

پنداریک   گفتاریک   کرداریک
 سه دهم سه دهم   سه دهم سه دهم   سه دهم سه دهم

مقاله قزوینی

مقالات ادبی و تاریخی میرزا محمد خان بن عبدلأوهاب قزوینی

جزو اول

با انضمام یک مقدمه و خلاصه مندرجات بزبان انگلیسی از قلم
 دینشاه جی جی باهای ایرانی

باهتمام پورداود بطیم رسید

از سلسله انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی

قیمت جلد معمولی ۵ قران جلد خوب ۸ قران

اعلان

انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی و ایران لیک

تألیفات پور داود

ایران شاه
۱۱/۳ خرمشاه
۱۳۸۲

تاریخچه مهاجرت زرتشتیان به هندوستان ۵ قران
نطقهای پور داود در هندوستان راجع باکین و تاریخ و لغت
ایران قدیم ۳ قران
سرودهای مقدس پیغمبر ایران زرتشت اسپنتمان (جزوی از اوستا)
بترجمه انگلیسی دینشاه جی جی باهای ایرانی جلد مقوای ۱۲ قران
جلد خوب ۱۵ قران

سوشیانس
رساله ایست راجع بظهور سوشیانس موعود مزدیسنا ۲ قران
ادبیات مزدیسنا-یشتها (جزوی از کتاب مقدس اوستا) جلد اول تقریباً در
هفتصد صفحه صد و هفتاد صفحه آن متن اوستاست بخط زنده
پورا بدخت نامه دیوان پور داود باضمایم ترجمه انگلیسی دینشاه جی جی باهای
ایرانی قیمت جلد معمولی ۱۲ قران جلد خوب ۱۵ قران

پیک مزدیسنان

کتابی است راجع بتعلیمات و فلسفه مزدیسنا
تألیف دینشاه جی جی باهای ایرانی (سلیستر)

متحد فروش هندوستان بمبئی

Iranian Zoroastrian Anjuman,
Shapur House,
Cawasji Patel Street, Fort, Bombay.

Iran League,
Cana Street,
Bombay

ایران طهران کتابخانه طهران خیابان لاله زار کتابخانه کاوه خیابان ناصریه
رشت سرای دو مرتبه حجره آقامیرزا عباس زرکش
اروپا برلن اداره ایران شهر

Iranschahr, Berlin Grunewald Friedrichsruherstr, 37

Printed by Hosang T. Anklesaria at the Fort Printing Press, No. 1, Parsi Bazaar Street, Fort,
Bombay and Published by Rustom Khodadad Kuchenshigi, Jt. Hon. Secy., The Iranian
Zoroastrian Anjuman, at Shapur House Cawasji Patel Street, Fort, Bombay.

فهرست مندرجات

صفحه	
۵	دیباجه ناشر
۲۳- ۶	شرح زندگانی مؤلف
۲۶- ۲۴	راجع بمقاله رسم الخط
۳۶- ۲۶	قدیمترین شعر فارسی
۳۹- ۳۶	طهران
۴۸- ۳۹	نامه امیر تیمور گورکان
۵۴- ۴۸	قدیمترین کتاب در زبان فارسی حالیه
۵۸- ۵۴	کتاب راحتہ الصبور
۶۵- ۵۸	قصیده معزی
۷۳- ۶۶	مکتوب از پاریس (۱)
۷۸- ۷۳	مکتوب از پاریس (۲)
۱۰۵- ۷۹	انتقاد مقاله یکی از فضلا
۱۳۱- ۱۰۵	مطبوعات جدیدہ «ملوک العرب»
۱۴۱- ۱۳۱	یک عهد نامه مصنوعی
۱۴۸- ۱۴۱	آذری یا زبان باستان آذر بایگان
۱۴۹	غلطنامه
	مقدمه و خلاصه مندرجات بزبان انگلیسی

M.A.LIBRARY, A.M.U.

PE14813

دیباچه

بنام هر مزد پاک

موضوع این نامه مقالات ادبی و تاریخی دانشمند معروف آقای میرزا محمد خان بن عبد الوهاب قزوینی است که در جرائد مختلف فارسی در اروپا و ایران مثل کاوه و ایرانشهر و فرنگستان و مجله علوم مالیه و اقتصاد منتشر شده است چون مقالات در جرائد و مجلات غالباً پس از گذشتن دوره انتشار آنها در حکم از میان رفته و معدوم است حیث آمد که آثار چنین بزرگواری که همه چیز دنیا پشت پازده عمری را در گوشه ای بسر میبرد و آرزوی جز خدمت، معارف ایران ندارد از میان برود و دیگر دست کسی بآنها نرسد و از استفاده دائمی محروم بماند هر چند که سایر آثار ایشان در کتبی که فهرست آنها در انجام نخستین مقاله (صفحه ۲۳) مندرج است جاودانی است لذا از فرزانه دوست دانشمند خود خواهش کردم که کلیه مقالاتشان را بهند وستان بفرستند و به بنده اجازه دهند که آنها را در يك جلد کتاب بطبع برسانم ایشان نظر بسابقه دوستی و اطمینان از درجه اخلاصم خواهش را پذیرفته مقالات را فراهم نموده از پاریس فرستادند و بنده را در هر گونه تصرف در آنها مختار فرمودید مسلم است که بنده از اظهار رأفت ایشان سوء استفاده نه نموده بخود اجازه تصرفاتی در نوشتههای استاد معظم ندادم آنچه بایستی بمقالات افزوده و یا آنچه از آنها کاسته شود خود کرده اند

نظر بتعداد مقالات این نامه را (بیست مقاله قزوینی) نامیدم و مقالات را بنا بتاریخ انشاء آنها مرتب ساختم مگر آنکه يك مقاله را که از حیث تاریخ متأخر است، بمناسبت آنکه در شرح زندگانی استاد بزرگوار است در آغاز کتاب جای دادم

خوانندگان این نامه را بشارت میدهم که بنا بوعده ایشان مقالات دیگری که هنوز در جائی منتشر نشده و از روی یاد داشته‌های عدیده که در طی مطالعه کتب جمع گردیده و بعدها مرتب خواهد شد در جلد دوم این کتاب بطبع خواهد رسید در میان مقالات موجوده چندین مقاله بزبان انگلیسی و فرانسه است که بدبختانه بنده بواسطه کار زیاد و وقت تنگ مجال ترجمه کردن آنها نیافتم بناچار گذاشتم از برای جلد دوم و در اروپا منتشر خواهم کرد

در انجام سپاس فراوان تقدیم استاد ارجمند و دوست دانشمند خود میکنم که بنده را از منتشر ساختن این نامه نفیس قرین مباحثات فرمودند همچنین از دوست دانشمند عزیزم آقای دینشاه جی‌جی باهای ایرانی رئیس محترم انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی بیرون از حد متشکرم که بدون هیچ تأمل و درفگی درخواست بنده را پذیرفته مخارج طبع این نامه را فراهم آوردند

هیچ شکی در این نیست که بهدینان پاک نژاد عموم ادباء و فضایی ایران را از انتشار آثار بزرگترین دانشمند ایران خوشنود میسازند و بخوبی ثابت میکنند که نسبت بوطن مقدس پیغمبر ایران زرتشت اسپنتهان از هیچ قسم خدمت و فداکاری خود داری ندارند

پورداود

مبئی کولابا (Colaba) فردوس

۳ فروردین ۱۳۰۷ شمسی

بیست مقاله قزوینی

اسم بنده محمد و اسم پدرم عبدالوهاب بن عبدالعلی قزوینی است پدرم یکی از مؤلفین اربعه «نامه دانشوران» است و تراجم احوال نحا و لغویین و ادبا و فقها غالباً با و محول بود و اسم او* در مقدمه آن کتاب و ترجمه حال مختصری از او در کتاب «الرائر والاثار» مرحوم اعتمادالسلطنه محمد حسن خان مسطور است پدرم در سنه ۱۳۰۶ در طهران مرحوم شد تولد بنده در طهران در محله دروازه قزوین در پانزدهم ماه ربیع الاول سنه هزار و دوست و نود و چهار هجری قمری است تحصیلات علوم متداوله اسلامی را در همان طهران کرده ام: صرف و نحو را در خدمت پدرم و خدمت مرحوم آقای حاجی سید مصطفی مشهور بقنات آبادی^۱ در مدرسه معیرالمالک و فقه را در خدمت همان بزرگوار و مرحوم حاجی شیخ محمد صادق طهرانی^۲ مدرس مدرسه مزبور و قلیلی در محضر مرحوم حاجی شیخ فضل الله نوری^۳ کلام و حکمت قدیم را در خدمت آقای حاجی شیخ علی نوری در مدرسه خان مروی و اصول فقه را در خدمت مرحوم ملا محمد آملی^۴ در مدرسه خازن الملک و سپس اصول فقه خارج را در محضر درس مرحوم افضل المتأخرین آقا میرزا حسن اشتیانی^۵ در سه چهار سال اخیر عمر آن مرحوم تبصر و احاطه آن بزرگوار بجمیع جزئیات و شعب علم اصول فی الواقع حیرت آور بود و تا کسی مثل او را ندیده باشد بحسب و قیاس تصویری از درجه احاطه فوق العاده یک نفر بجمیع فروع و مسائل یک علمی نمیتواند بکند.

۱ گویا در حدود ۱۳۴۰ هجری یا اندکی پیش ویس مرحوم شد

۲ گویا در او اخر عهد ناصرالدین شاه یا اوایل مظفرالدین شاه در طهران وفات یافت

۳ در ۱۳ رجب ۱۳۲۷ در طهران مصلوب گردید

۴ بطور قطع تافج طهران بدست ملین یعنی تا سنه ۱۳۲۷ در حیات بود و ازین تاریخ

بعد نمیدانم در چه سنه مرحوم شد

۵ گویا در اوایل عهد مظفرالدین شاه، شاید در حدود ۱۳۱۶ بعد در طهران مرحوم شد و تقریباً تمام سکنه طهران در تشییع جنازه آن مرحوم شرکت کردند و جمیع دکان و بازارها را بستند و آن روز از روزهای یاد ترفتنی است

از میان این همه علوم متداوله نمیدانم بچه سبب از همان ابتدای امر شوقی شدید بادییات عرب گریبان گیر من شد تا اکثر ایام صبی و شباب در شعب مختلفه این فن بخصوص نحو صرف گردید و عمر گرانبایه در اشتغال باسم و فعل و حرف گذشت و اکنون که تا مل ایام گذشته میکنم و بر عمر تلف کرده تأسف میخورم باز یکی از بهترین تفریحات من مطالعه شرح رضی و مغنی اللیب است که برای من احلی من وصل الحبيب است! العادة كالطبیعة الثانیة.

از جمله بزرگوارانی که از انفس قدسیه ایشان بدون تدریس و تدرس کتب رسمی بقدر استعداد خود کسب فیوضات نمودم مرحوم حاجی شیخ هادی نجم آبادی^۱ قدس سره است. قریب دو سه سال هر روز مقارن غروب آفتاب تا یکی دو از شب رفته با یکی از رفقا بمجلس محاضره مخصوص ایشان که در بیرونی منزلشان در حسن آباد در روی ریک و زمین بی فرش منعقد میشد حاضر میشدم و از مفاوضات کثیر البرکات آن وجود مقدس و اجله اصحاب و تلامذه ایشان مستفیض میگردیدم. سادگی اطوار و حرکات و سکنت آن بزرگوار و آزادی خیالشان بتمام معنی کله و خد متی که در بیداری اذهان و خرق حجب موهومات و باز کردن چشمها و گوشهای طبقات منورالفکر و عناصر مستعد ایران در آن دوره کرده اند و غرابت اوضاع مجالس ایشان و حضور اغلب ارباب مذاهب مختلفه و ملل متنوعه از مسلمان و یهود و بانی و غیره هم در آن مجالس و مباحثات آنها در انواع مسائل مذهبی و غیره در حضور ایشان در کمال آزادی، جنبه طنز و استهزا نسبت بموهومات که بروجئات بیان و فلتات لسان ایشان و عموم اصحاب و تلامذه ایشان لایح بود، و اطاعت و احترام فوق العاده که اصحاب آن بزرگوار نسبت بایشان اظهار مینمودند چنانکه تقریباً حرکتی و تبسمی در حضور ایشان از آنها صادر نمیشد همه این امور از غرایب و قایع عصر اخیر و مشهور بین الجمهور است برای شرح حالات آن مرحوم يك کتاب می توان نوشت از این جمله معترضه بگذریم.

۱ در اوایل سلطنت مظفرالدین شاه گویا بعد از سنه ۱۳۱۴ در طهران وفات یافت

دیگر از اساتیدی که از افادات ایشان بینهایت مستفید شده ام بقیة الفضلاء خاتمة الادباء آقای آقا سید احمد ادیب پیشاووری مدالله فی عمره است چندین سال همه ساله در تابستان در موقع ییلاق که ایشان عادت داشتند همه روزه بصحن امامزاده صالح تجریش تشریف میآوردند و یک دو سه ساعت آنجا در گوشه می نشستند بواسطه ترسی که از تنگی حوصله ایشان داشتم حیلها انگیزته و بهانه ها اختراع کرده به محضر شریفشان حاضر میشدم و جسته جسته با ترس و لرز گاهگاه سؤالی از ایشان میکردم و جوابی شافی و کافی میشنیدم و فوراً آنرا در خزانه دماغ و دفتر بقل ثبت میکردم تبصر ایشان در ادبیات عربی و فارسی و حافظه عجیب فوق العاده که از ایشان در حفظ اشعار عرب مخصوصاً مشاهده کردم فی الواقع باصطلاح تازه محیر العقول بود. هر وقت و در هر مجلسی که از يك شعر عربی مثلاً صحبت میشد و هیچکس از اهل مجلس نمیدانست آن شعر از کیست و در چه عصر گفته شده ایشانرا میدیدم جمیع اشعار سابق و لاحق آنرا با تمام قصیده و اسم شاعر و شرح حال او و تاریخ او و معنی شعر و غیره و غیره همه را بلا تأمل بیان میکردند هر وقت من ایشانرا میدیدم یاد حکایت معروفی که در کتب ادبیة عرب بحمداد راویه نسبت میدهند (که وی فقط از شعراء قبل از اسلام بعدد هر يك از حروف معجم صد قصیده بزرگ سواى مقطعات از حفظ داشت تاچه رسد بشعراى بعد از اسلام و ولید از خلفای بنی امیه که این ادعا را باور نمیکرد شخصی را بر او موکل گماشت تا دو هزار و نه صد قصیده بتفصیل فوق از او تحویل گرفت) میافزادم . باری در کثرت حفظ و وسعت اطلاع از ادبیات و اشعار و لغات و همچنین در مشرب فلسفه و زهد در دنیا و گوشه نشینی و سایر حالات و اطوار من همیشه ایشانرا در پیش خود بابوالعلاء معری تشبیه میکنم با این فرق که ابوالعلاء فقط در ادبیات عرب فادرة دهر بود و ایشان ذواللسانین و در عربی و فارسی هر دو نابغه عصر اند . دیوان اشعار ایشان را دوسه سال قبل در پاریس یش شاهزاده نصره الدوله فیروز میرزا دیدم صد افسوس که چاپ نشده است .

دیگر از بزرگان که حق تربیت بگردن من دارند مرحوم شمس‌العلماء شیخ محمد مهدی قزوینی عبدالرب آبادی است ^۱ از اجله ادبای عصر و از رفقای پدرم و از مؤلفین اربئه «نامه دانشوران» که پس از فوت مرحوم پدرم ما اولاد صغیر را در زیر جناح حمایت خود گرفت و مقداری قلیل از مقرری پدرمان را توانست در حق ما برقرار نماید و بمذد آن قوت لایموت مادر صالحه ما که روانش پر نور باد ما را بزرگ کرده بحد مردان رسانید.

دیگر از بزرگواری که حق تربیت و تعلیم عظیم بگردن این ضعیف دارند مرحوم میرزا محمد حسین خان اصفهانی ^۲ متخلص بفروغی ملقب به ذکاءالملک پدر دانشمند معظم آقای میرزا محمد علی خان ذکاءالملک حالیه مدظله العالی است که قریب ده دوازده سال از اوایل عهد شباب را غالب ایام و بیای در محضر انور ایشان که محط رحال ادبا و شعرا و اهل ذوق آن عصر بود بسر بردم. تربیت اخلاقی بر حسب استعداد خود و ترویض نفس سرکش و قهر طبع توسن و اعتراف بجهل خود همه را کلاً مدیون توجهات مشفقانه و تربیت پدرانه آن مرحوم میباشم. در تمام این مدت ده دوازده ساله علی سبیل الاستمرار از مصاحبت دو فرزند دانشمند آن بزرگوار آقای میرزا محمد علیخان ذکاءالملک و آقای میرزا ابوالحسن خان فروغی برخوردار بودم. ابتدا من در خدمت آقای ذکاءالملک حالیه درس فرانسه میخواندم و ایشان پیش من درس عربی ولی بزودی بواسطه توافق مشرب طرفین و تجانس اخلاق و خیالات جانین کار از تعلیم و تعلم گذشته دوستی مؤکد باطنی که بنای آن مانند رفاقت اغلب ابناء زمانه نه بر جلب منافع و دفع مضار بلکه اساس آن مانند دوستی اخوان الصفا و خلان الوفا محض یگانگی مشرب و اتحاد مسلک بود بین ما برقرار و متدرجاً مستحکم گشت و امیدوارم که مادام الحیة رشته این عروة الوثقی مودت که نتیجه عمر من است بحال حالیه محکم و مبرم باقی بماند

۱ در اثناء جنگ عمومی در طهران مرحوم شد، سنه وفات او علی التخیق

در نظرم نیست.

۲ در سنه ۱۳۲۵ در طهران وفات یافت.

دیگر از اعظام علما که لطف مخصوصی در باره این ضعیف داشتند مرحوم حاجی شیخ فضل الله نوری بود که وظیفه تدریس نحو را برای دو پسر خود شان یکی آقای آقا ضیاء الدین و دیگری آقای حاجی میرزا هادی بمهند من محول نمودند و من برای هر يك از آن آقا زادگان علی التعاقب مدت دو سه سالی تدریس کرده ایشان را بر حسب معلومات ناقصه خود بعلم مزبور آشنا ساختم در دوره اقامت اولی من در پاریس احیاناً مکاتیب آن مرحوم بخط خودشان برای من میرسید که برای یادگار آنها را نگاه داشته ام سوء عاقبت ظاهری و حرکات او آخر عمر آن مرحوم که منتهی به خاتمه فجیع حیات او گردید هیچ کدام از اینها نباید باعث انکار مقامات عامیه آن مرحوم بشود او مکافات اعمال خود را در پاپن دنیا چشید و واقع امر بدست خداست و حالا او اسیر خاک و دستش از این دنیا کوتاه است و دیگر گاهی است که گفته اند اذکر واموتاً کم بالخیر راقم سطور را مقصود مدح یا قدح حرکات او آخر آن مرحوم نیست غرض من از ذکر خیر او در اینجا فقط ادای وظیفه حق شناسی و تذکار حقوق مودت آن مرحوم و خوبیهای او در حق من است و بس و تذکر عهود ماضیه را خواستم تا بقول بییهقی لختی قلم را بر او بگریانم

در اوایل سنه ۱۳۲۲ برادرم میرزا احمد خان (حالیه مفتش در اداره مالیات غیر مستقیم) که آن وقت در لندن بود چون شوق مفرط مرا بدیدن نسخ قدیمه نادره می دانست بمن نوشت که بد نیست تا من اینجا هستیم سفری بلندن بکنی و کتابخانه بزرگ اینجا را تماشائی بنهائی و سپس بعد از چند ماه دیگر باهم مراجعت خواهیم کرد من نیز بقول معروف که کور از خدا چه میخواهد دوچشم بینا بلا تأمل پس از وداع ابدی با مادر که در بیرون دروازه قزوین باچشمهای پر از اشک وقتی که گاری پستی حرکت کرد بمن گفت من یقین دارم دیگر روی ترا نخواهم دید در پنجم ربیع الثانی ۱۳۲۲ از طهران حرکت کرده از راه روسیه و آلمان و هلاند بلندن سفر کردم پس از مشاهده عظمت کتابخانه آن شهر و تأمل آن همه کتب نفیسه نادره از عربی و فارسی و غیره

شوق مطالعه آنها چنان بر من غلبه کرد که بی اختیار اهل و وطن و خانواده را
نمیگویم فراموش کردم ولی موقتاً (که این موقتاً تاکنون به بیست سال کشیده
است!) خیال آنها را بکناری گذاردم

قریب دو سال در شهر لندن بسر بردم و در آنجا باجمعی از مستشرقین
انگلیسی آشنائی پیدا کردم از جمله پروفیسور بوان^۱ که متخصص در ادبیات
عرب بخصوص اشعار جاهلین و مخضرمین است و در این شعبه کمتر کسی بیایه او
میرسد و در این فن در نهایت تبحر و در کار خود در منتهی درجه دقت و
احتیاط بلکه وسواس است کتاب نقائص جریر والقرزدق را در سه جلد بزرگ
پس از بیست سال تصحیح در سنوات ۱۹۰۵-۱۹۱۲ مسیحی در لیدن
(هالاند) بطبع رسانیده است طبع این کتاب با این درجه از صحت و دقت
یکی از شاهکارهای ادبی اروپاست در این قرن اخیر

و دیگر مستر الس^۲ کتابدار سابق «بریتیش میوزیوم» و عضواً منای
اوقاف گیب^۳ که در فن معرفۃ الکتب و احاطه باسماء کتب عربی و فارسی
و ترکی و اطلاع بر شرح حال مصنفین آنها و نسبت هر کتابی بمصنف آن
ید طولائی دارد فهرست کتب مطبوعه عربی «بریتیش میوزیوم» در دو جلد
بزرگ از تألیف ذیقیمت اوست

و دیگر مأسوف علیه مستر آمدروز^۴ عضواً منای اوقاف گیب که طبع
تاریخ الوزراء هلال صابی و ذیل تاریخ دمشق لابن القلاسی نتیجه
زحمات اوست

و دیگر مستشرق شهیر پرفیسور ادوارد برون^۵ که شهرت ایشان مغنی از
هرگونه وصف و شرحی است ایشان سمت ریاست انمای اوقاف گیب را دارند
و بتوسط ایشان بود که طبع و تصحیح بعضی از کتب که بعدها مذکور خواهد شد

1. A. A. Bevan.

2. A. G. Ellis.

3. E. J. W. Gibb Memorial.

4. H. F. Amedroz. وفات یافت در ۱۹۱۷

5. Edward G. Browne.

از طرف امنای مزبور بعهده این ضعیف محول گردید [در ۲۰ جمادی الآخره ۱۳۴۴ (ژانویه ۱۹۲۶) ۵ در کبریج وفات یافت] در اوایل سنه ۱۳۲۴ امنای مزبور تصحیح و طبع تاریخ جهانگشای جوینی را بمن پیشنهاد کردند من نیز باوجود قلت سرمایه علمی و صعوبت فوق العاده این کار متوکلاً علی الله دل بدریا زده پیشنهاد مذکور را قبول کردم و برای انجام این مقصد در ماه ربیع الثانی سنه هزار سیصد و بیست و چهار از لندن بیاریس که در آنجا نسخ متعدد از کتاب مزبور موجود است آمدم و تا او آخر سنه هزار و سیصد سی و دو در پاریس متوقف بودم

در پاریس نیز با جمعی از مستشرقین فرانسه آشنا شدم و از ثمرات زحمات ایشان مستفید گشتم از جمله ما سوف علیه هرتویک درنبرک^۱ عربی دان معروف و طابع کتاب سیبویه و صاحب تألیفات مشهور چندی بیای دروس او در خصوص خط حمیری (خط مسند) در یمن و کتیبه ها و احجاری که بآن خط در موزه لوور موجود است حاضر شدم و آن درس ها را اغلب در خود موزه لوور می داد

دیگر مأسوف علیه باریه دومنار^۲ طابع و مترجم مروج الذهب مسعودی در نه جلد و بسیاری از کتب دیگر دیگر مسیو میه^۳ نحوی و لغوی معروف و صاحب تصانیف مشهوره در مقایسه نحو و صرف السنه هند و اروپائی با یکدیگر چندی در سوربون بدرس های او حاضر شدم

دیگر مسیوهوارت^۴ که در اغلب علوم و فنون فارسی و عربی و ترکی تألیفی یا ترجمه نموده یا کتابی از السنه مذکوره را تصحیح و طبع کرده است ولی تخصص در یکی از آنها بخصوصه از او مشهود نیست

در این مدت توقف خود در پاریس با آقای میرزا علی اکبر خان دهخدا

۱. Hartwig Derenbourg. در ۱۹۰۸ در پاریس وفات یافت

۲. Barbier de Meynard. در سنه ۱۹۰۸ در پاریس وفات یافت

۳. A. Meillet.

۴. Clément Huart. در ۳۰ دسامبر ۱۹۲۶ در پاریس وفات یافت

نویسنده مشهور که در آن اوقات در اوایل «استبداد صغیر» در جزو مهاجرین ملی پاریس آمده بودند تجدید عهد مطلوب مفصلی نمودم در تمام مدت اقامت من در پاریس من اغلب اوقات را در خدمت ایشان بسر میبردیم و از موافقت با آن طبع الطیف از ماء زلال و ارق از نسیم صبا و شمال بغایت درجه محظوظ میشدم و فی الواقع تمتعی که من از عمر در جهان بردم یکی همان اقام بود و آرزو می کنم که باز قبل از مرگ يك بار دیگر این سعادت نصیب من گردد

و دیگر با جناب قدوة الفضلا آقای حاجی سید نصرالله اخوی دامت برکاته از فحول علما و شعرا و ادبای عصر حاضر مرا افتتاح روابط کتبی و آشنائی غائبانه دست داد در ایامی که من مشغول طبع و تصحیح مرزبان نامه بودم ایشان بایک وسعت قلب و انشراح صدری که فقط از مثل ایشان فاضلی متوقع میتوان بود نسخه مصححه خودشان را بدون هیچ سابقه آشنائی و وثیقه اعتدای برای تکمیل تصحیح آن کتاب برای من فرستادند و بان مناسبت از آنوقت تا کنون ابواب مکاتبه بین الجانیین باز است و این ضعیف از افاضات آن استاد محترم همواره سرفراز

در اواخر سنه هزار و سیصد و سی و سه چون بواسطه جنگ عمومی همه کارهای دنیا معوق و تعطیل شده بود و بععلی که اینجا موقع ذکر آن نیست دیگر برای من در پاریس بهیچوجه ادامه کارهایی که بدست داشتم ممکن نبود آقای حسینقلی خان نواب از دوستان قدیم بنده که آنوقت در پاریس بودند و در همان اوقات بسمت وزارت مختار در دربار برلن معین شده بودند بمن پیشنهاد کردند که توکه حالا در پاریس کاری نداری بیا باهم برویم برلن و در سه ماهی آنجا بمان و آنجا را هم ببین و پس از دو سه ماه دیگر که جنگ تمام شد (!) و کارها بحالت اولیه عود نمود دو باره پاریس برگرد

من نیز پیش نهاد ایشانرا با کمال شوق پذیرفته در ۱۴ ذی الحجه ۱۳۳۳ (۲۳ اکتوبر ۱۹۱۵) از پاریس حرکت کرده از راه سویس در مصاحبت ایشان

چهار روز بعد وارد برلن شدم و با وجود اشکالات فوق‌العاده عبور و مرور در آن ایام جنگ، بخصوص عبور از خاک یکی از دول متحاربه بخاک دیگری، بمناسبت اینکه ایشان وزیر مختار و دارای تذکره «دپلوماتیک» بودند و ما هم جز و جلال ایشان بودیم چندان گرفت و گیری در سر حداث بعمل نیامد اندکی پس از ورود ما به برلن دخول و خروج از مخاک آلمان بکلی مسدود گردید و دو سه ماه دوسه سال شد و باز جنگ تمام نشد

الغرض من مدت چهار سال و نیم تا ختام جنگ در برلن ماندم شرح صدمات و مشقاتی که از قحط و غلای عمومی در این مدت مانند همه اهالی آن مملکت فلیکزده کشیدم از گنجایش امثال این مختصر مقاله بیرون است يك کتاب باندازه روضه الصفا برای آن لازم است ادای این وظیفه را بعهده مورخین این جنگ وای گذارم

اینکه میگویم قحط و غلای «عمومی» مقصودم اینست که در قحط و غلاهای معمولی غالباً تنگی ارزاق منحصر بیک دو فقره است مثلاً نان یا گوشت یا غیر آن دو ولی در این مدت جنگ در آلمان بواسطه محاصره بری و بحری دول متفق که يك زنجیری آهنین غیر قابل خرق و التیام از کشتیهای جنگی و یانزده میلیون سر نیزه گرداگرد آن مملکت کشیده بودند همه چیز مطلقاً و بطور کلی از نان و آرد و گوشت گرفته الی سیب زمینی و برنج و جمیع حبوبات و شیر و پنیر و روغن و اقسام دهنیات و لبنیات و قند و شکر و مربی و عسل و صابون و حتی ارس و حوله و ملحفه و پشمینه جات بکلی نایاب و بوجه من الوجوه پیدا نمیشد و ارزاق ضروری را دولت بدست گرفته بعدد رؤس بهر نفری سهمی معین در مدتی معین توزیع میکرد ولی چه مقدار! مثلاً هفته ۲۶ سیر نان سیاه و سه سیر گوشت و ۵ مثقال (۲۵) گرام روغن! و ماهی چهار سیر و نیم قند و یک عدد تخم مرغ! و سایر اشیاء بهمین قیاس و تناسب. و اینرا هم عرض کنم که ما ایرانیان نسبتاً بسایر اهالی مملکت خوش بخت تر بودیم زیرا بمساعی و اقدامات آقای تقی زاده بعنوان اینکه ماها

خارجة بیطرف و مهمان دولت آلمان هستیم بهر یک از ماها از ارزاق مذکوره سهم مضاعف میدادند یعنی بجای هفته پنج مثقال روغن بما ده مثقال (۵۰ گرام) و بجای ماهی یک تخم مرغ بما دو عدد صبیح بی کسر تخم مرغ مرحمت میشد!

باری این مدت چهار پنج ساله را در مصاحبت دائمی دوست قدیمی خود دانشمند معظم محترم آقای سید حسن تقی زاده مدظله بسر بردم و از مذاکرات علمی و ادبی یگانه فاضل علامه همواره مستفیض بودم ایشان در آن ایام بمساعدت دولت آلمان یک انجمنی باسم «کمیته ایرانی» تشکیل داده و جمعی از اعزّه ایرانیان را که در آن ایام و الفیاء بواسطه انقطاع روابط بین المللی و اسداد طرق همه در حکم ابناء السبیل و اغلب در باب امر معیشت و لوائیکه در بلاد خود شاید متمادی بودند سرگردان بودند آقای تقی زاده بتوسط آن کمیته از همه نگاهداری می نمود و باین طریق جمعی کثیر از هموطنان ما از صدمه آن طوفان عالمگیر محفوظ ماندند و از آن سموم آتشی که تر و خشک را بسوخت جانی سلامت بدر بردند

این مدت چهار پنج ساله فی الواقع براین بوجود جمعی از نخبه نجبا و فضلاء ایران آراسته بود و عده کثیری از ایشان با تفاوت مسلک و شغل و سلیقه که بذات النعش وار در اطراف بلاد متفرق بودند بواسطه مساعدت آقای تقی زاده همه بروین آسا در یک نقطه جمع آمده و مانند رمه گوسفند در هنگام طوفان همه سرهارا بیکدیگر نزدیک آورده در کمال اتحاد باهم بسر میبردند و از کشتار هولناک بیست میلیون نفوس که در همان اثناء در خارج از حدود آلمان در میدان دور دست جنگ بعمل میآمد بجز صور متحرکی که در سینما تهاشا میکردند یا بعضی سربازان مجروح ناقص الاعضاء که در معابر بر سبیل تصادف با آنها بر میخوردند یا صفوف مطول زنها و پیر مردها در مقابل دکاکین نانوائی و قصابی و بقالی که در زیر برف و باران همه بی سرو صدا انتظار چند ساعته رسیدن نوبت خود را میکشیدند آثار خارجی دیگری از جنگ نمیدیدند و روزگاری در کمال آرامی و سکونت ظاهری که شبه اشیاء بخواب یا خیال بود می گذرانیدند

آقای تقی زاده حضور این آقایان را در برلین مغتنم شمرده يك انجمن ادبی و علمی تشکیل دادند که هر شب چهارشنبه ده پانزده نفر از فضایی آنها در اداره «کاو» جمع شده در انواع مسائل علمی و ادبی و فنی گفتگو میکردند و مقرر بود که هر يك از اعضاء بشوبه خود در موضوعی بخصوص که خود او قبل از وقت بر حسب دلخواه معین میکرد مقاله یا اسنادی نوشته در حضور اعضا قرائت می نمود

از فضایی مبرز این انجمن یکی مرحوم میرزا فضلعلی آقا مجتهد تبریزی وکیل سابق آذر بایجان بود که فی الحقیقه در ادبیات عرب او را صاحب یدی طولی بل یدی بیضا یاقم وی در همای برلین در سالخ جمادی الاخره ۱۳۳۹ بر حمت ایزدی پیوست

و دیگر آقای شید محمد علیخان جمال زاده یکی از بهترین امیدهای آینده ایران که کتاب «روابط روس و ایران» او نمونه از وسعت اطلاعات و قوه انتقادی و تدقیق اوست بسبک اروپائیان و کتاب «یکی بود و یکی نبود» او نموداری از شیوه انشای شیرین سهل ساده خالی از عناصر خارجی اوست و اگرچه این سبک انشاء کار آسانی نیست و باصطلاح سهل ممتنع است ولی معذالك فقط این طرز و شیوه است که باید سر مشق چیز نویسی هر ایرانی جدیدی باشد که میل دارد بزبان پدر مادری خودش چیز بنویسد و نمیخواهد که بواسطه عجز از ادای مقصود خود بزبان فارسی محتاج بدریوزه نمودن کلمات و جمل و اسالیب تعبیر کلام از اروپائیها بشود چنانکه شیوه ناخوش بعضی از نویسندگان دوره جدید است

و دیگر آقای میرزا محمود خان غنی زاده از شعرای فصیح اللسان شیرین زبان آذر بایجان که نمونه از اشعار تمکینش در شماره های «کاو» و «ایران شهر» منتشر است

و دیگر آقای میرزا حسین خان کاظم زاده مدیر مجله «ایران شهر» منطبعه برلین که خود آن مجله بهترین معرف ایشان است

و دیگر آقای میرزا محمد علیخان تربیت از فضلالی مشهور آذربایجان و آقای آقا سید محمد رضای مساوات^۱ فاضل و حکمی مشهور و دیگر از فضلالی مقیم برلین در آن ایام دوست قدیمی من آقای میرزا ابراهیم پور داود بود از شعرای مستعد عصر حاضر با طرزی بدیع و اسلوبی غریب متمایل بفارسی خالص که تعصب مخصوصی برضد نژاد عرب و زبان عرب و هر چه راجع بعرب است دارند و مثلاً این بیت خواجه را

اگر چه عرض هنر پیش یار بی ادبی است

زبان خوش ولیکی دهان پر از عربی است

سخت انتقاد میکنند که چرا عربی را جزو هنر شمرده است و این ضعیف با وجود اینکه در این تعصب برضد زبان عربی با ایشان توافق عقیده ندارم معذک خلوص نیت و حرارت و شور ایشان را در این خصوص از جان و دل تحسین میکنم

در این مدت اقامت در برلین با بعضی از مستشرقین آلمان نیز آشنا شدم و از ثمرات علوم ایشان ذخیرهٔ اندوخته از جمله پرفسور مارکوارت^۲ از مشاهیر مستشرقین آلمان صاحب تألیفات جلیله از قبیل کتاب «ایران‌شهر» در جغرافیای قلعیم ایران و غیره و غیره «و فی الواقع درجه احاطه و تبحر و دامنه بسیار وسیع اطلاعات او از عجایب روزگار است» دریائی است متلاطم از معلومات و محفوظات، السنهٔ پهلوی و فارسی و عربی و ارمنی و سریانی را بخوبی میداند و با ترکها و ادعاهای مضحک آنها که اغلب مشاهیر دنیا را از اقدام لازمته الی حال از نژاد ترک میگیرند و حتی گویا حضرت رسول و حضرت زردشت را ترکی الاصل میدانند و غیر ذلك از خیالات عجیب و غریب آنها میانه ندارد ارامنه پیرامون او گرفته اند و برای استفادهٔ سیاسی از معلومات او فوق العاده نسبت باو احترام میکنند ولی ایرانیان چون او را چنانکه باید نمی شناسند و تقدیر نمی نمایند از وجود او استفاده نمیکنند

۱ در نهم صفر سنه هزار و سیصد و چهل و چهار در طهران مرحوم شد

دیگر پرفسور زاخانو^۱ مستشرق مشهور در اقطار عالم وی عربی و سریانی و سانسکریت را باعلی درجه خوب میداند و فارسی را نیز تا درجه و تالیفات نفیسهٔ ابوریحان بیرونی از قبیل الآثار الباقیه و تاریخ المهند^۲ زنده کرده اوست که هم متن آنها را در کمال صحت طبع نموده و هم آنها را با انگلیسی ترجمه کرده است. قریب بیست سال است که مشغول طبع کتاب مشهور طبقات کبیر ابن سعد کاتب و اقدی است در شرح حال صحابه و تابعین که تاکنون ۱۴ مجلد از آن از طبع خارج شده است.

دیگر دکتور موریتز^۳ مدیر کتابخانهٔ مدرسهٔ السنه شرقیه در برلین که متخصص در قرائت خطوط متنوعهٔ اسلامی است و کتابی عظیم الحجم مشتمل بر عکسهای خطوط مختلفهٔ اسلامی از اوایل هجرت الی یومنا هذا از روی نسخ و اسناد مختلفه موجوده در کتابخانههای معروف دنیا جمع کرده است مقاله بسیار مفید راجع بخطوط عربی که در دایرة المعارف اسلامی مندرج است بقلم اوست.

دیگر مأسوف علیه پرفسور هارتمن^۴ مستشرق معروف و متخصص در زبان عربی و ترکی و صاحب تالیفات کثیره مدتی با کیرسن و ریش سفید و قد خمیده در سن هفتاد سالگی یدش من در برلین ادبیات فارسی تحصیل می نمود و تا نه روز قبل از وفات خود این عمل را با پشت کار یک جوان محصل ادامه داد.

دیگر مأسوف علیه پرفسور مان^۵ که فارسی و کردی را بسیار خوب میدانست و چندین سفر بایران کرده بود و چندین تالیف در خصوص زبان کردی دارد.

† Eduard Sachau

۲ اسم حقیقی این کتاب «تحقیق ماللهند من مقوله مقوله فی العقل او مر ذوله» است.

۳ B. Moritz

۴ Martin Hartmann در غره ربیع الاول ۱۳۲۷ مطابق ۵ دسامبر ۱۹۱۸ در

برلین وفات یافت.

۵ Oskar Mann در ۲۰ صفر ۱۳۳۶ مطابق ۵ دسامبر ۱۹۱۷ در برلین

وفات یافت.

دیگر پرفسور میتووخ^۱ عربی دان معروف قسمتی از طبقات ابن سعد مذکور را تصحیح و طبع نموده است

دیگر پرفسور فرانک^۲ متخصص در سریانی

دیگر سباستیان بک^۳ مؤلف صرف و نحو مفصلی بالهانی در خصوص زبان فارسی که با وجود کثرت اغلاط آن جامعترین نحو و صرفی است که تاکنون برای زبان فارسی نوشته شده است چه بفارسی چه بیکی از السنه اروپائی

ولی بدبختانه در طول مدت اقامت خود در آلمان بملاقات بزرگترین مستشرقین آلمان و اعلم و اسر آنها (امروز ۸۸ سال دارد) استاد نولدکه^۴ موفق نشدم با وجود کمال شوقی که باین فقره داشتم چه در آن اوقات ایشان در استراز بورك اقامت داشتند و من در برلین بودم و در ایام جنگ نقل و انتقال از شهری بشهری در نهایت اشکال بود بخصوص بالزاس و لورن معلوم الحال استاد نولدکه که مؤلف تاریخ معروف ساسانیان و عده کثیری تألیفات گرانمای دیگر است در انواع علوم و فنون راجع بالسنه عربی و عبری و سریانی و یهودی و فارسی که همه این زبانها را بخوبی میدانند در سنه ۱۹۰۶ مسیحی (۱۳۲۴ هجری) مستشرقین اروپا جشن هفتادساله او را گرفتند و کتابی بزرگ در دو جلد راجع بشرح حال او منتشر ساختند در مقدمه آن کتاب ۵۶۴ کتاب و رساله و مقاله از تألیفات او ذکر کرده اند و از آن تاریخ تاکنون که هیجده سال میشود لابد مبلغی براین عدد افزوده شده است

بمناسبت صحبت از مستشرقین این نکته را نیز که از تجربیات خود بدست آورده ام در ختام این مقاله بی مناسبت نمیدانم اشاره بآن بنمایم و آن اینست که بر هموطنان عزیز من پوشیده نباشد که در اروپا در حوزه مستشرقین مدعی و عالم نما و «شارلاتان» عده شان بمراتب بیشتر از مستشرقین حقیقی و علمای واقعی

۱ Eugen Mittwoch

۲ Frank

۳ Sebastian Beck

۴ Theodor Nöldeke

است و اگر چه این مسئله از خصایص نوع بشر است در جمیع نقاط دنیا و در هر فی و علمی و تخصیص مستشرقین اروپا ندارد ولی بخصوصه در مادۀ مستشرقین اروپا دامنۀ این مسئله وسعت غربی دارد و علت این فقره شاید این باشد که بمضمون مثل معروف فرانسوی: «در مملکت کورانب آدم یکچشم پادشاه است» بواسطۀ بی اطلاعی عموم مردم در اروپا از اوضاع مشرق و از السنه و علوم مشرق بالطبع وظیفه مستشرق یک میدان وسیع مستعدی میشود برای متقلبین و «شارلاتان» ها که بعضی اینکه یکی دو از السنه شرقیه را تا درجه آموختند و امتحانی از آن (که غالباً امتحان کنندگان از امتحان دهندگان با اطلاع تر نیستند) دادند و بتوسل بیکی از وسائل بسمت معلم السنه شرقیه تایل آمدند دیگر تدریس آن زبان و غالباً چندین زبان دیگر در آن واحد مثلاً فارسی و عربی و ترکی با جمیع علوم و فنونی که بآن زبانها مدون شده است و جمیع لهجات متکثره متنوعه آنها همه محول بایشان میشود و ایشان بدون خجالت و ترس از اقتضاح (چون تمیزی در بین نیست) در عموم این السنه و علوم و فنون ادعای اطلاع میکنند و درس میدهند و تألیفات مینمایند و صاحب آراء مخصوصه تازه میشوند و گاه نیز بعضی از کتابهای بیچاره فارسی یا عربی یا ترکی را گرفته آنها را مسخ کرده مملو از اغلاط فاحشه بطبع میرسانند در صورتیکه معلمین زبان یونانی و لاتینی مثلاً که عموم طبقات ناس کابیش از آن دو زبان مستحضراند چون گوی و میدان حاضر است هرگز چنین ادعاها بلکه عشری از اعشار آنها را ممکن نیست بکنند و فقط به تخصص در یک شعبه کوچک محدودی از آن دو زبان قناعت کرده یا را از آن گلیم باریک خود جرئت ندارند دراز تر کنند مقصود اینست که هموطنان عزیز من بالفاظ باطمینان «معلم السنه شرقیه» و عضو انجمن علمی فلان یا آکادمی بهمان غره نشوند و هر ترهائی را که از طرف اروپا بامضای هر مجبوری می آید چشم بسته بدون آنکه آنها بحکم اعتبار بزنند وحی منزل ندانند و در هر چیزی عقل خداداد را که معیار تمیز حق از باطل فقط اوست توأم با علم اکتسابی

میزان قرار داده همه چیز را با آن ترازو بسنجند تا راه را از چاه و خضر را از غول گمراه باز شناسند

الغرض من از اوایل جنگ تا یکی دو سال بعد از ختام جنگ را در برلن ماندم و با وجود اینکه بی نهایت میل داشتم برای اتمام طبع جهانگشای جوینی که ناتمام مانده بود دوباره پاریس مراجعت نمایم چون هنوز روابط بین المللی درست افتتاح نشده بود و مسافرت از مملکتی بمملکتی موانع و اشکالات فوق العاده داشت اسباب کار آن فراهم نمیشد تا از حسن اتفاق مقارن آن اوقات آقای میرزا محمد علی خان فروغی (ذکاء الملک) بسمت عضو هیئت مامورین ایرانی برای مجلس صلح پاریس تشریف آوردند من برای تسهیل وسایل مسافرت خود بایشان متوسل شدم ایشان نیز فوراً و بدون درنگ اقدامات لازمه را نموده و بمساعدت شاهزاده نصره الدوله فیروز میرزا وزیر خارجه وقت که ایشان هم در آن اوقات در پاریس داشتند و از قدیم لطف مخصوصی نسبت باین بنده دارند اشکالات مسافرت و تحصیل تذکره و غیره را رفع کرده من در ۱۲ جمادی الآخره ۱۳۳۸ (۴ ژانویه ۱۹۲۰) از برلین حرکت کرده از راه سویس چهار روز بعد در ۱۶ جمادی الآخره وارد پاریس شدم و بعد از پانزده شانزده سال مفارقت دوباره تجدید عهدی با آقای ذکاء الملک نمودم ولی افسوس که این سعادت دولت مستعجل بود و دوام چندانی نکرد چه آقای ذکاء الملک پس از هفت هشت ماه دیگر که غالب آن اوقات را هم در سفرهای مختلف و از پاریس غایب بودند در روز ۱۹ صفر ۱۳۳۹ (۲ نوامبر ۱۹۲۰) بطرف ایران حرکت کردند

پس از ورود من پاریس آقای ذکاء الملک بهمان تجدید عهد و بشاشت وجه و خرمی دل و بوسیدن روی اکتفا نکرده چون اختلال اوضاع مادی مرا حدس زدند خواستند گویا معنی دوستی را بابشاء زمانه بیاموزند بدون درنگ دامن همّت بر کمر زده از هیچگونه جدی و تلاشی کوفتهای نکردند تا آنکه بالاخره بهمراهی جوانمردانه شاهزاده نصره الدوله فیروز میرزا و امضای سریع آقای میرزا حسن خاں وثوق الدوله

رئیس الوزرای وقت یک مقررۃ سالیانه از دولت که تا اندازه اوضاع معیشت مرا مرتب نمود در حق این جانب برقرار نمودند و پس از مراجعت بطنهران برای اینکه دیگر درجه خجالت و انفعال مرا حدی برایش باقی نگذارند زحمت وصول و ایصال آن وجه را نیز بعهده جوانمردی و آزادگی خود گرفتند و عجله از آن تاریخ تا کنون از پر تو مساعی آن راد فرد خیر یگانه که خدایش از من جزای خیر دهد و عمر طولانی و سعادت جاودانی و کامرانی این جهانی و آن جهانی عنایت کناد روزگاری نسبت آسوده میگذرانم تا بعد خداوند چه پیش بیاورد و چیزی که بیشتر بر خجالت و انفعال من می افزاید اینست که برای تلافی آن همه احسان و مهربانی هیچ وسیله جز اظهار شکر خشک خالی و زبانی در خود سراغ ندارم

در این مدت اقامت ثانوی خود در یاریس مجدداً با یکی دو نفر از مستشرقین فرانسه آشنائی پیدا کردم یکی مسیو کازانووا^۱ که متخصص در عربی است در تاریخ و جغرافیای بلاد اسلام (بخصوص مصر) و مذاهب و فرق مختلفه اسلام و مسکوکات دول اسلامی تتبع کامل نموده و تالیفات نفیسی در این مواضع دارد و مخصوصاً بعضی از مسائل مجهوله بسیار دلکش را تعقیب کرده و با دقت زیاد و موثکافی که از خصائص او است حل آنها را تا اندازه بدست آورده است مثلاً رساله تالیف نموده در خصوص الف لیل و لیل و روایات مختلفه آن و اماکن جغرافیائی که در سفر نامه سندباد بحری اسم برده شده است که اگرچه اصل حکایت واضح است افسانه است ولی روابط تجارتی و بحر پیمائی تجار عرب و ایرانی بصره و نواحی خلیج فارس را با هندوستان و جزایر بحر هند در قرن دوم و سوم هجری میرساند و آن اماکن که در آن سفر نامه اسم برده شده است هیچکدام جعلی و افسانه نیست بلکه همه درست و اسماء حقیقی بلاد جزایر بحر هند است که فقط اسماء آنها اغلب حالا عوض شده است

1 Paul Casanova

در عشره اول رمضان ۱۳۴۴
(دهه آخر مارس ۱۹۲۶) در مصر وفات یافت

و دیگر رساله راجع بکتاب معروف «اخوان الصفا» که تألیف آن در چه عهد بوده است و مؤلف یا مؤلفین آن کیانند و ثابت کرده که این کتاب قبل از قرن چهارم هجری تألیف شده است و مؤلفین آن از اسماعیلیه باطنیه بوده اند

و دیگر رساله در خصوص يك نسخه خطی بزرگی در علم نجوم و تاریخ که در کتابخانه پاریس محفوظ است و ظاهراً این نسخه از جمله نسخ کتابخانه قلاع الموت است و در عهد حسن صباح نوشته شده است و دیگر رساله در خصوص «اصفهدان پریم» یکی از سلسله های معروف ملوک طبرستان خانواده صاحب مرزبان نامه و مسکوکاتی که از آنها باقی مانده است، و دیگر رساله بسیار دلکشی در خصوص مسکوکاتی که از صاحب الزنج معروف که در سنه ۲۵۵ در بصره خروج کرد و غلامان سیاه را بر صاحبان آنها بشورانید مانده است، و دیگر رساله در خصوص خطوط طلسمات و منتهرها که چه خطی و چه زبانی بوده است، و غیر ذلک از تألیفات دیگر که همه آنها بی نهایت مفید است

دیگر مسیو گابریل فرانسوا مدیر «ژورنال آسیاتیک» (روزنامه آسیائی) که پیر مرد محترمی است متخصص در جغرافیای جزیره العرب و بحر هند و روابط تجار و ملاحین ایرانی و عرب با بنادر خلیج فارس و جزایر بحر هند و سوماترا و جاوه و آن نواحی است و تألیفات و مقالات زیاد در این مسائل نموده است

در این مدت اقامت ثانوی خود در پاریس با آقای میرزا عباس خان اقبال آشتیانی مقیم طهران از فضلا و ادبای جوان ایران آشنائی غایبانه و روابط کتبی پیدا کردم آقای اقبال با تبحر شرقی طریقه انتقادی و تدقیق غربی را جمع دارد و با یک پشت کار ملال ناپذیری توأم با حرارت و شور جوانی در احیای آثار ادبی صنایع عجم میکوشد

دیگر از فضلائى که در این سفر بخدمتشان رسیدم ولى بدبختانه بواسطه کوتاهی مدت اقامتشان در پاریس کاینهغی استفاده از حضورشان دست نداد آقای میر محمد حسین خان عمید الملک حسابی از نویسندگان شیوایی دوره جدید است ولى مرابطه کتبی با ایشان برقرار است

در مدت اقامت در اروپا سه چهار کتاب باهتمام این ضعیف تصحیح یا تألیف یا ترجمه شده و بطبع رسیده است از اینقرار: قسمتی از جلد اول از تذکرة الشعراء عوفی موسوم به لباب الألباب مرزبان نامه المعجم فی معاییر اشعار المعجم تألیف شمس قیس رازی چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی جلد اول و دوم از تاریخ جهانگشای جوینی (که بالفعل مشغول تصحیح و طبع جلد سوم و اخیر آن میباشم) و دیگر ترجمه لوایح جامی بفرانسه (پس بانگلیسی متوسط و بنفیلد انگلیسی) دیگر رساله در شرح حال مسعود سعد سلمان که فقط ترجمه انگلیسی آن بقلم مرحوم استاد براون بطبع رسیده است دیگر دیباچه تذکرة الاولیاء شیخ عطار در ترجمه حال آن بزرگوار، دیگر بعضی مقالات متفرقه در پاره مجلات فارسی

محمد بن عبد الوهاب قزوینی

۱۶ ربیع الثانی ۱۳۴۳

مطابق ۱۴ نوامبر ۱۹۲۴

راجع بمقاله رسم الخط

برلین ۷ صفر ۱۳۳۷

«خدمت اداره روزنامه «کاوه» عرض میشود: در شماره اخیر کاوه (شماره ۳۱-۳۲) صفحه ۱۷ اخطاری راجع بر رسم الخط ملاحظه شد که حاصلش این بود که جریده کاوه مصمم شده است بعد از این یاءات تنکیر را در کلمات محتومه بهاء مخفیّه در مثل «بنده از بندگان شما هستیم» و «خانه بزرگ و باغی وسیع خریدم» و «هفته مانند سالی گذرانیدیم» همانطور در کتابت هم بر رسم نسخ قدیمه بصورت یاء بنویسد یعنی «بنده ای» و «خانه ای» و «هفته ای».

اولاً از این قدم اول که جریده کاوه در راه اصلاح خط فارسی برداشته بغایت خرسند شده اداره تحریریه آن جریده را بر این جرئت و اقدام تهنیت میگویم و امیدوارم سایر اصلاحات املائی را نیز متدرّجاً در جریده خود بمعرض اجرا گذارند.

«ثانیاً عرض میکنم که این اقدام جریده کاوه ناقص و بقول طلاب دلیل آن اعمّ از مدّعی است باین معنی که غلّت منطقی نوشتن یاء تنکیر بصورت یاء این است که این یاء یاء صریحه مشبعه است نه مثل یاء اضافت و توصیف مثل خانه من و خانه تاریک که یاء نه مشبعه است و نه صریحه بل مانند همزه ملینه تلفظ میشود (رجوع کنید بمعاییر اشعار المعجم صفحه ۲۲۱) ۱ و برای عدم التباس یاء صریحه مشبعه بیاء غیر مشبعه البتّه باید فرقی مابین این دو نوع در کتابت گذارد چنانکه در تمام نسخ قدیمه این تفاوت منظور بوده است در این صورت تخصیص یاء تنکیر فقط بکتابت بصورت

---

۱ کتاب المعجم فی معاییر اشعار المعجم تألیف شمس الدین محمد بن قیس الرازی بسمی و [اهتمام پروفیسور ادوارد برون و تصحیح میرزا محمد بن عبد الوهاب قزوینی در سنه ۱۳۲۷] در بیروت بهبم رسیده است.

یاء و اخراج یاء خطاب از این قلمرو منطقی نیست و هیچ وجهی ندارد
 بعبارة آخری هر کسی که بر عهده خود بگیرد یاء تنکیر را بصورت یاء بنویسد
 البته چاره ای ندارد که یاء خطاب و یاء نسبت را نیز بصورت یاء بنویسد
 یعنی مثلاً کسی که بر عهده خود گیرد که « بنده از بندگان شایم » را
 « بنده ای » بنویسد البته باید « تو در خانه » و « تو آمده » و « ملا
 حسین بشرویه » و میرزا محمد رضای قمشه » و « فلان کمره » و بهمان آباده »
 را نیز قطعاً بصورت یاء بنویسد چه بدیهی است که تخصیص بدون تخصّص
 و ترجیح بلا مرجح معقول نیست و راقم سطور نیز در چند سال قبل در
 مقدمه « جهانگشای جوینی » که باهتمام اینجانب در هالاند بطبع رسیده است
 صفحه ص ۷۰ - ص ۷۱ همینطور پیشنهاد کرده بود . و در جمیع نسخ قدیم فارسی
 که تا حدود سنه ۶۰۰ هجری است نسخ شده تا آنجا که راقم سطور دیده است
 از قبیل تذکرة الاولیاء شیخ عطار و جهانگشای جوینی و تفهیم ابوریحان
 بیرونی و المعجم فی معاییر اشعار العجم شمس قیس رازی و کتاب الابنیه
 عن حقایق الادویه لابن منصور موفق بن علی الهروزی که بخط اسدی شاعر
 یک نسخه از آن بخط کوفی مورّخه سنه ۴۴۷ در وینه موجود است
 و راحة الصدور راوندی در تاریخ سلجوقیه و ترجمه تاریخ طبری
 و غیرها این قاعده رسم الخط مرعی بوده است و از حدود سنه ۶۰۰
 تا حدود ۸۰۰ یعنی تا عهد امیر تیمور نیز غالب نسخ این املا را محفوظ
 میداشتند ولی نه بطور حتم و کلی بل جسته جسته در بعضی از نسخ و
 در يك نسخه در مواضع مختلفه آن رسم الخط جدید شروع بظهور کرده
 بوده است و بعد از عهد امیر تیمور دیگر گویا نسخه ای دیده نمیشود که
 رسم الخط قدیم در آن مراعات شده باشد

« بنا بر این مستدعی است اگر مراجعی برای تخصیص یاء تنکیر بنویسند
 بصورت یاء و ننویسند یاء خطاب و یاء نسبت بصورت یاء در نظر دارند
 خوب است در « کاوه » منتشر بفرمائید تا خوانندگان مسبوق گردند و

اگر مرّجیحی و مخّصّصی در نظر ندارید بلکه اخراج یاء خطاب از این قاعده و سکوت از یاء نسبت محمول بر مجرّد غفلت و عدم التفات بوده است پس خوب است که در شماره آئیه کاوه خطاری باین مضمون بفرمائید که «بعد از این جریده کاوه تمام یاءات تنکیر و یاءات خطاب و یاءات نسبت را در آخر کلمات مخنومه بهاء مخنّیه بصورت یاء (ای) خواهد نوشت و یاء اضافت و یاء توصیف را بهمان طریقه سابق بگذارند همزه ای در بالای یاء (خانه من هفته گذشته) مرقوم خواهد داشت» در هر صورت این اقدام شجاعانه جریده کاوه شایسته تحسین و تهنیت است

قدیمترین شعر فارسی

برلین ۹ ربیع الثانی ۱۳۳۷

بعد از اسلام

بر اهل فضل پوشیده نیست که در کتب ادبیّه فارسی و تذکرهای شعرا قدیمترین شعر فارسی را اغلب بعباس (یا ابو العباس) مروزی نسبت میدهند که بزعم ایشان در سنه ۱۹۳ هجری ۱ در شهر مرو قصیده ای در مدح مأمون گفته بوده که مطلعش اینست:

ای مونساییده بدولت فرق خود تا فرقدین
گسترانیده بچود و فضل در عالم یدین

الی آخرالابیات که در تذکرها مسطور است و تا آنجا که راقم سطور اطلاع دارد اولین کسی که این فقره را ذکر نموده نورالدین محمد عوفی است در تذکره لباب الالباب ۲.

۱ صاحب مجمع الفصاح ۴ ص ۶۴ در سنه ۱۷۰ می نویسد و آن سهو واضح است چه فقط در سنه ۱۸۳ هرون الرشید خراسان و قسمت شرقی مملکت خود را بجأ مأمون واگذاشت و مأمون خود فقط در سنه ۱۹۳ یعنی همان سال وفات هرون بمرو رفت نه قبل از آن
۲ طبع ادوارد برون ج ۱ ص ۱۲۱

علاوه بر آنکه آثار وضع و تجدّد بر وجنات این اشعار لایح تر از آنست که هیچکس را که بهره از ذوق سلیم ادبی باشد در آن شکی عارض تواند شد قرینه خارجی بر اینکه آن متجدّد است آنست که ایرانیان در قدیم اگر هم خود شعری داشته اند بلاشک تابع عروض عرب نبوده است و فقط بعد از وضع عروض عرب بم توسط خلیل بن احمد فراهمی و انتشار این علم در ایران کم کم ایرانیان از روی عروض عرب بنای گفتن شعر فارسی گذاردند و چنانکه در کتب عروض مفصلاً مسطور است پس از آنکه ابتدا تقریباً عین اوزان عرب را تقلید کردند چون بعدها بامتحان دیدند که اوزان عرب کما هي عليه مطبوع طباع ایرانیان نیست بنای تصرّفات در آن گذاردند، مثلاً بعضی از بحور عرب را از قبیل طویل و مدید و غیره که بهیچوجه و با هیچ زحاف^۱ مقبول طباع موزون ایرانیان نمی افتاد بکلی کنار گذاشتند و از مابقی بحور مناسب طباع فارسی زبانان بواسطه زحافات مخصوصه اوزان مخصوصه مشتق نمودند که در عین اینکه اصلاً از بحور عرب است ولی با این زحافات وزن مخصوص ایرانیان گردید چه عرب در اغلب آنها اصلاً شعر نگفته است، مثلاً بحر هزج و رمل را که در عرب اصلاً مسدّس است در فارسی مثنی گردند یا آنکه در مسدّس آن زحافاتی داخل کردند که از آن استکراه بر طبع و استثقال بر سمع بیرون آمد (چنانکه در مسدّس سالم هزج و رمل در فارسی شعر نگفته اند ولی مزاحفات آن دو بحر معروفترین اوزان فارسی است از قبیل خسرو شیرین و لیلی مجنون نظامی و مثنوی مولوی).

پس از این مقدمه گوئیم که قصیده منسوبه به عباس مروزی از بحر رمل مثنی مقصور (و محذوف) است و بتقریب مذکور لا بد باید مدّتی مدید بعد از انتشار عروض خلیل بن احمد اولاً اصل عروض عرب و بعدها رمل مثنی در ایران بعرضه ظهور آمده باشد، و خلیل بن احمد در سنه

۱ زحاف در اصطلاح عروضیان تغییری است که بر ارکان اصلی عارض میشود چنانکه مستفعلن مثلاً بواسطه زحاف مفتعلن یا مفاعیلن میشود.

۱۷۵ وفات نموده و نهایت استبعاد دارد که در سنه ۱۹۳ یعنی فقط ۱۸ سال بعد از وفات خلیل قواعد عروض او بدرجہ ای در آکناف ایران شایع شده باشد و تقلید ایرانیان از اوزان عرب و تصرفات ایشان در آن و مشتق نمودن اوزان مخصوصه بایرانیان از آنها همه این امور که عادهً يك سیر طبیعی و مدّتی کما بیش طویل لازم دارد بسرعتی پیش رفته باشد که در خراسان دور از مراکز علوم عرب يك شاعر ایرانی يك قصیده بلند بالائی در بحر رمل مثنیّ مقصور بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن بسازد و انگمی چنانکه گفتیم اولین کسی که این قصیده را ذکر نموده تا آنجا که ما اطلاع داریم عوفی است در لباب الألباب و لباب الألباب در حدود ۶۱۷ تألیف شده است یعنی بیش از ۴۰۰ سال بعد از عصر مأمون، و از متقدمین و معاصرین عوفی مثل رشید الدین و طواط صاحب حدائق السّحر و نظامی عروضی سمرقندی صاحب چهار مقاله و شمس قیس صاحب معاییر اشعار العجم کسی را سراغ نداریم که متعرّض ذکر این فقره شده باشد و این بُعد عهد و سکوت سایرین از ذکر این حکایت عجیب که قطعاً اگر راست بود دواعی بر نقل آن توّفر داشت از اعتماد بقول عوفی بکلی می‌کاهد. و نیز وفور کلمات عربی در این قصیده با وجود آنکه در آنوقتها یعنی دوست سال قبل از فردوسی هنوز زبان عربی اینقدر تاراج بر زبان فارسی نکرده بوده و عناصر عربی در عبارات فارسی لابد بغایت اندک بوده است خود قرینه دیگری است که این قصیده مصنوعه جدید است و مدّتی طویل بعد از عصر مأمون ساخته شده است، و عجیب است که بعضی از مستشرقین معروف اروپا از قبیل مأسوف علیه اینئه آلمانی در کتاب «اساس فقه اللّغه ایرانی» ج ۲ ص ۲۱۸ (۱) و مأسوف علیه پاول هورن آلمانی در همان کتاب ج ۱ قسمت ۲ ص ۱ (۲) هر دو این فقره عبّاس مروزی را ذکر کرده اند و هیچکدام متعرّض

Ethé, Grundriss der Iranischen Philologie, Band II, p. 218

Paul Horn, ibid. Band I, Abteil. 2, p. I.

رد و زریف آن نگردیده اند سهل است که پاول هورن آنرا تقویت می نماید و بعضی این حکایت را «بدون اینکه لازم باشد» مجعول دانسته اند و فاضل معاصر ادوارد برون انگلیسی در «تاریخ ادبیات ایران» ج ۱ ص ۱۳، ۴۰، ۴۱، ۴۲ با آن ذوق سلیم که معهود ازوست در اصل داشتن این افسانه خنک شک نموده آنرا ترمیض می نماید^۱ و همچنین بپیرستن کازیمیرسکی^۲ در شرح دیوان منوچهری بنقل ادوارد برون از او.

و بعضی دیگر قدیمترین شعر فارسی را بابو حفص حکیم بن احوص سفدی سمرقندی نسبت می دهند که این بیت را گفته بوده:

آهوی کوهی در دشت چگونه دودا

یار ندارد بی یار چگونه رودا^۳

و ابو حفص سفدی بتصریح شمس الدین محمد بن قیس الرازی در کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم (ص ۱۷۱) نقلاً از فارابی در حدود سنه سیصد هجری^۴ میزیسته است و اگر این تاریخ صحیح باشد چگونه میتواند این قدیمترین شعر فارسی باشد چه خود رودکی (متوفی سنه ۳۲۹) در همان وقتها بسیار میزیسته و قبل از رودکی شعراي بوده اند و قطعاً حنظله بادغیسی که بتصریح نظامی عروضی در چهار مقاله احمد بن عبدالله خجستانی از مطالعه دیوان او از خربندگی سلطنت خراسان رسید قبل از ابو حفص بوده است چه خجستانی مذکور بعد از مدتی حکمرانی در خراسان در سنه ۲۶۸ کشته شد و اغلب شعرای طاهریه و صفاریه قبل از ابو حفص بوده اند پس این سخن بکلی نا معقول و واهی است.

Edward G. Browne, Literary History of Persia, vol. 1 pp. 13, 340, 458, ۱

Biberstein Kazimirski ۲

۳ المعجم فی معاییر اشعار العجم طبع اوقاف کتب ص ۱۷۱. نسخه بدل «چو ندارد یار» بجای «یار ندارد».

۴ مجمع الفصاح ۱ ص ۶۱ گوید در مایه اولی بوده است و معلوم نیست این حرف از روی چه مآخذی است

و بعضی اقوال دیگر نیز در این خصوص در تذکرها مشهور است که از غایت بی‌ایمانی قابل ذکر نیست هر که خواهد بدانواع رجوع نماید. در هر صورت این مسئله که قدیمترین شعر فارسی بعد از اسلام در چه تاریخ شروع شده تا کنون جواب شافی مقنعی نیافته است، و ما اتفاقاً در کتب مصنفین قدیم عرب از قبیل جاحظ (متوفی سنه ۲۵۵) و ابن قتیبه (متوفی سنه ۲۷۰) و طبری صاحب تاریخ کبیر (متوفی سنه ۳۱۰) و ابو الفرج اصفهانی صاحب اغانی (متوفی سنه ۳۵۶) دو فقره شعر فارسی پیدا کرده ایم که یکی در حدود سنه ۶۰ هجری یعنی مقارن سال شهادت حضرت امام حسین در خلافت یزید بن معاویه (۶۰-۶۴) و دیگری در سنه ۱۰۸ در خلافت هشام بن عبد الملک گفته شده است، و علی العجالة شاید بتوان این دو فقره را قدیمترین نمونه شعر فارسی بعد از اسلام محسوب نمود هر چند در اولی آنها چنانکه خواهیم گفت اگرچه خود شعر فارسی است ولی شاعر عرب است و دومی آنها شعر ادبی، معنی مصطلح نیست بلکه شعر عامیانه و با اصطلاح حالیه «تصنیف»^۱ است، اینست باکال. اختصار خلاصه آنچه ما از کتب مصنفین عرب النقاط کرده ایم:

اما فقره اولی - این قتیبه در کتاب طبقات الشعراء (طبع لیدن ص ۲۱۰) و طبری در تاریخ کبیر خود (سلسله ۲ ص ۱۹۲-۱۹۳) و از همه مفصل تر ابو الفرج اصفهانی در کتاب الأغانی (ج ۱ ص ۵۶ بعد) ذکر کرده اند و قتیبه عباد بن زیاد برادر عبیدالله بن زیاد معروف در خلافت یزید بن معاویه بحکومت سیستان منصوب گردید یزید بن مفرغ شاعر نیز خواست در مصاحبت او بسیستان رود، در وقت مشایعت ابن زیاد او را تنها نزد خود طلبیده گفت من خوش ندارم که تو همراه عباد بسیستان روی گفت از چه روی ایها الأمير گفت تو مردی شاعری و برادر من بحکومت میرود و بحرب و خراج مشغول خواهد شد و بسا باشد که بتو چنانکه دلخواه تست پردازد و ترسم تو او را معذور نداری و ما و خانواده ما را جامه

انگب و فضیحت پوشائی، ابن مفرغ گفت حاشا من نچنانم که امیر در باره من گمان میکند و نیکوئیهای برادرت در حق من بسیار است و من آنها را هرگز فراموش نکنم، ابن زیاد گفت نه مگر آنکه تعهد نمائی که اگر از جانب برادر من درباره تو اندکی کوتاهی بعمل آید تو بر او شتاب نیاوری و پیش از وقت بمن بنویسی، ابن مفرغ گفت آری چنان کنم ابن زیاد گفت پس بیروزی برو، ابن مفرغ در مصاحبت عباد رفت و همانگونه که ابن زیاد پیش بینی کرده بود بعد از ورود بهستان عباد بجنک و خراج مشغول شده باین مفرغ پرداخت ابن مفرغ اندک اندک ملول گردید و در قفای عباد شروع ببدگوئی نمود و او را هجو گفتن آغاز نهاد و چنانکه متعهد شده بود باین زیاد نوشت: گویند عباد را ریشی سخت ابوه بوده است مانند جوالی روزی ابن مفرغ در زکاب عباد میرفت باد در ریش عباد افتاد و آنرا بر سو حرکت میداد ابن مفرغ خندید و بمردی که در پهلوی او میرفت گفت

الایة اللّٰهی کانت حشیشا فتعلفها خیول المسلمینا یعنی کاش ریشها علف بودند تا آنها را باسبهای مسلمانان میخورانیدیم؛ آن مرد برای خود شیرینی آنرا بعباد نقل کرد عباد سخت خشمناک شد ولی بروی ابن مفرغ نیاورد روزی دیگر عباد اسب دوانی نمود و اسب عباد پیش افتاد ابن مفرغ گفت سبق عباد وصلت لحيته یعنی عباد پیش افتاد و ریش او عقب ماند، بالاخره عباد از دشنامها و هجوهای ابن مفرغ که در باره او و پدر او و خانواده او همه جامیگفت متأثر شده باوی بنای کج رفتاری گذارد و کسان را بر انگیخت تا از او ادعای طلب نمودند و چون از ادای وام عاجز بود او را بزندان افکند غلام و کنیزک او را که سخت دلبستگی بدانها داشت بیع اجباری بفروخت و بفرما داد سپس اسب و سلاح و اثاث البیت او را نیز بفروخت و او را همچنان در حبس میداشت تا آنکه بتفصیلی که در آغانی مسطور است بالاخره ابن مفرغ از حبس رهائی یافته ببصره گریخت و از آنجا بشام و از شهری بشهری همی گریخت و هجو آل زیاد و طعن در نسب زیاد و بدکاری مادر

اَوْ سَمَّيْتَهُ و استلحاق معاویه اورا . بابوسفیان و امثال این فضیحتها را در آفاق منتشر می نمود و این اشعار بغایت مشهور و در اغلب کتب ادب مسطور است هر که خواهد بمطالعه آن رجوع نماید، این زیاد بعد از کاوش بسیار آخر الامر اورا بدست آورد و در بصره بزندادن افکند و بیزید نوشت و در کشتن او رخصت طلبید یزید باو نوشت که هر گونه عقوبتی خواهی اورا بنما ولی زنهار او را مکش چه او را اقوام و عشایر بسیار اند و همه در لشکر من اند و اگر تو او را بکشی ایشان جز بکشتن تو راضی نخواهند شد چون جواب نامه بعبدالله بن زیاد رسید فرمان داد تا ابن مقرغ را ببید شیرین با شهرم آمیخته بنوشانیدند او را طبیعت روان شد و گریه ای و خوکی و سگی با او در یکب بند بستند و او را با این حال در کوچه های بصره گردانیدند و کودکان در قفای او فریاد میزدند فارسی میگفتند این چیست ^۱ او نیز بفارسی میگفت .

آبست لبید است ^۲

عصارات زبیبست ^۳

سَمَّیة روسیبید است ^۴

۱ بواسطه اهمیت مسئله ماعین نسخه بدلهای کتب منقول عنهارا در اینجا بدست میدهم و حروف نهجی لاتینی هر کدام اشاره بنسخه معینی از طبری و این قتیبه است و برای تعیین آنها باید رجوع باصل مقدمه ناشر نمود - طبری در متن مثل اینجا، در نسخه O شست O شست طبری؛ آبست و لبید است - این قتیبه در متن مثل اینجا، در نسخ VS ایست لبید است.

۳ طبری، و عصارات زبیب است.

۴ متن افغانی، سیمت روی شید است - البیان والتبیین للجاحظ طبع مصر ج ۱ ص ۶۱، سمیت روسیبید است - طبری در متن، وسیله روسیبست ۱ در نسخه O و سمیه روسیبست ۱ O و سمیه ذوسیبست - این قتیبه متن، سَمَّیة رو سفید است در نسخ OVS سمیه رو سفید است خزانه الابدالام عبد القادر بن عمر البغدادی طبع بولاق ج ۲ ص ۱۶، سمیه رو سیست، و وظاهر آن نسخ «روسیبید است» با نسخ روسیبست اختلافی در معنی ندارند چه زن فاحشه را از روی طعن و طنز «روسیبید» میگفته اند که بتدریج «روسبی» شده است (رجوع بفرهنگ ناصری).

و سمیه نام مادر زیاد است که در جاهلیت از فواحش بوده بالأخره ابن مفرغ از شدت اجابت طبیعت سست شده بقتاد ابن زیاد ترسید که بمیرد بفرمود تا او را شست و شو نمودند سپس او را باز بسیستان نزد برادرش عبّاد فرستاد و او ویرا همچنان در زندان و شکنجه های سخت همیداشت تا آنکه سران قبایل بمن در شام بجوش آمدند و پیش یزید رفتند و رهائی او را بالتهاش و تهدید ازو درخواستند یزید شفاعت ایشان بپذیرفت و کس فرستاد بسیستان تا او را از زندان بیرون کشید و از قلمرو عبّاد و برادرش بیرون برده در موصّل منزل داد و تفصیل ابن وقایع بغایت دراز و سخت دلکش است هر که خواهد بکتاب مذکوره رجوع نماید.

و چنانکه دیده میشود این واقعه در خلافت یزید بن معاویه واقع شده و خلافت یزید از سال ۶۰ تا ۶۴ هجری بوده است بنا بر این این ابیات عجالة قدیمترین نمونه ایست از شعر فارسی بعد از اسلام و اگرچه بدبختانه شاعر خود ایرانی نیست و عرب است ولی چون خود شعر بزبان فارسی است میتوان از نژاد و ملیت شاعر قطع نظر نمود و گویا ابن مفرغ بواسطه طول اقامت در بصره و خراسان و نشو و نما در بلاد ایران زبان فارسی را خوب آموخته بوده است.

۱. مافقره دوم - طبری در تاریخ کبیر خود در حوادث سال ۱۰۸ هجری گوید که در این سال ابو منذر اسد بن عبدالله القسری بختلان لشکر کشید و با خاقان ترك جنگ کرد خاقان او را شکست داد و مفتضح ساخت اسد بن عبدالله با حال پریشان از ختلان ببلخ گریخت اهل خراسان در باره وی ابیات ذیل را گفتند و کودکان در کوچه ها همی خواندند. در حوادث سال ۱۱۹ باز طبری ثانیاً این واقعه با وقایع متأخره از آنرا با تفصیل تمامتر ذکر میکند عین عبارت او تا آنجا که محل شاهد ماست قطع نظر از تفصیل جزئیات جنگ از اینقرار است :

(طبری طبع لیدن سلسله ۲ صفحه ۲ - ۱۴۹۱) - "ثم دخلت سنة ثمان
ومائة . . وفيها غزا اسد بن عبدالله الخثّل فذكر عن علي بن محمد
ان خاقان ابي اسداً و قد انصرف الى القواديان و قطع الشهر ولم
يكن بينهم قتال في تلك الغزاة و ذكر عن ابي عبيدة انه قال بل
هزموا اسداً و فضحوه فتغنّى عليه الصبيان^۱

از ۲ ختلان^۳ آمدی^۴ برو تباہ^۵ آمدی^۶
(ایضاً ص ۱۴۹۴) - "وقال بعضهم رجع اسد في سنة ۱۰۸ مقلوباً
من الخثّل فقال اهل خراسان

از ۶ ختلان آمدی^۷ برو تباہ^۸ آمدی^۹

بیدل فرازا آمدی

(ایضاً ص ۱۶۰۲) - "ثم دخلت سنة تسع عشرة و مائة . .
قال و سار اسد بالناس حتى نزل مع الثقل و صبحوا اسداً
من الغد و ذلک يوم الفطر فکادوا يمنعونهم من الصلاة ثم
انصرفوا و مضى اسد الى بلخ فعمسکری مرجها حتى اتى الشتاء ثم
تفرق الناس في الدور و دخل المدينة ففي هذه الغزاة قيل له
بالفارسیّة

-
- ۱ ما عن نسخه بدلهای طبری چاپ لیدن با ترجمه حواشی آنرا عیناً بدون تغییر و تبدیل
در اینجا بدست می‌دهیم
  - ۲ همه نسخ، ان .
  - ۳ MB حلان (بدون نقطه).
  - ۴ MB و O اینجا و در مصرع بعد آمد.
  - ۵ همه نسخ، ترویناه.
  - ۶ همه نسخ، ان.
  - ۷ MB مدیه O آمدیه.
  - ۸ B اینجا و قبل ازین، ترویناه، MB بدون نقطه O برویناه.
  - ۹ MB و O آمدیه، مصرع بعد فقط در DM و O دارد که اینطور دارند، لیدل تبار آمدیه.

اَز ۱ خُستَلان آمَدیه ۲ بَرُوْتباه ۳ آمَدیه ۴

آبَار ۵، باز آمَدیه ۶ خُشک زار ۷ آمَدیه ۸

و این ابیات اگرچه آنها را شاید از قبیل شعر ادبی بمعنی متعارفی مصطلح
توان محسوب نمود بلکه ظاهراً از قبیل اشعار عامیانه است که اکنون
«تصنیف» گویند ولی در هر صورت نمونه بسیار دلکش غربی است ازین جنس
شعر در هزار و دویست سال پیش ازین در خراسان. و وزن این اشعار را
اگرچه میتوان از بعضی مزاحفات بحر رجز (مطوی محبون) بر وزن
مستعلن مقعلن و مقعلن مقعلن و مقعلن مقعلن استخراج نمود ولی قریب
بیقین است که این توافق وزن از قبیل تصادف و اتفاق است چنانکه بعضی از
اشعار انگلیسی یا فرانسه را هم مثلاً میشود بطور تصادف بر یکی از بحور عرب
حمل نمود و واضح است که در آن تاریخ یعنی در سنه ۱۰۸ هجری
عروض عرب در ایران چنانکه سابق گفتیم هنوز متداول شده بوده چه
خلیل بن احمد واضع عروض خود در سنه ۱۰۰ متولد شده است و انگهی
قافیه نداشتن این اشعار بطرز عروض عرب خود قرینه واضحی است که گوینده
آنها اصلاً نظری بطرز و اصول اشعار عرب نداشته است چه «آمدیه» بنابر
مصطلح فارسیان ردیف است نه قافیه و اگر بنابر اصطلاح عروض عرب

۱ همه نسخ، ان.

۲ B آمدیه، BM و O آمده — چون حالا دیگر بنظر میآید که در همه مواضع آتیه
«آمدیه» فقط صواب باشد لهذا هوسما فرض میکنند که این هیئت آمدیه [بجای آمدی] زبان
بلخی باشد چنانکه در زبان کردی هم گاهی همین هیئت دیده میشود.

۳ B ترویه، O پروته، BM هم بطور ولی بدون نقطه. ۴ B آمدیه، MB و O آمده

۵ B آبَار، BM و O امان، کلمه «باز» را هوسما از پیش خود قیاساً افزوده است و
وی آبار را لغتی در کلمه آواره می پندارد (رجوع بفرهنگ فولرس).

۶ B آمدیه، BM و O آمدیه.

۷ کندا هئا در BM و O B بدون نقطه، و از اینجا بطور وضوح معلوم میشود که کلمه
«فراز» در ص ۱۴۹۴ که بجای کلمه «ترار» چاپ شده خطاست و همچنین کلمه «بیدل» که
بجای «ابدل» مسطور در نسخ (BM و O) چاپ شده بکلی سهواست، هوسما فرض میکنند
که این کلمه باید اِردَل خوانده شود که تفسیر عربی کلمه خشک بوده در متن شعر.

«آمدیه» را قافیه بگیریم لازم می‌آید که قافیه چهار مرتبه مکرر شده باشد و آن محال است چه تکرار قافیه را که در عرب ایطاء گویند و از عیوب فاحش قوافی می‌شمارند وقتی است که دو مرتبه مکرر شده باشد ولی تکرار قافیه چهار مرتبه پشت سرهم دیگر از عیوب نیست بلکه بکلی محال است.

طهران

پاریس شعبان ۱۳۳۹

«اینکه مرقوم فرموده اید که پس از تاریخ طبرستان این اسفندیار قدیم‌ترین ذکر مشروحی که از طهران شده در معجم البلدان یا قوت حموی است الخ لا بدّ مرادتان چنانکه از قید «مشروح» معلوم میشود ذکر مفصل و مبسوط این کلمه است و الا اگر از قید «مشروح» صرف نظر بفرمائید خواهید دید که قبل از یا قوت چندین نفر دیگر اسمی از طهران برده اند و چون بواسطه ضیق وقت مجال تتبع و استقراء نیست و مقصود فقط فتح باب این موضوع است بذکر این دوسه مأخذ که در نظر بود اکتفا رفت مابقی استقراء این فقره را بفضلائی ابرائی واگذار نمود.

اولاً اصطخری که در کاوه استخری نوشته شده و لا بدّ نویسنده مقاله مزبوره را متحتم است (که تبرستانی و گرگانی و زنگانی و اسپهانی و گزویی یا غزویی و گابنی یا غابنی بجای طبرستانی و جرجانی و زنجانی و اصفهانی و قزوینی و قایینی بنویسد) چنانکه علامه مستشرق دو خویه طابع سلسله جغرافییین عرب در حاشیه صفحه ۲۰۹ از همان کتاب یعنی اصطخری متعرض شده است از تهران اسمی برده است منتهی در بعضی نسخ به بهزان تصحیف شده و همانطور چاپ شده است و عین عبارتش این است «و من رساتیقها (ای رساتیق الرّی) المشهوره قصران الدّاخِل و الخارج و بهزان (نسخه بدل نهان) والسّن و بشاویه الخ» و دوخویه در حاشیه همانجا گوید «شاید این کلمه را تهران باید خواند»

و تألیف اصطخری معلوم است که در حدود سنه ۳۴۰ هجری است^۱ و این حوقل (حدود سنه ۳۶۶) و مقدسی (حدود سنه ۳۷۵ نیز از رسائیک ری بهزان را نام برده اند که با احتمال قوی چون طابع اصطخری که اولین کتاب از حلقه جغرافیون عرب است در اصطخری بهزان چاپ کرده بود لابد شده طرداً للباب و اجراء للباب علی نسق و اخذ بقول صرفین در این حوقل و مقدسی هم بهزان چاپ کند و سمعی ابدأ اسمی از بهزان نبرده است ولی یاقوت گوید که بهزان شهری بوده است بر هفت فرسخی ری و اصل ری آنجا بوده و خراب شد اهل آن بری انتقال کردند و اینرا بطور تمریض بلفظ «قالوا» ذکر میکنند و ظاهر است که هیچ پرو پائی این حرف در نظر خود یاقوت نداشته است .

از اصطخری و ابن حوقل و مقدسی که قدری مشکوک است بگذریم سمعی در کتاب الألساب که در حدود سنه ۵۵۰ تألیف شده گوید^۲ :
الطهرانی بکسر الطاء المهملة و سکون الهاء وفتح الراء و فی آخرها النون هذه التسمية الى طهران . . . و طهران قرية بالري و اليها ينسب الرمان الحسن . . . و اما المنتسب الى طهران الري و هي اشهر من طهران اصبهان خرج منها ابو عبدالله محمد بن حماد الطهراني الرازي . . . . .
و كانت وفاته بعسقلان من ارض الشام سنة ۲۶۱ « که واضح میشود مأخذ یاقوت در ذکر این محمد بن حماد انساب سمعی بوده است و انساب در خصوص این شخص مفصل تر است از یاقوت .

پس از انساب السمعی بر حسب ترتیب زمانی نام طهران در کتاب «راحة الصدور و آية السرور» در تاریخ سلجوقیه ایران تألیف ابی بکر محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن الحسین بن همة الراوندی که در سنه ۵۹۹ تألیف شده است (و اکنون بمخارج اوقاف گیب و بسعی و اهتمام فاضل ادیب محمد اقبال پنجابی در مطبعة بریل در هالاند در تحت طبع است) در سلطنت

۱ بروکن، ج ۴ ص ۲۲۹.

۲ ورق ۳۷۳ از چاپ گیب.

ارسلان بن طغرل گوید^۱: «روز سه شنبه هفتم رجب (سنه ۵۶۱) والده سلطان (ارسلان بن طغرل بن محمد بن ملکشاه) و امیر سپاه سلار کبیر مظفرالدوله و الدین قزل ارسلان از لشکرگاه (دری) حرکت فرمودند بر عزیمت نخچوان و ببالای طهران فرود آمدند و روز سه شنبه یازدهم ماه رجب سنه احدى و ستمین اتابک اعظم و امرای دولت بجانب فیروز کوه رفتند و سلطان بر سر دولاب همچنان مقیم میبود الخ».

پس از راحة الصدور بر حسب ترتیب زمانی ذکر طهران چنانکه مرقوم فرموده اید در تاریخ ابن اسفندیار (سنه ۶۱۳) سپس در «معجم البلدان» یاقوت (سنه ۶۲۱) سپس در آثار البلاد (که در سنه ۶۷۴ نه سنه ۶۶۱ چنانکه در کاوه مرقوم است چه سنه ۶۶۱ تاریخ تألیف نسخه^۲ اول آثار البلاد است و نسخه ثانی و نهائی و قطعی در سنه ۶۷۴ تألیف شده است^۳) آمده است.

پس از آثار البلاد بر حسب ترتیب زمانی تا آنجا که در نظر است (عرض کردم که مقصود بنده استقراء نیست چه نه قوه آنرا در خود میبینم و نه وقت آنرا دارم) ذکر طهران در کتاب معروف «جامع التواریخ» رشیدالدین فضل الله وزیر غازان و اولجایتو است. جامع التواریخ در حدود سنه ۷۱۰ تألیف شده است. در کتاب مذکور^۴ در حکایت جنگ ارغون بن اباقا بن هولاکو بن تولی بن چنگیز خان با الیناق از امرای سلطان احمد نکودار (باتاء مئنه فوقیه نه نکودار بانون چنانکه غلط مشهور است) بن هولاکو در سنه شصت و هشتاد و سه هجری در حوالی آق خواجه از حدود قزوین و شکست خوردن لشکر الیناق گوید «از آنجا (ارغون) بصوابدید امرا مراجعت نموده بطهران ری رسید».

۱ ورق ۱۱۸-۱۱۹ از نسخه وحیده پاریس.

Version

۲

۳ رجوع کنید بمقدمه آثار البلاد طبع و مستفاد ص VI و IX.

۴ ورق ۳۱۹ از نسخه پاریس Suppl. Perm. 200

سپس چنانکه مرقوم فرموده اید در کتاب «زهره القلوب» حمد الله مستوفی است که در سنه ۷۴۰ تألیف شده است.

پس از آن دیگر ذکر طهران در کتب مؤرخین و سیاحین بسیار می‌آید و در کاوه اغلب آنها مرقوم است ولی گویا از کتاب «هفت اقلیم» امین احمد رازی که در سنه ۱۰۰۲ تألیف شده (یعنی دو سال قبل از زینة المجالس) غفلت یا تغافل فرموده اید که اسمی از آن نبرده اید در هفت اقلیم شرح مفصلی از طهران و شمیران و کند و سلقان (سولوقان) ذکر میکنند که چون نسخه آن کتاب فراوان است از ذکر آن در اینجا صرف نظر نمودیم.

و اینرا هم در ختم کلام عرض کنم که در کتاب «مرآة البلدان» محمد حسن خان اعتماد السلطنه در جلد دوم در تحت «تهران» از سنه ۹۴۴ بعد با شرح و اشباع زیاد اغلب و قایع تاریخیه راجع بطهران را مرتباً ذکر میکنند که خیلی با اهمیت و برای تاریخ طهران با قدر و قیمت است.

نامهٔ امیر تیمور گورگان

پاریس رمضان ۱۳۳۹

بشارل ششم پادشاه فرانسه

در «خزانه اسناد رسمی»^۱ در پاریس در تحت نمرد ۹۸۷ J. مکتوبی بزبان فارسی محفوظ است که برای ما مشرقیان اطلاع از آن بیفایده نیست و آن عبارت است از نامه ای که امیر تیمور گورگان بتاریخ غره محرم سنه ۸۰۵ هجری (غره اوت ۱۳۰۲ مسیحی) بشارل ششم^۲ پادشاه فرانسه نوشته است. متن این نامه با ترجمه آن بلاتینی و تحقیقات دقیقه ایقه بسیار مشروح و مبسوط باهتتام مستشرق شهر فرانسوی مرحوم سیلویستر دوساسی در «تذکره آکادمی فرانسه» جلد ششم سنه ۱۸۲۲ میلادی صفحه ۴۷۰-۵۲۲

چاپ شده است^۱ و هرچه در این خصوص باید گفته شود او گفته است لهذا ما نمیخواهیم در تفصیل جزئیة آن داخل شویم هر که میل دارد از جزئیات این مسئله اطلاع حاصل نماید رجوع نماید بمقاله مذکوره سیلستر دوساسی. مقصود ما در اینجا فقط چاپ کردن عکس نامه مزبور است زیرا که چون در عصر دوساسی هنوز صنعت عکس اختراع نشده بوده او عکس این نامه را بالضرورة نتوانسته است چاپ نماید و گویا عکس نامه مذکور در جایی دیگر هنوز چاپ نشده باشد و اگر هم چاپ شده باشد چون در محل دسترس ما ایرانیان نیست لهذا تکرار آن برای اطلاع قراء محترم «کاوه» ضرری ندارد.

علاوه بر عکس نامه پاره ای ملاحظات جزئیة که برای توضیح بعضی عبارات آن ضروری بنظر آمد از روی همان مقاله دوساسی التقاط کرده بر آن می افزائیم. پس هرچه در این مقاله هست از متن و حاشیه تماماً نتیجه مساعی فاضل علامه مذکور است (مگر آنکه تصریح شود بخلاف آن بقید «مزجم» یا «راقم سطور».) اینک عکس نامه مزبوره را بطور ضمیمه در مقابل همین صفحه درج کردیم و مزیداً للتوضیح متن نامه نیز ذیلاً نگاشته شد:

امیر کبیر نمرکوران^۱ زید عمره. ملک ری د فرسا^۲ صد هزار سلام و آرزومندی ازین محبت خود^۳ قبول فرماید با جهان ارزمندی^۴ بسیار بعد از تبلیغ ادعیه رای^۵ عالی آن امیر کبیر^۶ را نموده می شود که که^۷ فری فرلسکس^۸ تعلیم ده^۹ بدین طرف رسید و مکاتب ملکان^{۱۰} را آورد و یک یامی و عظمت و بزرگوری^{۱۱} آن امیر کبیر را عرضه کرد عظیم شادمان شدیم و نیز تقریر کرد که با لشکر انبوه روانه شد بیاری باری تعالی و دشمنان^{۱۲} مارا و شہارا قهر و زبون کرد^{۱۳} من بعد فری جوان مارحسیا^{۱۴} سلطانیہ بخدمت فرستاده شد وی بخدمت تقریر کند

Mémoire sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI par M. le Baron Sylvestre de Sacy, Mémoires de l'Institut royal de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, tome VI, Paris 1822. pp. 470-522.

هرچه واقع شد اکنون توقع از آن امیر کبیر داریم که دائماً مکاتیب همایون فرستاده شود و سلامتی آن امیر کبیر باز نماید تا تسلی ۱۵ خاطر حاصل آید دیگر می باید که بازرگانان شمارا بدین طرف فرستاده شود که اینجایگه ۱۶ ایشانرا معزز و مکرم سازیم و نیز بازرگانان مابدان طرف رجوع سازند ایشانرا نیز معزز و مکرم سازند و بر ایشان کسی زور و زیادتی نکند زیرا دنیا بیازرگان آبادانست زیادت ۱۷ چه ابرام نمایم دولت باد در کامرانی بسیار سال و السلام تحریر فی غرة محرم المکرم ۱۸ سنة خمسة و ثمانیة الهجرية

(محل مهر امیر تیمور)

اینک بعضی توضیحات بترتیب اعداد که در اصل نامه علامت گذارده ایم:

۱ --- «نمر» املائی اصلی «تیمور» است و اصل این کلمه در ترکی بمعنی «آهن» است و املائی جدید این کلمه دمر بادال است اما «کوران» شگنی نیست که سهو کاتب است بجای «گورگان» و گورگان که بمعنوی بمعنی «داماد» است لقب معمولی امیر تیمور بوده است و در وجه تسمیه آن ابن عربشاه المتوفی سنة ۸۵۴ که خود معاصر تیمور بوده است در کتاب عجائب المقدور فی نوائب تیمور گوید «چون تیمور بر ماوراء النهر مسلط شد و دختران پادشاهان را تزویج نمود در القاب او کلمه گورگان را اضافه نمودند که بمعنوی داماد است چه وی داماد پادشاهان گردید و با ایشان پیوند نمود ۱ (اقل از توضیحات دوساسی). راقم سطور گوید ابوالمحاسن یوسف بن تغری بردی المتوفی سنة ۸۷۴ که معاصر شاهرخ پسر امیر تیمور و اولاد او بوده است در کتاب المنهل الصافی والمستوفی بالوافی نیز عیناً همین وجه تسمیه را ذکر کرده در اول ترجمه حال امیر تیمور گوید " و

۱ عین عبارت ابن عربشاه اینست: « و لما استولى تیمور علی ماوراء النهر و فاق الاقران تزویج بنات الملوك فزادوا فی القابہ كوركان وهو بلغة الموغول الختین لكونه صاهرا للملوك و صار له بينهم سكنی »

کورکان^۱ معناه باللغة العجمیة صهر الملوك " سپس در اثناء ترجمه گوید " و
 اظهر العصیان علی السلطان حسین و استفحل امره و استولی علی ماوراء النهر و
 تزوج بنات ملوکها فمعد ذلك لقب بکورکان^۱ تقدم الکلام علی کورکان^۱
 فی اول الترجمة " وقاضی احمد غفاری در تاریخ جهان آرا در شرح حال
 امیر تیمور گوید " و اطلاق کورگان بر وی بواسطه آنست که او داماد امیر
 حسین بن امیر مسلای بن امیر قزغن صاحب ماوراء النهر است یا طما جار
 برادر قراجار (جد امیر تیمور بزعم مورخین تیمور) بدختر داماد چنگیز خان
 بود " و مستشرق شهیر فرانسوی کاترمر^۲ در ترجمه فصلی از مطلع السعدین
 لعبد الرزاق السمرقندی راجع به ورود سفارتی از جانب خاقان چین بدربار
 شاه رخ گوید^۳ " چینیان امیر تیمور را بلقب یوئن فوما^۳ میخوانند زیرا که
 وی دختر شونتی^۴ آخرین پادشاه سلسله یوئن را تزویج کرده بود " یوئن^۵
 باصطلاح چینیان نام سلسله پادشاهان مغول است از اعقاب چنگیز خان که در
 چین سلطنت کرده اند و فوما یچینی بمعنی داماد است و ترجمه تحت اللفظی
 کلمه کورگان است که نیز بترکی بمعنی داماد است پس یوئن فوما بمعنی

۱ عینا در هر سه موضع همینطور با کاف و سه نقطه بر روی آن که املاي قدیم کاف
 فارسی بوده است در اصل نسخه المنهل الصافی که در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است
 (Arabe 2069, ff. 142a. 143a) نوشته شده است " مقصود از این اصرار آنست که تلفظ این کلمه
 یعنی کورکان با دو کاف فارسی است " و همینطور معاصرین تیمور و اعقاب او آنرا تلفظ می
 نموده اند نه با کاف عربی چنانکه بعضی مستشرقین اروپایی نویسنده (مترجم)

یا اجازه فاضل محترم نویسنده مقاله این نکته را یاد آوری میخواهم بکنیم که لفظ کورکان
 امروز نیز در زبان ترکی شرقی در آذربایجان و قفقاز بمعنی مطابق داماد است و با کاف ترکی و
 ضمه عربی بلا اشباع و فتحة راء و کاف دوم که آنها هم کاف ترکی است و با املاي کاف فرنگی
 "Kurakan" تلفظ میشود و قلب کاف فارسی بکاف ترکی در زبان ترکی بعید است . آیا
 ممکن نیست که جهت اینکه در عبارت عربی سه نقطه روی کاف گذاشته شده آن باشد که کاف
 ترکی نیز با آنکه شبه اشیاء است بکاف عربی معینا کاف عربی نیست و عربها کاف عجمی را
 از هر قبیل برای تمیز دادن از کاف عربی علامت مخصوصی میگذاشتند ؟ (اداره کاوه)

Quatremère, Matla asadein, Notices et Extraits, tome XIV. p. 214

Yuen-fou-ma

Chun-ty

Yuen

۲

۳

۴

۵

داماد یوئن میشود؛ راقم سطور گوید دامادان چنگیزخان چنانکه رشیدالدین فضل الله در جامع التواریخ در ضمن تعداد دختران چنگیزخان اسامی آنها را ذکر میکند همه ملقب به «گورگان» بوده اند و بعد از اسم هریکی از آنها بلا استثنا کلمه «گورگان» ملحق است؛ در عنوان دختر چهارم چنگیزخان گوید «دختر چهارم تومالون اورا بیسر پادشاه قنقرات داده نام او کورکان هرچند کورکان داماد باشد نام او هم کورکان بوده^۱ و گویا «گورگان» نزد پادشاهان مغول یکی از درجات خانواده سلطنتی بوده است مثل «شاهزاده» و معادل آن در ملل دیگر وجود ندارد؛ و عبارت این تفری بر دی که در تفسیر گورگان گوید «و معناه صهر الملوک» و نمیگوید «معناه الصهر» مؤید این احتمال و تقریباً صریح در آنست؛ و شاید اینکه عثمانیها بعضی از رجال دولت خود لقب فارسی «داماد» داده اند مانند ابراهیم پاشا و غیره منشأش همین مسئله باشد (مترجم).

۲- ری دفرانسا یعنی «پادشاه فرانس^۲» از اینکه نام شارل ششم هیچ در این نامه بالصراحه برده نشده است معلوم می شود که منشی نامه «ری دفرانسا» را نام خود پادشاه فرانسه فرض نمیکرده است؛ و نظیر آن آنست که مورخین

۱ جامع التواریخ طبع بر زین در پترزبورگ جلد ۲ صفحه ۱۲۸.

۲ دوساسی درخصوص اینکه چرا بجای «رودفرانس» (Roy de France) که فاعله بایستی نوشته شود هیئت «ری دفرانسا» استعمال شده است چیزی نمیگوید و چون راقم سطور در این زمینه بکلی جاهل است لهذا از مسیو ادگار بلوشه (Mr. Edgard Blochet) مستشرق فرانسوی و کتابدار شعبه شرقی کتابخانه ملی پاریس سؤال نمود و وی جواب ذیل را داده است و مسئولیت در صحت و سقم آن بر عهده فاضل مشار الیه است؛ گوید «هیأت ری دفرانسا بنظر میآید که از زبان ایتالیائی که در آن اعصار زبان اغلب دعوات مسیحی در شرق بوده مأخوذ باشد یعنی Re di Francia و re عین املای کلمه ایتالیائی است یعنی پادشاه و اگرچه نادراً در زبان قدیم فرانسه برای پادشاه re نیز استعمال کرده اند ولی در زمان شارل ششم معاصر امیر تیمور پادشاه را بزبان فرانسه roy میگفته و می نوشته اند نه re و نیز مملکت فرانسه را در زبان فرانسه از اقدم آلائیام همیشه «فرانس» France میگفته و می نوشته اند نه فرانسا با الف و در «تصنیف رولاند» (Chanson de Roland) که ظاهراً در قرن یازدهم مسیحی ساخته شده کلمه فرانس بهین هیأت یعنی France استعمال شده است؛ پس واضح است که در عصر شارل ششم قطعاً هیچکس در فرانس این کلمه را فرانس نمیگفته و نمی نوشته است».

عرب اسم پادشاه فرانسه در حروب صلیبیّه^۱ را که سن لویی^۲ نام داشته همه جا «ریدافرنس» نوشته اند و خیال کرده اند که «ریدافرنس» که فقط بمعنی «پادشاه فرانسه» است خود نام پادشاه فرانسه بوده است (دوساسی).

۳- این علامت V که در اصل نامه دیده میشود برای تعیین جای نام امیر تیمور است که در صدر نامه بالای سطور نوشته شده است و رسم سلاطین مغول بوده است که نام پادشاه را اگرچه در وسط نامه مذکور شود و جای آن در اثناء کلام باشد در صدر نامه بالای همه سطور نویسند و اغلب با مرگب طلا (دوساسی).

۴- «ارزمنندی» ظاهراً سهو کاتب است بجای «آرزومندی» و محتمل

است که «ارزمنندی» املائی دیگر ارچندی باشد بمعنی بزرگواری و شرف (دوساسی) راقم سطور گوید این احتمال اخیر بعید بنظر میآید و با سوق کلام منافات دارد.

۵- دوساسی این کلمه را «برای» خوانده است و در اصل نامه دیده میشود که کلمه «بر» ندارد.

۶- یعنی پادشاه فرانسه و چنانکه ملاحظه میشود در این نامه از پادشاه فرانسه باستثنای سطر اوّل نامه که ازوبه «ملک» تعبیر کرده همه جا به «امیر کبیر» تعبیری نماید (دوساسی).

۷- بتکرار «که» در اصل نامه از سهو کاتب اصلی

۸- «فری» یعنی برادر^۳ (دوساسی) و «فرانسسکس»^۴ املائی لاتینی

Los Croisades ۲ Saint Louis ۱

۳ در خصوص کلمه «فری» چون دوساسی چیزی نگفته و همانقدر به «برادر» ترجمه کرده است راقم سطور باز استعانت از مسیو باوشه نمود^۱ فاضل مشار الیه جواب ذیل را داد که عیناً نقل میشود و الهدهد علیه: «فری Fra که از قرن سیزدهم مسیحی بعید همیشه بمعنی کشیش و راهب عیسوی استعمال میشده است ظاهراً مخفف و محرف «فرا» Frato است که با ایتالیائی بمعنی برادر است (لاتینی frator) و این کلمه فری Fra قبل از اسم بسیاری از دعوات مسیحی که اغلب ایشان در آن اعصار ایتالیائی بوده اند دیده میشود».

این اسم است و املائی فرانسوی آن « فرانسوا ^۱ » است، دوساسی در خصوص این شخص هیچ معلوماتی نتوانسته است بدست بیاورد مگر آنکه اسم او فرانسوا ساثرو ^۲ بوده است و گوید املائی غریب این کلمه می نمایاند که وی خارجی (یعنی غیر فرانسوی) بوده و شاید از کشیشان ارامنه بوده و گوید نام « فرانسوا » مابین ارامنه مستعمل نیست ولی گویا بعد از دخول در حزب مذهبی این نام را برای خود اختیار کرده بوده است.

۹- «تعلیم ده» یعنی از حزب مذهبی موسوم به «برادران تعلیم دهنده» ^۳

۱۰- «مکاتب» سهو کاتب است بجای «مکاتیب» و در ما بعد مجدداً

این کلمه را «مکاتیب» علی ما هو الصواب نوشته است، و «ملکان» دوساسی گوید که سهو کاتب است بجای ملکانه، و راقم سطور را در این باب تأمل است.

۱۱- «بزرگوری» ظاهراً سهو کاتب است، بجای «بزرگواری».

۱۲- «دشمنان» سهو کاتب است، بجای دشمنان یا املائی قدیمی دشمن بوده است باشباع الف (مترجم).

۱۳- دوساسی گوید لابد بگوش امیر تیمور رسیده بوده است که یک قشون فرانسوی مرکب از ده هزار نفر در تحت سرگردگی کنت دو اور ^۴ بکمک زیگیسموند ^۵ پادشاه هنگری که با سلطان با یزید جنگ میکرد رفته بودند و در جزو لشکر او با ترکها جنگ میکردند و بالأخره در جنگ معروف نیکوپولی ^۶ شکست خورده و سلطان عثمانی فتحی را که نصیب وی شده بود بواسطه قتل عام اسرا لگه دار نمود، و گوید اگرچه فرانسه ها در این واقعه شکست فاحشی خوردند و مبالغی عظیم اموال و ده هزار نفر نفوس تلفات فرانسه شد ولی شک نیست که دعوات مسیحی که در ممالک امیر تیمور آمد و شد میکردند

François

۱

François Sathru

۲

Les frères prêcheurs

۳

Comte de Nevers

۴

Sigismond

۵

Nicopolis

۶

لابد برای جلب قلب امیر تیمور و تحصیل احترام برای خود همیشه تعریف و تمجید از قوت و قدرت پادشاه فرانسه می نموده اند و از عداوت مشترکه ای که سلسله تیموریان و پادشاهان اروپا با ترکها داشته اند استفاده می نموده اند، و بتوسط همین دعوات بوده است که سابقاً مکاتیب از جانب پادشاه فرانسه بامیر تیمور رسیده بوده و باز ظاهراً بتحریر یک همین دعوات بوده است که این نامه مانحن فیه بپادشاه فرانسه نوشته شده است (دوساسی)

۱۴- "فری" یعنی برادر و شرح آن گذشت، و جوان (بفرانسه ژوآنس یا ژان ا) نام کشیش مذکور است که حامل نامه امیر تیمور بود بدربار شارل ششم و "مارحسیا" مرکب است از دو کلمه سریانی: "مار" بمعنی بزرگ و سیّد و آقا^۲ که بر هر شخصی بقصد احترام اطلاق میشود و "حسیا" که در اصل صفت و بمعنی متدین و مقدّس و قدّیس^۳ است ولی در اصطلاح کلیسا اسماً بمعنی اسقف^۴ استعمال میشود و چون زبان سریانی زبان عموم کلیساهای مشرق بوده است از ایران و هند و چین نباید تعجّب کرد که چرا اصل کلمه سریانی در طی عبارات فارسی استعمال شده است و شهر سلطانیّه در آن عصر کرسی^۵ یک مطران^۶ بوده است، و اسقف مذکور در تاریخ آباء کمنیسه موسوم است به ژان^۶ دوم از حزب "برادران تعلیم دهنده متحد"^۷ وی ابتدا اسقف نخچوان بود و در سنه ۱۳۹۸ میلادی (۸۰۰-۸۰۱ هجری) از آن درجه ارتقا جسته بسمت مطران سلطانیّه منصوب گردید و تا آخر عمر در همین درجه باقی بود تا در سنه ۱۴۲۳ میلادی (۸۲۶ هجری) در سلطانیّه وفات نمود (دوساسی).

۱۵- دوساسی این کلمه را "سلی" خوانده است.

Jean J. Jounes	۱
Solguenr	۲
Saint	۳
Evêque	۴
Archovêque	۵
Jean	۶
Les frères prêcheurs unis	۷

۱۶- دوساسی این کلمه را «اینچنانکه» خوانده است.

۱۷- دوساسی این کلمه را «رسالت» خوانده است.

۱۸- تعبیر غریبی است بجای «محرم الحرام» که مصطلح عامه مسلمانان است از قدیم و جدید (مترجم)

۱۹- «خمس» خطای منشی نامه است بجای «خمس».

و عجب است چنانکه ملاحظه شد که در یک کاغذ رسمی که از پادشاهی (آن هم پادشاهی با آن عظمت مثل امیر تیمور) پیادشاهی نوشته شده است چندین جاسه و کاتب روی داده و چنانکه دوساسی ملتفت شده است علامات اہمال کاری و مسامحه بر و جنات این نامه از هر طرف هویدا است چه علاوه بر سہوهای مکرر کاتب کوچکی قطع کاغذ و کمی تعرض حاشیہ آن بر خلاف آنچه معهود در مکاتبات سلاطین آن اعصار بوده است همه دلالت بر سہل انگاری و مسامحه در صدور این نامه میکنند و گویا در دربار امیر تیمور اصلاً پیادشاه فرانسه اہمیتی را که در حقیقت دارا بوده نمیدادند یا نمیدانسته اند و چون این نامه ظاہراً بتحریر یک دعوات مسیحی پیادشاه فرانسه نوشته شده شاید آنرا یک مسئلہ غیر معنی به فرض کرده و تمام آن دقتی که باید در آن بکار برده شود و شرایطی که در آن باب مرعی گردد بعمل آورده نشده است.

اما مهر امیر تیمور که در پای نامه است از این قرار است: در طرف دست راست از طرف بالا سه دایرہ کوچک دیده میشود با این شکل ^{۵۵} و در طرف چپ این سه دایرہ این دو کلمه از بالا بیائین خوانده میشود «راسی رستی». این عربشاه در کتاب عجایب المقدور گوید: «وکان نقش خاتمہ راسی رستی یعنی صدقت نجوت و میسم دوا به وسرہ سگتہ علی الدرہم و الدینار ثلث حلق ہکذا ^{۵۵}» و عین همین مضمون را ابن تغری بردی در المنہل الصافی ذکر کرده است ^۷ و چنانکہ ملاحظہ میشود ہر کدام از این دو (یعنی مهر این نامہ حاضر

۷ ولی در المنہل الصافی نسخہ کتابخانہ ملی پاریس (Arabe 2009, f, 161 b) از سہو نسخ «رستی رستی» نوشته شده است بجذف الف از «راسی» با وجود آنکہ ترجمہ کردہ است بہ «صدقہ نجوت»

از یکطرف و کلام ابن عربشاه و ابن تفری بردی از طرف دیگر) شاهد و مصدق دیگری است، و مابین دو کلمه راستی رستی علامتی دیده میشود به شکل یکب تشدید بزرگ که معلوم نشد مقصود از آن چیست.

قدیمترین کتاب در زبان فارسی حالیه

پاریس ذیقعاده ۱۳۴۱ هجری

خدمت مدیر محترم مجله ایران شهر عرض میشود:

در خصوص قدیمترین کتابی که بزبان فارسی حالیه تألیف شده است استفسار فرموده بودید واضح است که جوابی باین مسئله اینطور که طرح فرموده اید نمیتوان داد چه حالا بعد از هزار و سیصد سال از تسلط عرب بر ایران هیچ اسناد و وسایلی بدست ما باقی نمانده است که بتوانیم معلوم کنیم که اولین کتابی که بزبان فارسی (و خط حالیه نه خط پهلوی و پازند) نوشته شده بوده در چه زمان بوده و در چه موضوع و مؤلف آن که بوده است، ولی اگر مسئله را طور دیگر طرح بفرمائید مثلاً اینطور که «قدیمترین کتابی که در زبان فارسی حالیه که تا کنون باقی است کدام است» شاید بتوان جواب اجمالی عامی باین سؤال داد.

آنچه معروف است اینست که قدیمترین کتابی بزبان فارسی که بعد از اسلام تا کنون باقی مانده است عبارت است از سه کتاب که هر سه در ازمنه متقاربه تألیف شده اند.

اول ترجمه تاریخ کبیر ابو جعفر محمد بن جریر طبری (متوفی در سنه ۳۱۰) است بفارسی بتوسط ابو علی محمد بن محمد بن عبدالله البلعمی متوفی در سنه ۳۸۶ وزیر منصور بن نوح بن نصر بن احمد بن اسماعیل ششمین پادشاه سامانی که از سنه ۳۵۰-۳۶۶ سلطنت نمود، بلعمی بفرمان پادشاه مذکور تاریخ طبری را در سنه ۳۵۲ (یعنی پنجاه سال پس از تألیف اصل کتاب) بحذف اسانید و احادیث مکرر و بفارسی ترجمه نمود، و چنانکه معلوم است ازین ترجمه

نسخ متعدده اکنون موجود است و در لکهنو (هندوستان) بطبع نیز رسیده است و این ترجمه فارسی (نه متن عربی آن) با سنه مختلفه از قبیل ترکی شرقی و ترکی عثمانی و فرانسه ترجمه شده و اولی و سومی چاپ نیز شده است^۱.

دوم ترجمه تفسیر کبیر همان طبری است. بحکم همان پادشاه سامانی منصور بن نوح و تاریخ این ترجمه علی التبعین معلوم نیست همینقدر معلوم است که در عهد سلطنت پادشاه مذکور یعنی ما بین سنوات ۳۵۰-۳۶۶ بوده است و عجله تا آنجا که بنده اطلاع دارم دو نسخه ازین کتاب موجود است ولی هر دو ناقص یعنی مشتمل بر جلد اول از هفت جلد یکی نسخه ایست بسیار نفیس و ممتاز و قدیمی مشتمل بر تفسیر قرآن از سوره فاتحه تا سوره النساء در کتابخانه ملی پاریس، این نسخه قبل از سنه ۶۲۴ استنساخ شده است و راقم سطور قسمتی از دیباچه آنرا محض نمونه زبان فارسی در آن عهد در مقدمه مرزبان نامه نقل کرده ام و آن قطعه اینست که با همان املاهای قدیمی و عیناً بدون يك حرف و يك نقطه کم و زیاد در اینجا نقل شد

«و این کتاب تفسیر بزرگست از روایت محمد بن جریر الطبری رحمه الله علیه ترجمه کرده بزبان باری و دری راه راست و این کتاب را بیاوردند از بغداد جهل مصحف بود این کتاب نبشته بزبان تازی و باسنادهای دراز بود و بیاوردند سوی امیر سید مظفر ابو صالح منصور بن نوح بن نصر بن احمد بن اسمعیل رحمه الله علیهم اجمعین بس دشتخوار آمد بروی خواندن این کتاب و عمارت کردن آن بزبان تازی و جنان خواست کی مرین را ترجمه کند بزبان باری بس علماء ماورا النهر را کرد کرد و این ازیشان فتوی کرد کی روا باشد که این کتاب را بزبان باری گردانیم گفتند روا باشد خواندن و نبشتن تفسیر قرآن ببارسی مر آن کسی را که او تازی نداند از قول خدای عز و جل کی گفت وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومهم گفت من هیچ پیغامبری را نفرستادم

۱ اصل متن عربی تاریخ طبری ابتداء در سنه ۱۸۷۹-۱۸۹۰ مسیحی در لیدن (هولاند) در ۱۵ جلد و ثانیاً در سنه ۱۳۲۷ هجری در مصر در ۱۳ جلد بطبع رسیده است.

مکر بزبان قوم او و آن زبانی کایشان دانستند و دیگر آن بود کاین زبان باری از قدیم باز دانستند از روزگار آدم تا روزگار اسمعیل عل همه پیغامبران و ملوکان زمین بیبارسی سخن گفتندی و اول کسی کی سخن گفت بزبان تازی اسمعیل پیغامبر بود عل و بیغامبر ما صلی الله علیه از عرب بیرون آمد و این قرآن بزبان عرب بر او فرستادند و اینجا بدین ناحیت زبان باری است و ملوکان این جانب ملوک عجم اند بس بفرمود ملک مظفر ابو صالح تا علمای ماوراالنهر را کرد آوردند از شهر بخارا چون ^۱ . . . و هم ازین گونه از شهر سمرقند و از شهر اسبیجاب و فرغانه و ازهر شهری کبود ماوراالنهر اندر همه را بیاوردند و همه خطها بدادند بر ترجمه این کتاب کاین راه راستست بس بیرون آمد فرمان امیر سید ملک مظفر بردست کسهای او و نزدیکان او و وزیران او بر زبان خاصه او و خادم او ابوالحسن فایق الخاضع سوی این جماعت مردمان و این علما تا ایشان از میان خویش هر کدام دانا تر اختیار کردند تا این کتاب را ترجمه کردند و از جمله این مصحف اسنادهای دراز بیفکنند و اقتصار کردند بر متون اخبار ^۲ الی آخره. و دیگر نسخه ایست در کتابخانه موزه بریطانیه در لندن که مشتمل است بر سورة فاتحه تا سورة المائده ^۳ و این نسخه مؤرخ است بسنه ۸۸۳ هجری.

سوم کتابی است در مفردات طب موسوم به کتاب الالبیه عن حقایق الادویه تألیف ابو منصور موفق بن علی الهروی که آن نیز در عهد همان منصور بن نوح سامانی سابق الذکر یعنی ما بین سنوات ۳۵۰-۳۶۶ تألیف شده است ازین کتاب فقط یک نسخه منحصر بفرد که بخط علی بن احمد طوسی اسدی شاعر معروف صاحب گرشاسب نامه و مؤلف فرهنگ فارسی معروف بلغات اسدی است و در ماه شوال سنه ۴۴۷ استنساخ شده در کتابخانه وینه موجود است خط این نسخه خط کوفی یا نسخ بسیار شبیه بکوفی است.

۱ اینجا اسامی علمای ماوراءالنهر محض اختصار حذف شد.

۲ اصل متن عربی تفسیر طبری در سنه ۱۳۲۳-۱۳۳۰ در سی جلد در بولاق (مصر)

چهار رسیده است.

این اسدی که او را اسدی صغیر یا اسدی ثانی باید خواند پسر اسدی اول یا اسدی کبیر ابو نصر احمد بن منصور الطوسی صاحب قصاید معروف مناظره^۱ است (مناظره بین مغ و مسلم و بین شب و روز و غیره) که معاصر فردوسی و بقولی استاد او بوده است و در عهد سلطان مسعود غزنوی یعنی ما بین سنوات ۴۲۱-۴۳۲ وفات کرده است تاریخ وفات پسرش اسدی ثانی منظور ما نیز درست معلوم نیست ولی بطور قطع بعد از سنه ۴۵۸ که سال تألیف گرشاسب نامه است بوده است و چنانکه از ملاحظه اسامی شعرائی که در لغات اسدی اشعار آنها را با استشهاد آورده است مانند معری و بهرامی و ابو طاهر خاتونی و غیر هم استنباط میشود وی مدتی مدید بعد ازین تاریخ یعنی بعد از ۴۵۸ نیز گویا در حیات بوده است^۲ و ارباب تذکره اغلب ما بین این دو اسدی خلط کرده اند و تمیز ما بین آن دو نداده اند. ازین نکته نباید غفلت نمود. از خصایص این نسخه کتاب الابنیه عن حقایق الادویه آنست که علاوه بر قدیمی بودن اصل کتاب خود این نسخه نیز قدیمترین کتاب خطی فارسی است که تا کنون موجود است یعنی تا آنجا که ما از روی فهرستهای کتابخانهای اروپا و مصر و عثمانی و هندوستان که فهرستهای آنها بطبع رسیده است اطلاع داریم و الا^۳ ممکن است در ایران یا ترکستان یا جای دیگر که فهرست کتابخانهای آنها هنوز طبع نشده است کتابی خطی قدیمتر باشد که کسی تا کنون اطلاعی از آن ندارد.

مسیو زلیگمان^۲ در سنه ۱۸۵۹ مسیحی از روی این نسخه وحیده کتابخانه وینه کتاب الابنیه عن حقایق الادویه را در کمال مرغوبی و نظافت بحلیه طبع در آورده است و سه ورق از اصل نسخه را هم برای نمونه عکس

۱ لغات اسدی بطور قطع بعد از گرشاسب نامه تألیف شده است چه در اولی درانت آذنداق^۳ از ثانی اسم میبرد و شماری از آن کتاب با استشهاد میآورد لغات اسدی در سنه ۱۸۹۷ مسیحی با هتنام مستشرق شهر ما سوف علیه یا ول هورن در برلین بطبع رسیده است.

انداخته و بکتاب ملحق کرده است بطوری که برای خواننده يك تصور درستی از وضع خط و املاهای غریب قدیمی کلمات بدست می‌آید و این کتاب بتوسط عبدالحق آخوندوف باد کوبه آلمانی نیز ترجمه و طبع شده است.

و از آنچه گذشت معلوم شد که ما بین این سه کتاب مذکور (یعنی ترجمه طبری و ترجمه تفسیر طبری و کتاب الابنیه عن حقایق الادویه) با وجود معین بودن تاریخ ترجمه طبری که سنه ۳۵۲ است باز چون تاریخ تألیف آندوی دیگر معلوم نیست و همینقدر معلوم است که هر سه در عصر منصور بن لوح سامانی (۳۵۰-۳۶۶) تألیف شده اند نمیتوان گفت که کدام يك ازین سه کتاب بردوی دیگر زماناً سمت تقدّم دارد باین جهت است که ما هر سه را در عرض هم تبعاً للمشهور قدیمترین کتابهایی که تا کنون بزبان فارسی باقی است شمرديم.

ولي بعقیده راقم سطور تألیفی دیگر قدیمیتر از کتب ثلثه مذکور باقی است که هر چند «کتاب» نمیتوان آنرا نامید ولی در هر صورت یکقطعه معنی بهی از اثر فارسی است و آن عبارت است از دیباچه قدیم شاهنامه که ندره در بعضی از نسخ خطی شاهنامه دیده میشود و آن غیر این دیباچه معمولی است که در اغلب نسخ خطی و در جمیع نسخ چاپی شاهنامه موجود است و معروف است بدیباچه بایسنغری چه بفرمان بایسنغر (متوفی در سنه ۸۳۷) نواده امیر تیمور جمع آوری شده است.

بدلایلی که اینجا موقع تفصیل آن نیست و بعضی از آنها در نمره ۷ از سال پنجم «کاوه» صفحه ۵ مسطور است این مقدمه قدیم شاهنامه (یا بعبارۀ اصح قسمت از این مقدمه از ابتدا تا آنجا که صحبت از فردوسی و سلطان محمود میشود) بدون کم و زیاد و بلا تصرف عین مقدمه ایست که برای شاهنامه نثری که باهتنام ابو منصور محمد بن عبدالرزاق طوسی در سنه ۳۴۶ جمع آوری شده بوده است و فردوسی عین آن شاهنامه را بنظم در آورده است نوشته شده بوده است. پس بنابرین این مقدمه شاهنامه شش سال قبل از

ترجمه تاریخ طبری که در سنه ۳۵۲ با تمام رسیده است و چهار سال قبل از جلوس منصور بن نوح سامانی مذکور تألیف شده است
در نمره ۳ از سال دوم کاوه دوره جدید شرحی راجع باین شاهنامه
نثر با تحقیق و تدقیق تمام بقلم فاضل علامه آقای "محصل" نگاشته شده است و
کلیه نتیجه تتبعات مستشرقین اروپا در خصوص شاهنامه‌های نثر و نظم که اهم
آنها رساله استاد نولدکه آلمانی است در نمره‌های متفرق سه سال اخیر کاوه بقلم
همان فاضل معزی الیه باضافه تتبعات و تحقیقات خودشان مسطور است هر
که خواهد بتفصیل ازین مسئله آگاهی یابد باید رجوع بد آنها نماید.

این مقدمه قدیم شاهنامه بدخترانه بواسطه بعد عهد (قریب هزار سال)
باندازه از دست تطاوول نساخت خراب و فاسد شده است که تقریباً غیر مفهوم
و غیرمنتفع به است و راقم سطور از روی دوازده نسخه از شاهنامه محفوظ در
کتابخانه‌های پاریس و لندن و کمبریج و برلین که این مقدمه را دارند و قدیمترین
آنها مورخ است سنه ۶۷۵ تا اندازه امکان آنرا تصحیح کرده ام و خیال
داشتم آنرا شاید بچاپ برسانم ولی چون باز بسیاری از مواضع آن غیر مصحح
و لاینحل مانده است هنوز جرأت نکرده ام که این خیال خود را از قوه بفعل
بیاورم مگر آنکه شاهنامه مصحح قدیمتری مثلاً از حدود ۶۰۰ هجری یا
قدیمتر که این مقدمه را هم داشته باشد بدست بیاید و کاملاً تصحیح شود.

کتاب راحة الصدور

پاریس ص ۱۳۴۳

کتاب راحة الصدور و آیه السرور از مهم‌ترین کتب تاریخ سلجوقیه
ایران و عراق است (در مقابل سلجوقیه کرمان و سلجوقیه روم) و مؤلف
آن محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن الحسین بن همه الراوندی از
علمای قرن ششم هجری است و آنرا در سنه ۵۹۹ هجری یعنی نه سال بعد از
انقراس دولت سلجوقیه ایران و کشته شدن آخرین آنها طغرل بن ارسلان بدست

تکش خوارزمشاه (سنه ۵۹۰) تالیف نموده است یعنی در این سال شروع بتالیف آن نموده است و ظاهراً در سنه ۶۰۳ با تمام رسیده است.

گرچه مصنف خود از اهل راوند (که قصبه ای بوده از محال کاشان^۱) بوده است و تقریباً تمام عمر خود را در عراق گذرانده و خود و خانواده خود از بستگان سلاطین اخیر سلجوقیه عراق بوده اند ولی کتاب خود را که پس از انقراض آن سلسله تالیف نموده بنام یکی از ملوک سلجوقیه روم سلطان غیاث الدین کیخسرو بن قلیج ارسلان که از سنه ۵۸۸ الی ۶۰۷ سلطنت نموده مزین ساخته است و خود بنفسه بقویننه رفته و کتاب را بسلطان مذکور تقدیم نموده است.

این کتاب ظاهراً قدیمترین کتابی است بزبان فارسی در تاریخ سلجوقیه ایران که تا کنون باقی مانده است^۲ و مؤلف آن چون خود معاصر سلجوقیه و از بستگان ایشان بوده است اطلاعاتی که در خصوص این سلسله از سلاطین ایران میدهد بخصوص وقایع سلاطین اواخر ایشان در نهایت اهمیت است و مأخذ اغلب مورخین متأخر از او مانند جامع التواریخ و تاریخ گزیده و العراضه فی تاریخ السلجوقیه و زبدة التواریخ حافظ ابرو و روضة الصفا و حبیب السیر و غیره است که همه باسم یا بدون اسم از آن نقل کرده اند.

۱ احتمال قوی میرود که راوند معروف مذکور در معجم البلدان و در انساب سمعانی و غیرهما که بسیاری از علما از جمله مصنف ما منسوب بدانجا هستند بقرینه وصفی که از آن میکنند همین راوند حالیه باشد که قریه ایست در مغرب کاشان و جنوب قم تقریباً ده فرسنگ فاصله از هر کدام و اسم راوند در زبدة القلوب حمد الله مستوفی گویا مذکور نیست

۲ از جمله کتبی که بزبان عربی در تاریخ سلجوقیه ایران و عراق قبل از راحة الصدور تالیف شده فقط کتابی که اکنون باقیست تاریخ سلجوقیه عماد الدین کاتب اصفهانی معروف صاحب خزینة القصر است که در سنه ۵۷۹ تالیف شده است این کتاب هنوز چاپ نشده است ولی اختصاری از آن که فتح بن علی البنداری الاصفهانی در سنه ۶۲۳ نموده است در لیدن (هولاند) در جزو سلسله کتب تاریخ سلجوقیه ایران و کرمان و روم با اهتمام مستشرق مشهور هوسسما در سنه ۱۸۸۹ بچاپ رسیده است

از کتاب راحة الصدور گویا جز يك نسخه منحصراً بفرد که در کتابخانه ملی پاریس است نسخه دیگر موجود نیست در هر صورت تاکنون کسی جز این يك نسخه سراج ندارد و اساس طبع این کتاب بالطبیعه همین یک نسخه است و بس این نسخه در نهایت خوشی خط و ضبط و دقت بخط نسخ درشت و بقطع ورقی بزرگ در ۱۷۹ ورق در سنه ۶۳۵ استنساخ شده است هر که خواهد اطلاعات بیشتر در خصوص این کتاب و مصنف آن بدست آورد باید رجوع نماید بدیباچه مشروح مفصلی که ناشر فاضل آن بزبان انگلیسی بدان ملحق ساخته است و نیز بمقدمه جلد اول جهانگشای جوینی (ص ق-قد) که ناشر آن میرزا محمد قزوینی بر آن افزوده است.

کتاب راحة الصدور باهتمام و تصحیح فاضل معاصر آقای محمد اقبال هندی پیشاوری پنجابی که اکنون در مدرسه شرقی «اریانتال کالج» در لاهور معلم زبان فارسی است ولی سابق در اروپا بود در کمال صحت و ضبط بایک مقدمه مفصل بزبان انگلیسی و سه فهرست مراتب بحروف تهجی در خصوص اسامی رجال و اسامی اماکن و اسامی کتب و حواشی و فرهنگ لغات نادره در مطبعه بریل^۱ در لیدن (هولاند) در نهایت پاکیزگی چاپ و مرغوبی کاغذ و قشنگی حروف بقطع وزیری در ۵۷۶ صفحه متن و ۴۲ صفحه مقدمه در سنه ۱۹۲۱ مسیحی در جزو سلسله کتب «اوقاف گیب»^۲ بطبع رسیده است و الحق ناشر فاضل آن بواسطه تبحر نام و اطلاعات عمیق و احاطه کاملی که در ادبیات فارسی و عربی داشته است و بواسطه نهایت دقت و احتیاطی که در تصحیح کتاب بکار برده است متنی بزرگ بر ادبیات زبان فارسی در احیاء این کتاب نهاده است کثر الله امثاله. بدبختانه بواسطه گرانی همه چیز حالیه در اروپا که از جمله کاغذ و اجرت عمله و غیرهاست چاپ این کتاب خیلی گران تمام شده است و لهذا قیمت آن نیز نسبتاً (یعنی نسبت بکتب همین

۱ آدرس مطبعه ایست :

Imprimerie E. J. Brill, Leiden, Holland :

E. J. W. Gibb, Memorial, New Series, Vol. II.

۲

اوقاف کیب قبل از جنگ (خیلی گران است دو لیره انگلیسی و هفت شلنگ و نیم بدون اجرت پست

اینک بعضی از ملاحظات جزئی که از مطالعه سطحی غیر کامل این کتاب بنظر نگارنده رسیده اینجا درج میشود.

ص ۱۸۳ س ۱۹- «مصراع: هیهات و قد اتسع الخرق علی الراقع» واضح است که این عبارت وزنی ندارد تا مصراع شعری بتواند باشد پس یا لفظ مصراع غلط است و این عبارت نثر است یا آنکه کلمه مصراع باید قبل از «اتسع الخرق علی الراقع» باشد و بنا برین مقصود مصراع دوم از بیتی است که در کتب نحو از قبیل مغنی و سیوطی و ابن عقیل مذکور است و مصراع اولش اینست لانسب الیوم ولا خلّة و این بیت از اس بن عباس بن مرداس سلمی است بتفصیلی که در شواهد عینی و غیره مسطور است.

ص ۲۶۳ س ۹ «لشکر سلطان محمد عظیم تنگ شد» صواب بقرینه پیش و پس عبارت بلاشک تنک است بضم تاء و نون و در آخر کاف عربی یعنی بواسطه گریختن دسته دسته از لشکر سلطان محمد بتدریج لشکر او روی بنقصان گذارد و تنک شد

ص ۲۶۹ س ۱۴ - «گر از دنیا وجوهی نیست در دست فراغت باقناعت بادگان هست» شک نیست که صواب در مصراع ثانی «باد کان» است منفصلاً در کتابت و بکاف عربی یعنی دو کلمه: اول فعل باد که صیغه دعائیه از بودن است و دوم کان (که-آن)، و بادگان اینطور که چاپ شده است یعنی متصلاً در کتابت بطور یک کلمه و باکاف فارسی که شاید مصحح جمع باده تصور کرده است هیچ معنی ندارد.

ص ۳۰۵ س ۷ -

«گام از بزم تو هم چون جرعه دور انداختند

گاه بی صدر تو هم چون باده مطعون کرده اند»

بجای «تو هم» در مصراع اول شکی نیست که بقرینه معادله مصراع ثانی صواب «تو» است که املاي قدیمی «توام» است یعنی ضمیر مفرد مخاطب «تو» متضاد ضمیر متکلم واحد «ام».

ص ۳۱۸ س ۵-

«فضلاً در صفت مدح تو اشعار مجیر به ز درج کهر و درج مسطر گیرند» واضح است که تنوین فضلاً غلط مطبعی است و صواب فضلاً بدون تنوین است که جمع فاضل باشد.

جویا

قصیده معزی

پاریس جمادی الاولی ۱۳۴۳

قصیده ذیل را که از اشهر قصاید معزی است و آنرا در جواب درخواست ایرانشهر در نمره دهم سال اول جناب درگاهی مدیر روزنامه فرهنگ در کرمان مرحمت فرموده از روی نسخه جناب آقای سردار معظم خراسانی که فاضل و ادیب و هنرپرور میباشند و بامر ایشان استنساخ کرده برای «ایرانشهر» به برلین فرستاده اند ما در ذیل با اظهار کمال تشکر و امتنان از لطف جنابان معزی الیهم درج میکنیم و کام قراء «ایرانشهر» را بحلاوت این قصیده فریده که از شهد و شکر گرومی برد و قند طبرزد را بهیچ می نشمرد شیرین میسازیم بدبختانه بواسطه دست رس نداشتن بنسخه دیگری از دیوان معزی در این صفحات مقابله این قصیده و تصحیح کامل آن میسر نشد و بعضی کلمات آن که در حواشی بدان اشاره شده است مبهم و مشکوک ماند اگر کسی از فضایی ایران قصیده ذیل را بانسخه مصحح از دیوان معزی مقابله نماید و نسخه بدلهای مهم آنرا باحل کلمات مشکوک برآی ما بفرستد آنرا نیز تکمیلأ للفايده با کمال منت درج خواهیم نمود.

معزی چنانکه معلوم است از اشهر شعرای عهد سلجوقیه و معاصر سلطان ملکشاه سلجوقی (۴۶۵-۴۸۵) و سلطان سنجر بن ملکشاه (۴۹۰-۵۵۲) و در دربار آن سلاطین بسعت امیر الشعرائی مفتخر بوده است و ترجمه حال او در جمیع تذکره‌های شعرائیت است و از غایت اشتها حاجت بتکرار در اینجا نیست و وفات او بنابر مشهور در سنه ۵۴۲ بود که به تیر خطای سلطان سنجر گشته شد^۱ و سنائی را در حق او مرثیائی است از جمله این دو بیت که اشاره باین واقعه میکند:

تا چند معزای معزی که خدایش زینجا بفلک برد و قباى ملکى داد
چون تیر فلک بود قرینش سره آورد پیکان ملک برد و به تیر فلکی داد

مقصود از تیر فلک عطار است و از پیکان ملک تیر سلطان سنجر. قصیده ذیل چنانکه از خود آن صریحاً مستفاد میشود در مدح شخصی است که کنیه او ابو طاهر است و نام او از ماده سعادت مشتق است چنانکه گوید «بو طاهر طاهر نسب نامش سعادت را سبب» و لقب او شرف الدین است چنانکه گوید «دین محمد را شرف اصل شریعت را کنف» و در خراسان و در مرو شاهجان اقامت داشته است چنانکه گوید «شد در خراسان نام او چون نام تبع در بن» و نیز گوید «فرمان بر توانس و جان در شهر مرو شاهجان» و شخصی با این اسم و لقب و کنیه و محل اقامت که معاصر معزی هم باشد کسی دیگر نمیتواند باشد بلاشبیه جز شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن عیسی القمی وزیر که در سنه ۴۸۱ در عهد ملکشاه بفرمان نظام الملك ضابط و عامل (ظاهراً بمعنی حاکم) مرو گردید و در اوایل سنه ۵۱۵ بوزارت سلطان سنجر نایل گشت و در ۲۵ محرم سنه ۵۱۶ وفات یافت (رجوع کنید بتاریخ السلجوقیه

۱ باب الاباب ج ۲ ص ۷۰ در مطلع الشمس ج ۳ ص ۱۸۶ مسطور است: «علت فوتش تیری بود که سهواً از شست سلطان سنجر رها شد و باو خورد و تقریباً دو سال بمعالجه پرداخت و بهبودی حاصل نمود چنانکه قصیده در هنگام بهبودی گفته که مطلع آن اینست: منت خدایرا که بپتر خدایگان من بنده بکنه نگذشتم برایگان اما چیزی نگذشت که باز بهمان علت در گذشت»

لعماد الدین الکاتب الاصفهانی طبع هوتسما ص ۲۶۷ و تاریخ ابن الاثیر در حوادث سنه ۵۱۵ و حبیب السیر در فصل وزرای سلطان سنجر طبع بمبئی جزو ۴۰ از جلد ۲ ص ۱۰۰) و چون معزی درین قصیده اسمی از وزارت او نمی برد معلوم میشود که این قصیده را ظاهراً در اوان حکومت او در خراسان قبل از ارتقاء او برتبه وزارت یعنی مابین سنوات ۴۸۱ تا ۵۱۵ ساخته است.
اینک اصل قصیده^۱

ای ساربان منزل مکن جز در دیار یار من
تا یکزمان زاری کنم بر ربیع و اطلال و دمن
ربیع از دلم پر خون کنم خاک دمن گلگون کنم
اطلال را جیحون کنم از آب چشم خویشان
از روی یار خر گهی ایوان همی بینم نهی
و ز قد آن سرو سہی خالی همی بینم چمن
بر جای وطل و جام می گوران نهادستند بی
بر جای چنگ و نای و فی آواز زاغست و زغن
از خیمه ناسعدی بشد و ز حجره ناسلمی بشد
و ز حجله تا لیلی بشد گوئی بشد جام زتن^۲
توان گذشت از منزلی کانهجا نیفتد مشکلی
و از^۳ قصه سنگین دلی نوشین لب و سیمین ذقن
آنجا که بود آن دلستان با دوستان در بوستان
شد گرگ و روبه را مکان شد کورو کر کسرا وطن

۱ در حواشی آتیه هر جا حواله باصل نسخه می دهیم مقصود از «اصل» همان نسخه است ازین قصیده که جناب مدیر روزنامه «فرهنگ» در کرمان از روی دیوان ملکی جناب آقای سردار معظم خراسانی برای ما استنساخ کرده فرستاده اند.

۲ سعدی بضم سین و در آخر الف که بصورت یاء است مانند سلمی و ابلی از اسماء زنان عرب است که موضوع تشبیهات شعری عرب غالباً این اسمی است

۳ کذا فی الاصل، و گویا در عاقله زیادی و از سهو نسخ است

ابر است بر جای قمر زهر است بر جای شکر
 سنگست بر جای گهر خار است بر جای سمن
 آری چو پیش آید قضا مر و شود چون مرغوا
 جای شجر گیرد گیا جای طرب گیرد شجن^۱
 کاخی که دیدم چون ارم خرم ز روی آن صنم
 دیوار او بینم بنم مانده پشت شمن^۲
 تمثالهای بوالعجب حال آوریده بی سبب^۳
 گوئی دریدند آی عجب بر تن ز حسرت پیرهن
 زینسان که چرخ نیلگون کرد این سراهارا نگون
 دیار کی گردد کنون گرد دیار یار من
 یاری برخ چون ارغوان حوری بتن چون بریان
 سروی بلب چون ناردان ماهی بقدر چون نارون
 نیرنگ چشم او فره^۴ بر سیمش از عنبر زره
 زلفش همه بند و گره جعدش همه چین و شکن
 تا از بر من دور شد دل از برم و فجور شد
 مشکم همه کافور شد شمشاد من شد نسترن
 از هجر او سرگشته ام تخم صبوری گشته ام^۵
 مانند مرغی گشته ام بریان شده بر با بز

۱ مرغوا بضم میم بمعنی فال نیک و دعای خیر است و مرغوا بضم میم ضد آن است یعنی فال بد و نفرین، قطران گوید، گردد از مهر تو نفرین موالی آفرین—گردد از کین تو مرغوی معادی مرغوا (فرهنگ جهانگیری)، و شجن بفتح حین عربی است بمعنی حزن و اندوه

۲ شمن بروزن چین بمعنی بت پرست است و وجه شبهه حال تعظیم و هیئت سجده ایست پیش بت انوری گوید، خاک درت از سجده احرار مجدر تا سجده برد هیچ شمن هیچ صنم را

۳ کنذا فی الاصل، شاید بوالعجب حال مرکباً مقصود است

۴ فره بفتح فاء و کسر را، و در آخر هاء ملفوظه بمعنی افزون و بسیار و زیادت باشد (جهانگیری و اسدی)

اندر بیابان سپا^۱ کرده عنان دل رها
 در دل خیال ازدها در سر خیال اهرمن
 که با پلنگان در کمر که با کوزنان در شمر^۲
 که از رفیقان قمر که از ندیمان پرن
 پیوسته از چشم و دم در آب و آتش منزلم
 بر بیسرای محلم در کوه و صحرا گامزن^۳
 هامون گذار و کوه و ش دل بر تحمل کرده خوش
 تا روز هر شب باز کش هر روز تاشب خارکن
 هامون نوردی نیز رواندک خور و بسیار دو
 از آهوان برده گرو در پیوه و دژ ناخن
 چون باد و چون آب روان در کوه و در وادی دوان
 چون آتش خاکی روان در کوهسار و در عطن^۴
 سیاره در آهنگ او حیران ز بس پیرنگ او
 در ناخن فرسنگ او از حد طایف ناخن
 گردون پلاش یافته اختر زهانش یافته
 از دست و پایش یافته روی زمین شکل مچن^۵
 در پشت او مرقد مرا و ز کام او سودد مرا
 من قاصد و مقصد مرا در گاه صدر انجمن
 دین محمد را شرف اصل شریعت را کنف
 باقی بدو نام سلف راضی از او خلق زهن

۱ کذا فی الاصل (۹)

۲ شمر بر وزن کمر فارسی است یعنی آبگیر یعنی زمین یستی که در آنجا آب باران جمع شود و برین پروین است که تریا باشد

۳ بیسراک بضم سین یعنی شتر جوان پر قوت است و ششیت بعد همه در وصف شتر است بطرز شعری عرب

۴ صطن بفتحین عربی است یعنی خوابگاه شتران

۵ یجن بکسر میم و فتح جیم و تشدید نون عربی است یعنی سپر

بو طاهر طاهر نسب ناهش سعادت را سبب
 پیرایه فضل و ادب سرمایه عقل و فطن
 آن کامگار محتمل نیکو خصال و ایکدل
 شادی بطبعش متصل رادی بدستش مقترن^۱
 او را میسر مهر و کین او را مسلم تخت و زین
 او را ننا کو ملک و دین او را دعا گو مرد و زن
 همگام نفع و فائده افزون ز معن زائده
 روز نوال و مائده افزون ز سیف ذو یزن^۲
 از غایت انعام او و ز منصب و انعام او^۳
 شد در خراسان نام او چون نام تبع در یمن^۴
 آزادگان با برگ و ساز از نعمت او سرفراز
 از حد ایران تا حجاز از مرز توران تا عدن
 اسرار او صافی شده از باطل و از بیهده
 کردار او بی شعبده گفتار او بی زرق و فن

۱ واضح است که اینجا مقترن بفتح راه باید خواند برای ضرورت قافیه ولی در اصل لغت این کلمه بکسر راه است بصیغه اسم فاعل چه اقترن جز لازم استعمال نشده است

۲ معن بن زائده از اجواد مشهور عرب است و معاصر منصور عباسی بوده است و سیف بن ذی یزن از ملوک یمن است و قصه او با افوشیران و اخراج او سیاه حبشه را از یمن بکمک سپاه ایران و پذیرائی او رؤسای عرب را در قصر غمدان در صنعاء و اشعاری که درین موقع در مدح او گفته شده است همه از مشهورات وقایع و در جمیع کتب تاریخ و ادب مانند اغانی و تاریخ طبری و ابن الاثیر و جزء اصفهانی و معارف ابن قتیبه و غیرها مسطور است، در اصل نسخه «ذوالیزن» با الف و لام دارد و آن غلط است

۳ کذا فی الاصل بتکرار انعام (۴) و شاید در اصل نسخه غلطی باشد و یکی ازین دولابد انعام بکسر همزه است و دیگری را نمیتوان گفت انعام بفتح است جمع نعمت چه جمع نعمت انعام نیامده است بل انعام جمع نعم است بفتحین یعنی مواشی از شتر و گاو و گوسفند

۴ تبع بضم تاء و فتح باء موحد و تشدید آن نام عده ایست از ملوک یمن و مجموع ایشان را تابعه گویند

دستش که رفع قلم حد است بر دفع ستم
 در ملك او نفع و نعم در ذهن او نفی فتن^۱
 آنکس که او را آورد آورد لطف جان پدید
 ایزد تو گوئی آفرید از جان پاك او را بدن
 ای راه و رسمت خسروی ای نظم و نثر معنوی
 وی حزم و عزم تو قوی وی خلق و خلق تو حسن
 ای در شرف مانند آن کامد ز صنع غیب دان
 در دشت تیه از آسمان بر قوم او سلوی و من^۲
 و صاف تو هر خاطری مداح تو هر شاعری
 بر گردن هر زایری از بر تو بار کمن^۳
 آنکس که در هر کشوری بگماشت دانا داوری
 چون تو نبیند دیگری در کد خدائی مؤمن
 از اهتمام عقل تو وز احتمال فضل تو
 اندر جناب عدل تو صموده شده چون کر گدن
 هر دشمنی که اندر جهان کومر تو را کرد امتحان
 انداخت او را آسمان از امتحان اندر محن
 هر کس که با تو سر کشد گردون بر او خنجر کشد
 چیزیکه از دل بر کشد دروی بود آغاز دن^۴
 اعمال را والی کنی^۵ کار هدی عالی کنی
 هندوستان خالی کنی از بتگده و ز برهن

۱ تصحیح قیاسی و در اصل «نفی و فتن» دارد بلاوه و او عاطفه
 ۲ اشاره است بحکایت بنی اسرائیل و نزول من و سلوی بر ایشان از آسمان در تیه
 شام و مصر
 ۳ کندها فی الاصل (؟) و احتمال قوی میرود که صواب بار منن باشد
 ۴ دن بفتح دال بمعنی فریاد است [جهانگیری] و مصراع دوم درست بدل نمی چسبد شاید
 تحریری در آن باشد
 ۵ کندها فی الاصل (؟)

هر کو امان خواهد ز تو یا نام و نان خواهد ز تو
 حاجت چنان خواهد ز تو چون کودك از مادر لبین
 گر غایبم و ر حاضرم از نعمت تو شا کرم
 فکر تو اندر خاطر م بیرون ز وهم است و زطن
 مدح تو بشگرم هنی شکر تو بگزارم همی
 و ز فر تو دارم همی تن بی الم دل بیحزن
 مشمر ز طبع من زلل مشناس در شعرم خلل
 گر من ز ربع و از طلل در مدح تو گویم سخن
 نغز بدیع است این نمط در درج بیسمو و غلط
 ز آسان که در دُرَج و سَفَط یا قوت و در محترن^۱
 تا ماه فیسای بر رزان بنده حلی باد و زان
 گردد بایام خزان بر بوستان کرباس تن^۲
 بادت بقای سرمدي امروز تو خوشتر ز دي
 میران با مرث مقتدي حران به برت مرثین
 کیوان زچرخ هفتمین در زیر پای تو زمین
 کوثر ز فردوس برین در پیش دست تو لگن
 فرمانبر تو اس و جان در شهر مرو شاهجان^۳
 و ز نعمت تو شادمان آل رموز و بوالحسن
 فرمان تو نفی بلا^۴ عمرت مؤبده در ملا
 تا نفی را گویند لا تا دفع را گویند ان

۱ درج اول بفتح دال معنی ورقه کاغذ است که بر آن چیز نویسند و درج دوم بضم دال معنی صند و قچه کوچکی است که در آن جواهر آلات و نحو آن نگاهدارند و سَفَط بفتح سین نیز قریب باین معنی است و هر سه کلمه عربی است

۲ تن صفت فاعلیت از تنیدن است یعنی کرباس تننده و مقصود برفت
 ۳ مرو شاهجان پایتخت سلطان سنجر بوده است و شاهجان معرب شاهگانست یعنی منسوب بشاه و شاهانه و سلطنتی و در اصل نسخه «شاهجهان» دارد و آن غلط فاحشت علاوه بر آنکه وزن شعر را نیز بکلی فاسد میکند

۴ تصحیح قیاسی و در اصل نسخه «نغم بلا» دارد

مکتوب از پاریس

پاریس ۲۴ ذی الحجه ۱۳۴۲ = ۲۷ ژولیه ۱۹۲۴

آقای عزیز محترم مرقومه کریمه مورخه ۲۴ جوزا با دو شماره اول و دوم «مجله علوم مالیه و اقتصاد» که مرحمت فرموده برای این جانب ارسال داشته بودید در چند روز قبل رسید و از مراحم سرکار کمال تشکر و امتنان حاصل گردید و پس از اظهار تشکر از این یاد آوری و تاسف از این که در مدت اقامت سرکار عالی در پاریس بیش از یک مجلس از استفاده از حضور عالی بهره مند نشدم از این حسن ظنی که نسبت باین جانب این از نموده و مرا باظهار آزادانه عقاید خود در ملاحظه مقاله خود تان مامور فرموده اید مجدداً کمال تشکر می کنم ولی قبل از این که داخل در بعضی ملاحظات جزئی شوم عرض می کنم که در اصل موضوع این مقاله بدیهه مشحون از اطلاعات مهم تازه که عبارت است از مسائل مالیه عموماً و خالصات دولتی خصوصاً بنده نه بطور مستقیم و نه بطور غیر مستقیم نه از نزدیک و نه از دور هیچوجه اظهار عقیده نمی توانم بکنم چه این موضوع بکلی از دایره اطلاعات محدوده این بنده خارج است لهذا اظهار عقیده در آن از طرف بنده نوع از رعوت و ادعا و تصنع محسوب خواهد شد بنابر این امتثالاً لأمر العالی ناچار ببعضی ملاحظات جزئی بی اهمیت راجع بعبارات و املاء و انشاء این مقاله که تا اندازه مناسب با معلومات ناقصه بنده دارد اقتصار کرده عرض می کند:

اولا سرکار را باین حسن انشاء و سلاست عبارت و مخصوصاً بفارسی بودن عبارات و کلمات و جمل و اسلوب و اصطلاحات انشاء سرکار در این قحط الرجال زبان فارسی از صمیم القلب تبریک و تهنیت می گویم زیرا هر چند مثلاً اگر کسی در فرانس بزبان فرانسه چیزی بنویسد یا در آلمان بالمانی یا در انگلیس بانگلیسی بدیع و غریب نیست ولی در ایران در این سنوات اخیره فی الحقیقه فارسی نوشتن از نوادر اتفاقات و از اعجب عجایب و ثالث سیمرغ و کیمیا شده است.

من خودم مدتی است از ایران خارج شده ام و در میان مردم نیستم تا حکمی مطابق صواب در این خصوص بتوانم بکنم ولی اگر مقیاس زبان فارسی امروزه را از روی روز نامجانی که از ایران میرسد بتوانیم بگیریم بدون مبالغه و اغراق می توان گفت که اگر تا ده بیست سال دیگر حال بدین منوال و باین هرج و مرج ادبی بگذرد عتقرب زبان فارسی سعدی و حافظ بکلی منحل و متلاشی و منقرض خواهد کردید و یک زبان جدیدی مرکب از بعضی عناصر فارسی و عربی و فرانسه و روسی و انگلیسی و ترکی جای آنرا خواهد گرفت تقریباً شبیه زبان اردوی هندوستان یا عربی الجزایر حالیه .

و من حقیقه هرچه تفکر کرده و می کنم علت اصلی این تنزل سریع ادبیات ایران و این بحران زبان فارسی را که چهار نعل بطرف انحلال میدود نمی توانم کشف کنم زیرا از یک طرف حس می کنم که پس از ظهور مشروطه حس وطن پرستی در مردم بیدار شده و تمایل عموم مردم ببقاء ایران و استقلال ایران و حفظ ملیت ایران روز بروز درازد باد است و از طرف دیگر از اوضاع و اوضحات است که یکی از عوامل مهم ملیت یک قومی زبان آن قوم است لهذا این تناقض را نمی دانم بر چه حمل کنم که این نویسندگان در آن واحد از طرفی فریاد وطن پرستی و استقلال ایران و بقاء ملیت ایران را میزنند و از طرف دیگر عالماً عامداً بدست خود ریشه ملیت ایران را تیشه می زنند و یکی از اقوی اسباب ابقاء ملیت ایران را که زبان فارسی باشد باین شدت و سرعت سوق بقنا میدهند و هر روز و در هر مقاله بواسطه ضربتی تازه سر و دست و پای آنرا در هم می شکنند و گویا « شیر بی دست و سر و اشکم » می خواهند بسازند چقدر حکایت آب شخص که بر سر شاخه نشسته و بینخ آن شاخه را با تبر می برید بر حال ایشان صادق است .

گاهی برای تسلیه خود این تناقض عملی هموطنان خود را حمل بر جهل ایشان بمفهوم حقیقی ملیت می نمایم چه عقلاً بسیار مستبعد است که کسی عالماً عامداً نسبت بوطن خود مرتکب این جنایت و خیانت گردد و خائن حقیقی بوطن

خود در میان جمیع اقوام و ملل بسیار نادر است و بسیار کم دیده می شود که کسی در زوایا و خفایای قلب خود جداً مایل باشد که استقلال ملیت خود را بدست خود از میان ببرد و مادر وطن خود را بدست خود سر ببرد

ولی بدبختانه سعی در تخریب وحدانیت ملی چه عالمی عامداً چه جهلاً و غفلاً نیجه هردو در خارج یکی است و در نظر طبیعت و تاریخ جهل و غفلت در نهاد ملیت عذر عدم فنای آن نمی شود و تاریخ صدها مثال نشان میدهد که اقوام قوی و وسعید و مستقل بواسطه سوء تدبیر و جهل و غفلت افراد آن و مساهله و اهل اولیای امور آن در بحر محیط فنا و زوال چنان مستغرق شدند که تا قیامت دیگر سر بیرون نخواهند آورد و جز نام از ایشان نشانی نمانده است.

از همه عجیتر آنست که ما بین متجددین این عصر جسته جسته در گوشه و کنار بعضی اشخاص پیدا شده اند که سعی دارند که جمیع کلمات عربی از زبان فارسی اخراج شود بهمانه اینکه زبان عربی عنصر خارجی است که بواسطه بعضی مقتضیات اجباری تاریخی بر زبان فارسی تاراج نموده و بعنف داخل آن شده است ولی همین اشخاص در استعمال کلمات و اصطلاحات اروپائی خود داری ندارند و بدون ملاحظه دائماً کلمات فرانسه و انگلیسی و آلمانی و غیره را در طی نوشتهجات خود استعمال می نمایند این تناقض از آن اولی عجیب تر است چه اولاً کلمات عربی که قریب هزار سال است داخل زبان فارسی شده اند و بواسطه قدم مهاجرت و کثرت استعمال هزار ساله و طول مدت اقامت در زبان فارسی ملیت اصلی خود را از دست داده تبعیت لسان ثانوی را قبول نموده «حق همشهریگری»^۱ در زبان فارسی بدست آورده اند دیگر عنصر خارجی محسوب نمی شوند همانطور که يك خانواده هندی مثلاً که از چند صد سال قبل از هندوستان بایران هجرت کرده باشند و در ایران زاد و ولد نموده حالا دیگر هندی حساب نمیشوند و همانطور که قبایل عرب که در صدر اسلام بایران آمدند بطور قشون یا بعنوان تجارت و فلاح و ملاکی مانند شیبانیان و غفاریان

انصاریان و خالیدیان و غیر هم و از همه مثالها روشن تر سادات صحیح النسب است که بحکم قطعی شجره نامه از نسل صریح عرب اند با وجود این اکنون پس از چندین ضد سال مهاجرت بایران هم خود شان و هم مردم آنها را ایرانی میدانند و در حقیقت هم ایرانی هستند و در خیر و شر و منافع و مضار ایران با ایرانیان سهیم و شریک میباشدند

در مجلس شورای ملی مابین و کلاً همیشه چندین نفر از آقایان سادات میباشدند خوب آیا این سادات صحیح النسب ایرانی اند یا عرب اند؟ اگر عرب اند و عنصر خارجی هستند چرا ایرانیان آنها را بوکالت انتخاب کرده اند و اگر ایرانی اند پس این شجره نسب قطعی صحیح ایشان چه حکم میکند؟ و شك نیست که همه آنها گو اینکه از نژاد خارجی باشند از نقطه نظر ملیت ایرانی اند و گویا منشاء اشتباه فرق ندادن بین مفهوم نژاد و ملیت باشد چه نژاد که امری طبیعی و لا یتغیر است ممکن است خارجی باشد ولی ملیت که امری مواضعی و اصطلاحی است همیشه در معرض تغییر و تبدیل است و شخص بمجرد تحصیل تبعیت يك دولتی از هر نژادی که خود باشد جزء ملیت آن قوم داخل شده و یکی از افراد آن قوم و یکی از اعضاء آن عائله بزرگ محسوب خواهد شد از این «متجددین» این سؤال را میتوان نمود که آیا سادات ایرانی ایرانی میدانند یا خارجی و آیا فرضاً اگر مقتدر بشوید جمیع سادات و شیعیان و غفاریان و انصاریان و غیر هم را از ایران خارج میکنید یا لا اقل بانها تذکره خارجی میدهید؟ اگر سادات و سایر بقایای قبائل عرب را خارجی میدانید و تذکره اجنبی بایشان خواهید داد کلمات عربی را که نیز ایشان هزار سال قبل همراه خود بایران آورده اند خارجی بدانید و آنها را از زبان فارسی اخراج کنید و الا اگر سادات و سایر بقایای عرب را ایرانی و تبعه ایران میدانید کلمات عربی را نیز فارسی بدانید طابق النعل بالنعل هیچ فرقی مابین دو مسئله نیست.

همین زبان فرانسه که شما با استعمال کلمات و اصطلاحات آن در عبارات

خوداقتخار می‌کنید و باین وسیله خیلی سهل و آسان بچکانه اظهار فضل می‌نمائید بیش از ۹۹ در ۱۰۰ از کلمات آن لاتینی و یونانی است و از کلمات اعلی سکنه این خاک یعنی [گل و سات] جز معدود بسیار قلیلی که يك در صد هم نمیرسد بیشتر باقی نمانده است پس چرا این ملت بزرگ فرانسه که شما در جمیع امور آنها را مقتدای خود میدانید هیچ وقت بمخیله احدی از افراد آن خطور نکرده است که کلمات لاتینی و یونانی را از زبان خود اخراج نمایند پس در این امر هم لا اقل تقلید ایشان را بنمائید و عمر کرائه‌های خود و قراء ساده لوح را به این ترهات و لاطائلات تلف نکنید.

ثانیاً اگر غرض شما تخلیص زبان فارسی از هر گونه عنصر خارجی باشد [گو این که فرض تقریباً از محالات است چه يك میزان حقیقی طبیعی مثل میزان الحراره برای تمیز دادن عنصر خارجی از عنصر اصلي يك زبانی بدست نیست و اغلب آنچه بنظر شما مثلاً فارسی خالص میاید پس از تمیيع کشف می‌شود که خارجی بوده است و حکم شما بفارسی بودن آن غالباً ناشی از قلت اطلاعات در تاریخ السنه عموماً و زبان فارسی خصوصاً بوده است]

باری اگر غرض تخلیص زبان فارسی است از هر گونه عنصر خارجی پس يك بام و دو هوا چرا؟ اخراج کلمات هزار ساله مانوس مألوف عربی و ادخال کلمات جدید و وحشی غریب اروپائی این مضحك ترین مضحکات و دلیل بر سطحی بودن اطلاعات آنهاست از تاریخ دنیا عموماً و تاریخ سیر السنه و ریشه و اصول آنها خصوصاً

و اگر فقط این مسئله مضحك بود انسان بتفریح و مطایبه میگذرانید و اهمیتی بدان نمیداد ولي درد بی درمان آنست که ادخال این کلمات خارجی بهوای نفس و بعنف روز بروز بلکه ساعت بساعت در طی هر مقاله و هر نوشته دو سطر جنایتی است بر استقلال ایران از بزرگترین جنایات و از آن فجایع عظام تاریخی است که بعنف و قوه قهریه و قسریه سیر حوادث را

از مجرای طبیعی تکامل^۱ خود منحرف میگردند مثل تزریق کردن میکروب سل یا طاعون بیک بدن صحیح سالم معتدل المزاجی که بقوه قهریه سیر تکاملی آن بدن را از مجرای طبیعی خود منحرف کرده آنرا عالمأ عامداً بطرف فنا و زوال سوق میدهد.

بخصوص در ایران بیچاره که مردم آن در صدی نود سواد خواندن و نوشتن ندارند لهذا قراء ساده لوح بسهولت تمام این کلمات و تعبیرات اشرکاو پلنگ را تلقی میکنند و برای اظهار فضل در طی عبارات و نوشتهجات خود بکار میبرند و باین طریق بسرعت تمام یک معجون هفت رنگی مرکب از بعضی عناصر خارجی که بعنف و زور داخل زبان شده در میان مردم منتشر می شود و اگر اولیاء قوم و عناصر صالحه جاری این ناخت و تاز را بگیرند و بواسطه اعلان جهاد بر ضد خروج خارجی و تکثیر جراید و مجلات صحیح و اظهار معایب و مفاسد این فارسی امروزه در هر مجلسی و هر محفلی و بهر وسیله و هر طریق و همه جا و همه وقت بدون هیچ کوتاهی و خودداری سدی در مقابل این یاجوج و ماجوج فساد و انحلال نبندند طولی نخواهد کشید چنانکه در صدر عریضه عرض کردم زبان عذب البیان شیرین فارسی امروزه یعنی زبان فارسی سعدی و حافظ مبدل بیک زبان مخلوط مرکبی از عناصر مختلفه الحقایق غیر متناسب الاجزاء مانند زبان اردوی هندوستان و عربی الجزایر حالیه خواهد شد.

بعقیده من ضربتی که این آقایان امروزه بر زبان فارسی میزنند از ضربتی که خروج عرب و مغول بر آن زبان زد بالا تراست چه آخر در خروج عرب و مغول حکایت زور و شمشیر برهنه و در کف شیر نر خونخواره غیر تسلیم و رضا کو چاره بود ولی این آقایان بدون این عذر و بدون هیچ عذر بسیار کوچکی و بدون هیچ بهانه زبان اجداد ما را که بیش از هزار سال با وجود آن ناخت و تاز های عظام تاریخی بطور امانت نگاهداشته و بماسپردند حالا این اولاد ناخلف بالطوع و الاختیار من دون الاکراه و الاجبار عالمأ عامداً بدست

خود در کاربرد آنها از دست می دهند و این گنج شایگان را که با هزار سال زحمت و مساعی آن استعدادات فوق العاده که در تاریخ دنیا نظائر آن اشخاص کمتر دیده میشود مثل رودکی و فردوسی و عنصری و نظامی و خاقانی و سعدی و حافظ و غیر هم برای ما فراهم و حاضر و آماده ساخته اند ما داریم مفت و رایگان و صاف و ساده با کمال بی قیدی محض برای تقلید کور کوران اروپائیان متدرجاً بیغما میدهم. هر وقت دسته از جراید ایران میرسد و اضطراراً برای اطلاع از اخبار ایران نظری بر آنها میافکنم و خود را بدون هیچ حیل و چاره در مقابل این معرکه هولناک مشاهده میکنم از صمیم قلب آرزوی مرگ میکنم و بی اختیار با خود میگویم خوش بخت کسانی که چندین سال پیش ازین مردند و این حال احتضار و این نزع جانگداز زبان فارسی را در مقابل چشم خود مشاهده نکردند.

ص ۲۸ - س ۶ نسبتاً - غلط املائی فاحش است صواب. نسبتاً

ص ۳ - ۴ - بآخر قضاوت غلط مشهور است چه قضی یقضی ناقص یائی است و واوی در ماده ندارند. ولی غلطی است که اکنون مستعمل عام و خاص است و در استعمال آن حرجی نیست مثل «زلفین» شعرا

ص ۳۰ - برای شماره بجای حروف ابجد که معمول به جمیع ملل اسلامی است از قدیم الی کنون حروف اب ت ث ث الخ استعمال فرموده اید علت این خرق آجماع را نتوانستم حدس بزنم

ص ایضاً - «البد و مافی یده کان لمولای» کلمه «کان» گویا زیادی است و در اصطلاح فقها این عبارت بدون «کان» معمول است و انگهی «کان» گویا مفسد معنی است.

ص ۴۸ «برف انبار» این جرأت سرکار در استعمال کردن اصطلاحات معموله در محاورات در طی نوشتهجات بسیار مستحسن است

ص ۳۵ - سطر اخیر امهارو مهور. کلمه مهر که گویا فارسی است جمع آن بطرز عربی بامهار و اشتقاق اسم مفعول از آن یعنی مهور از اغلاط

مشهور است ولی بواسطه شدت دوران در زبان خاص و عام استعمال آن گویا ابتدایی نداشته باشد مثل «زلفین» شعرا چنانکه سابق عرض شد.

ص ۴۴ - س ۶ - آخر - صورتاً غلط املائی فاحش صواب: صوره.

جمع کلماتی که در آخر شان تاء تأیید است مثل حقیقه و کلیه و غفله و بخته و فجأة و مقدمه و صوره و نسبة و غیر ذلک جمیعاً بدون الف باید نوشته شوند و نوشتن آنها با الف غلط فاحش و خطای قبیح است.

ص ۴۴ - س ۳ - آخر - همچو غلط. صواب همچو

ص ۴۷ - س ۸ - آخر - «پاراف»

ص ۴۸ - س ۲ - مدخل اواسط صفحه مینوت نویسی

اواخر صفحه پر کرام نمیدانم علت استعمال این کلمات خارجی با داشتن چندین معادل فارسی بسیار معمول برای هر یک از آنها چیست مگر اینکه بفرمائید که این کلمات هم مانند پست و تلگراف و تلفون و اتومبیل حالا با اندازه معمول شده است که دیگر مفهوم خاص و عام و جزو زبان فارسی شده است.

بنده با آنکه گمان نمیکنم کثرت استعمال این کلمات بحداستعمال پست و تلگراف و غیره رسیده باشد و «حق همشهریگری» پیدا کرده باشند باز بواسطه غیبت چندین ساله از ایران حکمی در این خصوص نمیتوانیم بکنیم.

مکتوب از پاریس

۱۹ ربیع الثاني ۱۳۴۳ = ۱۷ نوامبر ۱۹۲۴

دوست معظم محترم
مرقومه شریفه مورخه ۱۸ سنبله و مدتی بعد «مجله علوم مالیه و اقتصاد» رسید از اینکه بکاغذ دوستانه بنده وقتی که در خور آن نبوده داده و آنرا طبع فرموده اید بسیار متشکر شدم ولی قدری هم متأسف گشتم زیرا آن کاغذ تا اندازه تند بود و شاید برای چاپ کردن و در مقابل نظر فضیلتی ایران نهادن مناسب و لایق نبود و اگر احتمال میدادم که آنرا لطفاً منتشر خواهید فرمود هم ملائمت عرض میکردم و هم جمیع شعب

و اطراف مسئله را تا اندازه مورد بحث قرار می‌دادم زیرا که شاید برای خواننده آن مکتوب چنان متبادر بذهن شود که بنده مطلقاً طرفدار استعمال کلمات عربی هستم و مطلقاً دشمن کلمات اروپائی و حتی دشمن کلمات فارسی خودمان هم العیاذ بالله و حال آنکه واقع امر و مسلک و مشرب بنده چنین نیست. من طرفدار این نیستم که بجای زغال مثلاً فحم استعمال کرده شود چنانکه در تاریخ گزیده در شرح حال یکی از شعراء گوید :

« قطعه فحم بر داشت و بر دیوار زندان این شعر را نوشت ». و همچنین مثلاً بجای گنجشک عصفور و بجای بام خانه سطح چنانکه آن طلبه بآن شخص گفت « ای آنکه بر سطح بیت صعود نموده و عصفوری از عافیر را طیران میدهی الخ » و امثال ذلک که نزد عقلا بغایت مستهجن است. ولی من طرفدار این هم نیستم که کلمات فارسی مهجوره استعمال را که هزار سال پیش هم باز درست معمول نبوده و حالا بطریق اولی هیچکس معنی آنرا نفهمد جز بر جوع بکتب لغت امروز استعمال نموده یک عبارت فارسی مصنوعی که در زمان خود (یعنی در هزار سال پیش) هم مفهوم و مستعمل نبوده از آن ساخت چنانکه در آخر شاهنامه طبع بمبئی مرحوم فرصت شیرازی اشعاری بقول خود بفارسی خالص ساخته که نمونه از آن چند بیت ذیل است :

نگر تا چه داده است داد سخن	بستوار بنهاد لاد سخن
فرو هیله کرزه سیز نود	هویدا است از گفت او فرز بود
فري بر فرا تین فرویده اش	خهی چامه های ابر خیده اش
بفر جود های سخن پروری	سزد گر زند لاف پیغمبری
هر گویی زان چم اندر هزار	زدریا بششزاد کاف ابر بار

این ابیات را که بعقیده خود فارسی است (۱) در سنه ۱۳۱۵ ساخته است یعنی نهصد و پانزده سال بعد از فردوسی که نمونه از اشعار وی این است

جهان آفرین تا جهان آفرید	چنو شهر یاری نیامد پدید
ز خاور بیار است تا باختر	پدید آمد از قرا و کان زر

جهاندار محمود شاه بزرگ   بآبشخور آرد همی میش و گرک
 ز کشمیر تا پیش دریای چین   برو شهریاران کنند آفرین
 چو کودک لب از شیر مادر بشت   بگهواره محمود گوید نخست
 ز قش جهان شد چو باغ بهار   هوا پر زابر و زمین پر نگار
 بایران همه خوبی از داد اوست   جهان شادمان از دل شاد اوست
 بتن ژنده پیل و بجان جبرئیل   بکف ابر بهمن بدل رود نیل
 این است فارسی هزار سال قبل   که برای هر عمله طهران اگر بخوانند

می فهمد و حظ میبرد و آنست فارسی مصنوعی ۱۳۱۵ که با هیچ رمل و اصطلاحی معنی آن را نمیتوان استخراج نمود و اغلب کلمات آن هم اصلاً ساختگی است و از روی کتاب مصنوعی نقلی دساتیر اخذ شده است که املانه فارسی است نه هیچ زبان دیگر.

باری بنده طرفدار این طور « فارسی » حرف زدن هم نیستم و همچنین نسبت بلغات اروپائی من طرفدار فراز بجای جمله گفتن و پروژه بجای پیشنهاد پروگرام بجای دستورالعمل و آفلوان بجای شعبه رود خانه ولاك بجای دریاچه (این دو کلمه اخیر در ترجمه جغرافی دکتر مرل پراست) و اینزسان بجای خوشنمه یا دلکش و غیره و غیره نیستم. ولی طرفدار گردونه آتشین بجای اتومبیل و اطاق مثلث بجای واگون و دور نویس بجای تلسکراف و ترش انگیز و آب انگیز بجای اکسیژن و هیدرژن و غیره و غیره نیز نیستم بنده بیک کلمه عرض می کنم که زبان هر قومی آلت تفهیم و تفهم و واسطه تبادل افکار بین افراد آن قوم است و هرچه آلت تفهیم و تفهم و واسطه تبادل افکار روشن تر و مفهوم تر باشد نزدیکتر بغرض از وضع زبان است و هرچه تاریک تر و مشکل تر و صعب الفهم تر باشد دور تر از غرض از استعمال زبان است والسلام.

و همچنانکه عربی « آب نکشیده » باعث صعوبت فهم زبان فارسی معمولی میشود همانطور فارسی متروک قدیمی یا فارسی ساختگی دساتیری یا کلمات خارجه فرانسوی یا انگلیسی یا آلمانی و غیره همه باعث تاریکی و تعسر فهم کلام میشود

والا نه من عداوت مخصوصی با زبان فرانسه و الهانی و انگلیسی دارم (بلکه بر عکس) و نه خصوصیت مخصوصی با عربی و نه تفرقی العیان بالله از فارسی قدیم. اصلاً و ابداً در این مسئله حکایت حب و بغض و عواطف و احساسات قلبی در میان نیست اصل غرض حفظ این زبان شیرین لطیف سلیس یعنی زبان فارسی معمولی آباء و اجدادی و متعارفی امروزه خود مان است که حافظ و سعدی و صدها مثل آنها در آن شعر گفته اند و مفهوم خاص و عام است چنانکه جمیع دهاتیهای بختیاری و مازندرانی که هیچ سواد خواندن و نوشتن ندارند اشعار شاهنامه را میفهمند و غالباً آن را از بر دارند و جمیع مطربها و اهل عیش و طرب بدون اشعار حافظ و سعدی هنگامه شور را نمیتوانند گرم کنند. حکایت اول کتاب «یکی بود و یکی نبود» آقای جمال زاده که گمان میکنم بنظر مبارك رسیده باشد تا اندازه نمونه از عقیده و مسلک بنده (و عقیده و مسلک هرایرانی معمولی متعارفی) است در خصوص شیوه چیز نویسی بزبان فارسی امروزه که آقای جمال زاده خوب تشریح کرده و مثال های قشنگی برای آن زده اند و عنوان آن حکایت اینست «فارسی شکر است»

اینرا هم عرض کنم که بدتر و بدرجات مضرت و خطر ناک تر از استعمال کلمات خارجی استعمال اسالیب تعبیر کلام خارجی است که بد بختانه آثارش جسته جسته در نوشتجات بعضی از «نویسندگان» دوره جدید دیده میشود مثلاً بجای این عبارت «فلان شبیه حضرت قاسم را در آورده» میگویند «فلان رُل حضرت قاسم را بازی کرد»، و مثل این عبارت: «فلان کاغذی بفلان نوشت و در مکتوبی که باو می نوشت باو می گفت که...» عیناً ترجمه تحت اللفظی اسلوب تعبیر فرانسه است و ما در این مورد ابداً ماضی ناقص (امپارفه) استعمال نمیکنیم بلکه ماضی محدود (پاسه دفینی) و میگوئیم «در مکتوبی که باو نوشت باو چنین گفت که...» و نیز مثل این عبارت: زیرا که روزنامه من بر روی اساس غرض رانی نوشته نشده، زیرا که من منظوری جز فلان نداشتم، زیرا که قلم من فلان نیست، بالاخره زیرا که قصد من فلان است» که طابق النعل بالنعل ترجمه اسلوب فرانسوی است، و غیره که جمیعاً ترجمه تحت اللفظی یکی از السند

اروپائی است که نویسنده بواسطه انس خود بآن سبک تعبیر خارجی و آشنا نبودن با سبک تعبیر زبان پدر و مادری خود نه فقط ترجمه السنه خارجی را آنطور میکند بلکه مقاله یا کتابی را هم که مستقلاً از خود می نویسد اصلاً بسبک اروپائی ها خیال میکنند و در نتیجه لابد اسلوب تعبیرات و تالیفات کلام و جل او عین اسالیب تعبیرات اروپائیهما می شود.

و اگر این سبک متداول شود و خدای نخواستہ بطبقات نویسندگان حقیقی که سگان کشتی زبان فارسی بدست آنهاست سرایت کند دیگر بر زبان فارسی باید فائحه خواند و ختم آن را در مسجد شاه باید گذارد.

زیرا که تبدیل کلمات فارسی بکلمات خارجه اگرچه در نهایت مکروه و منفور و مستهجن است ولی باز ما دام که فقط این تبدیل منحصر بخود کلمات باشد و بسبک تعبیر لطمه نزنند باز عبارت روحاً فارسی است اگرچه جساماً بعضی اعضاء و جوارحش را بریده اعضاء و جوارح مصنوعی بجای آن گذارده اند ولی اگر اصل تعبیر کلام و تالیف صرف و نحوی کلمات از خارجه استعاره شود دیگر روح زبان در کار بیرون رفتن و فانی و معدوم و منقرض شدن است مثل این که ممکن است شخصی پایش را بریده پای مصنوعی چوبی بجای آن بگذارند یا دستش را یا بینیش را یا چشمش را و هکذا و اوزنده است و همان شخص است ' ولی دیده نشده است که کسی با روح مصنوعی و حرکت مصنوعی و خون مصنوعی بتواند زندگی کند و حیات داشته باشد.

در خصوص بعضی «نصایح مشروح و عملی» که در خصوص ادبیات و غیره از بنده استفسار فرموده بودید بنده احتمال قوی میدهم که این سؤال از بابت تشویق و دلگرمی دادن به بنده است و الا خود سرکار با آن شیوه شیرین سلیس چیز نویسی که نمونه از آن را سابقاً در «ایران شهر» و این اواخر در «مجله علوم مالیه و اقتصاد» خواندم هیچ محتاج به نصیحت نیستند که سهل است از خود شما باید طریقه چیز نویسی آموخت و سرّ این شیوه سهل و ساده روان معمولی را که بر «نویسندگان» دوره جدید پوشیده است سؤال نمود.

و اگر فی الواقع بعضی جزئیات عملی و فنی باشد که خاطر مبارک محتاج بیا دآوری آن‌ها باشد چرا جای دور می‌روید بقول معروف یار درخانه و ماگرد جهان میگردیم. با حضور شخصی مثل آقای میرزا عباسخان اقبال که در طهران و جودش برهان قاطعی است بر اینکه اسل فضل و ادب در ایران هنوز منقرض نشده است و حیثیت ناطقی است بر اینکه قوه تحقیق و طریقه انتقادی اثراد ایرانی هیچ کمتر از اثراد اروپائی نیست ابدأ محتاج بر رجوع به بنده و امثال بنده نخواهید بود. من ایشان را شخصاً هیچ نمی‌شناسم تا احتمال مداهنه یا تعارفی در عرایض بنده برود فقط غیباً خدمت ایشان بندگی دارم و کاهکاه از مکاتبات ایشان که بدبختانه مثل باران در صحرای عربستان نادر است مستفیض می‌شوم هر چه می‌خواهید و بخیالتان میرسد از ایشان جویا شوید که بقول عربها حدث عن البحر و لا حرج

اما در خصوص ترجمه حال بنده که خواسته بودید همین مسئله باعث تأخیر غرض جواب شد و مدتها این مسئله باعث تردید این بنده شد که چگونه خودم بدست خودم شرح حال خودم را بنویسم و هر وقت می‌خواستم بنویسم يك نوع انفعال باطنی بمن دست میداد که از نوشتن منصرف میشدم تا هفته قبل مکتوبی از آقای سعید نفیسی رسید و اتفاقاً ایشان هم از بنده همین خواهش را فرموده بودند ولی ایشان تقریباً "اولئها تومي" فرستاده و تأکید شدید در تعجیل آن نموده بودند لهذا بنده شرحی در این خصوص حاضر کرده از ترس اینکه باعث نفویت وقت ایشان نشده باشم برای ایشان فرستادم و در خیال خود بيك تیر دو نشانه زده ام یعنی این کار را هم برای ایشان و هم برای سرکار کردم ولی فوق العاده از سرکار عالی معذرت می‌خواهیم که با وجود اینکه مرقومه سرکار عالی یکی دو هفته قبل از مکتوب ایشان رسید اضطراراً بهمان علت تعجیلی که ایشان فرموده بودند شرح حال مذکور را مستقیماً برای ایشان فرستادم نه برای سرکار العذر عند کرام الناس مقبول

پاریس ۲۴ جدی ۱۳۰۳

انتقاد مقاله یکی از فضلا در "شفق سرخ"

آقای محترم مقاله بدیعه دبیر شیوا آقای جمال زاده را که در تحت عنوان "سؤال ادبی" در شماره ۷-۸ مجله "فرنگستان" مندرج بود بانهایت لذت خواندم و از مطالب سودمند آن فوق العاده مستفیض شدم. حالا که در مجله شریفه خودتان که تا کنون فقط علمی و اجتماعی بود فتح باب مقالات ادبی را هم کرده اید این فقره راقم سطور را جرئت داد که پس از عرض کمال تشکر قلبی از آقای جمال زاده از حسن ظنی که نسبت باین ضعیف اظهار فرموده اند حسن ظنی که بهیچوجه خود را مستحق آن نمی بینم و آنرا فقط بر حسن طویرت و مکارم اخلاق ایشان و ادای حق دوستی چندین ساله حمل می نمایم مقاله ذیل را که در همین زمینه ادبی و تا اندازه نیز متضمن جواب سؤال آقای معظم له است خدمت سرکار عالی بفرستم تا اگر صلاح دیدید بدرجش امر فرمائید موضوع این مقاله بنحو اجمال از قرار ذیل است.

چند شماره متفرق بی ترتیب از جریده "شفق سرخ" منطبعه طهران یکی از دوستان برای من فرستاد که مشتمل بود بر مقالاتی بس دلکش بعنوان "طرزنگارش پارسی" که فقط عناوینش آب بدهان علاقه مندان باین موضوع میآورد و آنها عبارت بود از شماره های ۲۷۱-۲۷۳ که دارای سه مقاله اخیر یکی از فضلا بود که از ذکر اسمشان بعلتی که بعد عرض خواهم کرد صرف نظر میکنم و شماره های ۲۷۷-۲۷۹ که دارای تمام مقاله های آقای مرزبان بن رستم باوندی بود از این شماره ها معلوم میشد که بعضی فضایی دیگر مانند آقایان قابوس و تاج و فرهنگ و غیرهم نیز درین مقوله مقالات نوشته اند ولی افسوس که هیچکدام از آنها تا کنون بدستم نیامده است.

این بنده با سرمایه بسیار ضعیفی از علم و ادب که در خود سراغ دارم پس از مطالعه دقیق این دو مقاله بعضی ملاحظات در خصوص آنها بشنظرم رسید که خواستم ذیلاً بعرض خوانندگان برسانم عمده این ملاحظات راجع

با تقداسه مقاله اخیر آن يك نفر دیگر از فضلاست که از همان بادی امر اختلاف نظر شدیدی بین عقاید نویسنده آن با عقاید خود من مشهود شد. و من با وجود اینکه فاضل مذکور را هیچوجه شخصاً نمی شناسم و حتی اسم ایشان را هم نمیدانم زیرا که ایشان با اسم حقیقی خود امضا فرموده اند. باز، ملاحظه اینکه میباید انتقادات من نسبت بایشان خدای نخواستہ حمل بر غرض شخصی شود از ذکر اسم مستعار ایشان هم بکلی صرف نظر کردم و بعد از این همه جا از ایشان بعنوان "نویسنده فاضل" تعبیر خواهم کرد و من خدا را بشهادت میطلبم که غرض من در این مقاله بعقیده خودم دفاع از حقیقت محض است و بس و ابداً کاری با شخص کسی ندارم پس از این مقدمه برویم بر سر مطلب.

اما مقاله مبسوط آقای مرزبان بن رستم باوندی که ملاحظات خودم را در آن خصوص میگذارم برای بعدها از وجنات آن مقاله در کمال وضوح معلوم است که نویسنده آن شخص بسیار باسوادی بلکه علامه استادی بوده است که هم از ادبیات فارسی و عربی اطلاعات عمیق داشته و هم از اوضاع ادبی اروپا بخوبی مسبوق بوده است. ایران معدن فضل و ادب است. ولی بسیاری از ادبا را که تا کنون بخدمتشان رسیده ام بدبختانه باوضع و رسوم ادبی اروپا بی اعتنا یافته و برعکس آنها که در السنه و ادبیات اروپائی مهارتی کامل دارند و فی الواقع زحمات عمده در این راه کشیده اند افسوس که اغلب آنها از ادبیات فارسی و عربی کم بهره اند و لهذا از منافع نمودن ابنای وطن خود از ثمرات زحمات خود تقریباً عاجز آقای مرزبان باوندی یکی از آن اشخاصی بنظر میآیند که جامع بین الفضیلتین و حائز المنقبتین اند. و البته این خاك پاك که امثال فردوسی و سعدی و مولوی و حافظ را از يك طرف و امثال سیمویه و زنجشیری و فیروز آبادی را از طرف دیگر پرورده است هیچ عجب نیست که حالا هم نظائر آن اشخاص را با اجتماع شرائطی که برای ادیب امروزی لازم است باز پروراند و بقول همان آقای مرزبان باوندی باب فیض هیچوقت مسدود نیست و اصل لایبی بعدی در موضوع علم و ادب بی موضوع است

اما مقاله نویسنده فاضل سابق الذکر روی هم رفته از سه مقاله اخیر شان چنان بر میآید که ایشان بواسطه اطلاعات وسیعی که از تاریخ ادبیات ایران در خود سراغ داشته اند موقع را مغتنم دانسته و بهانه بدست آورده که یکدوره تاریخ سیر زبان فارسی را از قرن چهارم الی یومنا هذا بشمارند. و علاوه بر آن اسب فصاحت را در میدان بلاغت تا آنجا که دلشان خواسته و توانسته اند بلامانع جولان داده و تقریباً جمیع نویسندگان و شعرای مقدم ما را بیاد انتقاد گرفته اند و احدی باستثنای بسیار قلیلی از لطافات بیان و جراحات لسان ایشان خلاصی نیافته است. ولی بدبختانه هم اطلاعات تاریخی مندرج در این مقاله و هم آراء و عقاید و اجتهادات ایشان بعقیده راقم سطور مؤسس بر يك اساس متین مستحکم بنظر نیامد. و علاوه بر اینها همه عمده چیزی که این بنده را بنوشتن این مقاله وادار نمود این بود که نویسنده فاضل مذکور حمله بسیار شدیدی بر عموم شعرا و نویسندگان ما یعنی بر مقدس ترین مفاخر و مآثر ملی ما کرده اند و زبان ایشان را نسبت بفساد و خود آنها را نسبت بحالینخویا داده اند. و نگارنده این سطور چون یکی از اضعف افراد ایرانیانم و مفاخر و مآثر ادبی ایران ملک معنوی و سرمایه ملی عموم ایرانیان است و همه در آن سهیم و شریک و دفاع از آنها بر فردا فرد ایرانیان واجب عینی است لهذا برای ادای تکلیف وجدانی خود با نهایت قلت بضاعت بحجز و ضعیف خودم هزار صد دفعه دفاع بر آمدم و مثل یک شیعی متعصب که طاقت شنیدن العیاذ بالله سب حضرت امیر را از دهان يك ناصبی ندارد من هم نتوانستم حمله بر آن بزرگواران را که فی الحقیقه در حکم معبود و مسجود من اند بر خود هموار نمایم. اینست که باوجود آنکه آقای مرزبان باوندی عمده آنچه در انتقاد این مقاله باید گفته شود گفته اند من نیز خواستم بچند نکته دیگر در این خصوص اشاره بکنم و بقدر قوه خودم بهر وطنان خود معلوم نمایم که اینکس که بر جمیع شعرا و نویسندگان ما یکقلم خط تر قین میکشد خودش چه کاره است و چند مرده حلاج است

۱

رویهی رفته از این سه مقاله اخیر فاضل نویسنده گویا چنان استنباط میشود که ایشان میخواهند تقصیر تاراج کردن لغات عرب بر لغات فارسی را بگردن شعرا و نویسندگان فارسی زبان بیندازند و اگر من اشتباه نکرده باشم میخواهند بفرمایند که بواسطه افراط نویسندگان ایرانی در استعمال لغات عرب بوده است که زبان فارسی بحال حالیه از امتزاج با کلمات عربی افتاده است. و حال آنکه در نفس الامر مسئله برعکس است یعنی طرز چیز نویسی آن نویسندگان در هر قرنی بعد قرنی نتیجه و معلول اوضاع عمومی آن اعصار بوده است نه علت و سبب آن عبارتة اخیری چون بمقتضیات اجباری تاریخی عموم ممالك فارسی زبان در تحت حکومت عرب یا عرب مآبان افتاده است بالطبع و بقانون تکامل متدرجاً کلمات قوم غالب داخل زبان فارسی میشده است و اندك اندك جای کلمات فارسی را میگرفته و کلمات فارسی بهمان تناسب مهجور و متروک میشده است لهذا نویسندگان هم مجبور بوده اند که همان زبان معمولی متعارفی را که در هر قرنی بیشتر از قرن سابق مخلوط با عربی میشده است استعمال کنند و نمیتوانسته اند که بعزت وطن پرستی و تعصب زبان فارسی مؤلفات خود را بزبان فارسی خالص یا نزدیک بخالص بنویسند چه در آنصورت نوشتجات^۱ آنها مفهوم عموم نمیشده و مردم قهراً از خواندن آنها اعراض میکردند چه نویسنده نوشتجات خود را برای فهم مردم مینویسد نه بعنوان يك "انتیکه" تاریخی. امروز مثلاً يك نقاش ما هری یا یک مجسمه ساز زبردستی میتواند صورت داریوش یا شاپور ذوالاکتاف را از روی کتیبه های قدیمی یا مسکوکات یا از روی تصع در تاریخ تقریباً شبیه بصورت داریوش و شاپور با همان لباس و رنگ آمیزی و سایر جزئیات بسازد. ولی یک نویسنده بسا ثقه وطن پرستی نمیتواند نوشتجات خود را از روی تقلید اوستا یا کتیبه های بدستون یا کتب پهلوی قدیم بزبان عهد هخامنشیان یا ساسانیان بنویسد و مقاله خود را با آن زبان در ستونهای "شفق"

۱ کلمه نوشتجات را من میدانم که قیاساً غلط است ولی چون مستعمل عام و خاص است لهذا استعمالاً صحیح است.

سرخ" چاپ کنند چه در آنصورت واضح است که هم خودش طرف خنده عمومی واقع شده و هم نوشتجات او را در تمام ایران جز خود او و شاید یکی دو نفر دیگر هیچکس نخواهد فهمید.

نویسنده یا شاعر بیچاره هر چند در نهایت درجه وطن پرستی و تعصب باشد هیچ چاره ندارد جز اینکه زبانی را که فعلاً رایج و معمول است گرفته در آن زبان چیز بنویسد یا شعر بگوید. تقریباً همانطور که یک شخص وطن پرست که در تحت سلطنت غاصب خارجی زندگی میکند مجبور است که پول سکه خارجی را در معاملات خود بکار برد و نمیتواند بداعیه وطن پرستی از آن پول رانج اجتناب ورزیده از خرید و فروش حواجی یومیۀ خود بکلی دست بکشد یا آنکه بجای پول رایج خارجی سکه های کهنه وطن خود را واسطهٔ تعامل و تبادل خود قرار دهد.

اگر تقصیری^۱ در تاراج زبان عربی بر زبان فارسی بر کسی متوجه است میدانید بگردن کیست؟ اول بگردن خلیفه ثانی عمر بن الخطاب که قشون عرب را بطرف ایران سوق داد. دوم بگردن یزدجرد سوم و سرداران قشون او که با آن همه قوت و قدرت و جاه و جلال و جبروت و تمدن و ثروت که یراق اسبشان از نقره بود نیزه هاشان از طلا (یا برعکس) توانستند سدی در مقابل خروج آن عربهای فقیر لخت سرویا برهنه ببندند. سوم بگردن بعضی ایرانیان خائن و عرب مآبان آنوقت (شبه بفرنگی مآبان و رونس و انگلیس پرستان امروزه که بلاشک نسب اینها بخط مستقیم با آنها منتهی میشود) از اولیای امور و حکام ولایات و مرزبانان اطراف که بمحض اینکه حس کردند که در ارکان دولت ساسانی تزلزلی روی داده و قشون ایران در دوسه وقعه از قشون عرب

۱ مقصودم از «تقصیر» اینجا گناه و خطا نیست که کسی مغالطه کند و این عنوان را دست بگیرد که فلانی العباد بالله بر ضد دین مبین اسلام حرف میزند. حاشا وکلا مقصودم از تقصیر علت و سبب است همانطور که مثلاً میگویند «خشکی این مزرعه تقصیر آفتاب است یا تقصیر هواست» یا «این قطعی تقصیر باران نبادن است یا تقصیر ملخ خوارگی است» و نحو ذلك و اصلاً در این فصول مقصود صحبت از امور مذهبی نیست بلکه محاکمه تاریخی و بحث از اسباب و حوادث است لا غیر

شکست خورده اند خود را فوراً بدامان عربها انداخته و نه فقط آنها را در فتوحاتشان کمک کردند و راه و چاه را بآنها نمودند بلکه سرداران عرب را به تسخیر سایر اراضی که در قلمرو آنها بود و هنوز قشون عرب بآنها حمله نکرده بود دعوت کردند و کلید قلاع و خزاین را دوستی تسلیم آنها نمودند بشرط آنکه عربها آنها را بحکومت آن نواحی باقی بگذارند. و کتب تواریخ بخصوص فتوح البلدان بلادری از اسامی شوم آنها پراست و یکی از معروفترین آنها ماهویه سوری مرزبان مرو قاتل یزدجرد است که بعدها در زمان خلافت حضرت امیر بکوفه آمده خدمت آنحضرت مشرف شد و حضرت امیر بدهاقین و اساوره و «دهسلا رین» خراسان حکمی نوشت که جمیعاً باید جزیه و مالیات قلمرو خود را باو بپردازند^۱ و همچنین بعضی از ایرانیهای دیگر که در بسط نفوذ عرب و زبان عرب فوق العاده مساعدت کردند مثل آن ایرانی بی حمت که برای تقرب بحجاج بن یوسف دواوین ادارات حکومتی را که تا آنوقت بفارسی (یعنی پهلوی) بود بعربی تبدیل کرد. یا مثل «خواجۀ بزرگ شیخ جلیل شمس الکفاة» احمد بن الحسن الیمندی وزیر سلطان محمود که پس از چهار صد سال از هجرت و خاموش شدن دولت عرب در خراسان و نواحی شرقی ایران رتازه آقای کافی الکفاة از جمله کنایتهائی که بخرج داد یکی این بود که دواوین ادارات دولت غزنویه را که وزیر قبل از او ابو العباس فضل بن احمد اسفراینی بفارسی تبدیل نموده بود او دوباره بعربی تحویل کرد^۲.

فی الواقع یارۀ از ایرانیان، محض قبول دین مبین اسلام بگویند از تمام وجدانیات انسانی و عواطف ملیّی که منافات با هیچ دینی هم ندارد منسلخ شدند قبر قتیبة بن مسلم با هلی سردار معروف حجاج را که چندین صدهزار از ایرانیان را در خراسان و ماوراء النهر کشتار کرد و در یکی از جنگها بسبب سوگندی که خورده بود اینقدر از ایرانیان کشت که بتمام معنی کله از خون آنها آسیاب روان گردانید و گندم آرد کرد و از آن آرد نان پخته تناول نمود و زنها و

۱ فتوح البلدان ص ۴۰۸ و تاریخ ابن واضح یعقوبی ۲۱۴۰۲

۲ تاریخ یمنی طبع مصر جلد ۲ ص ۱۷۰-۱۷۱

دخترهای آنها را در حضور آنها بلشکر عرب قسمت کرد قبر ابن شقی ازل و ابد را. پس از کشته شدنش زیارتگاه قرار دادند و همواره برای تقرب بخدا و قضای حاجات « تربت آن شهید » را زیارت میکردند^۱ ولی بزرگترین شاعر ایران و بانی رفیع ترین و منبع ترین بنای مجد و شرف ملی ایران یعنی فردوسی طوسی علیه الرحمة را پس از وفات بعوض اینکه قبه و بارگاه بر سر مقبره او بنا کنند معاصرین قدر شناس او حتی جسد او را نگذارند که در قبرستان عمومی مسلمانان دفن نمایند و مقتدای آنها شیخ ابوالقاسم گرگانی گفت: « او مادح گبران و کافران بوده و پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرموده من تشبه بقوم فهو منهم ».^۲

گذشته از عوامل بزرگ اجتماعی و طبیعی مقصرین واقعی در تسلط عرب بر ایران که یکی از کوچکترین نتایج آن اختلاط زبان ما با زبان آنها بود اینها بودند که ذکر شد. نویسنده یا شاعر بیچاره چه گناهی در این میان داشت و چه تقصیری بگردن آنها میتوان وارد نمود؟ یکنفر کاتب یا شاعر بیدست و پا که از تمام اسلحه عالم جز قلمی و دواتی و کاغذ و درت پیش نداشت و در خلوت نشسته بتألیف کتابی یا ساختن قصیده مشغول بود چطور میتواند سدی در مقابل این حوادث عظام تاریخی ببندد و میتواندست از قشون عرب و از سیلاب مهاجرین عرب و از خیانت هموطنان با نفوذ و مقتدر خود یعنی ولای امور و حکام اطراف جلوگیری نماید؟

بلی یک چیز هست که تا اندازه حق را بنویسند فاضل میدهد و تقصیر را تا درجه بگردن بعضی از نویسندگان و شعرا وارد میآورد و آن اینست که مضمون الطرق الی الله بعدد انفس الخلائق چون اختلاف مشرب بین افراد نویسندگان هر عصری بعدد نفوس آنهاست و هر کاتب یا شاعری در عین اینکه در جنس اعم با سایر کاتب و شعرا شریک است خود بشخصه دارای مشرب مخصوص منفرد مستقلی است که ما به الامتیاز اوست از سایرین لابد ما بین نویسندگان و شعرای هر قریبی یکی طرف افراط را در استعمال لغات عربی میگریته است و دیگری طرف

۱ تاریخ بلخ طبع شفر در « قطعات منتخبه فارسی »

۲ تاریخ گزیده .

تفریط را و سایرین درجات متوسطه بین این دو طرف را و بدیهی است که برای بدست آوردن مقیاسی از زبان معمولی هر قرینی نباید طرفین افراط و تفریط را میزان قرار داد بلکه مناط حکم طریقه وسطی و منهج اعتدال است.

مثال طرف افراط صاحب و صاف و تاریخ معجم و شمس و قهقهه و دره نادره و غالب نویسندگان بعد از قرن هفتم است که فی الواقع در استعمال لغات عرب افراط کرده اند و يك زبان مصنوعی در تألیف خود بکار برده اند که بهیچوجه حاکی از زبان معمولی متعارفی عصر خودشان نیست و عذر سابق الذکر را که زبان همینطور از آبا و اجداد ما بدست ما رسیده است و ما چاره بجز استعمال آن نداریم ندارند و فی الواقع تقصیر بزرگی بگردن آنها وارد است که در مدت چهار پنج قرن زبان کتبی فارسی را بمنتهی درجه انحطاطی که زبان يك ملتی ممکن است تنزل نماید تنزل دادند و يك زبان عربی با روابط فارسی یعنی يك زبان مصنوعی خنثی که نه عربی بود چه عرب آنرا نمیفهمید و نه فارسی بود چه کلمات فارسی تقریباً هیچ نداشت و ایرانی نیز آنرا نمی فهمید از آن ساختند.

مثال طرف تفریط فردوسی است در شاهنامه. حالا از تدقیقات مستشرقین اروپا ثابت شده است^۱ که زبان شاهنامه درست و بعینه حاکی از زبان معمولی عصر خود فردوسی نیست بلکه اندکی قدیمی تر است. بعبارۀ اخری آن شاعر بزرگ یگانه برای موضوع نظم خود یعنی حماسه ملی ایران که وقایع تاریخی یا افسانه آن چندین صدالی چندین هزار سال قبل از عهد خود او حقیقتاً یا فرضاً وقوع یافته بوده تعمداً زبانی قدیمی تر از زبان معمولی عصر خود و متمایل تر به فارسی خالص انتخاب نموده بوده و متعمداً از استعمال بعضی لغات عربی که مدتها بوده معمول شده بوده و حتی از بعضی کلمات و اسالیب فارسی معمولی عصر خود نیز اجتناب ورزیده و بزبان شاهنامه يك رنگ و روغن باستانی و يك صبغه قدیمی داده که زبان رایج متعارفی آن عصر

۱ رجوع کنید به «حماسه ایران» از نولدکه Nöldeke در «فقه اللغة ایرانی» ج ۲ ص

چه زبان محاوره و چه زبان ادبی آن چهره و سیمای قدیمی را نداشته است. و غرض او از این کار این بوده که در تطبیق موضوع نظم شاهنامه با زبان آن یک نوع تناسب و تجاسسی بقدر مقدور بعمل آمده باشد از مقایسه اشعار فردوسی با اشعار معاصرین او از قبیل عنصری و فرخی و عسجدی و حتی با رودکی که قریب یک قرن قبل از فردوسی میزیسته است این فقره در کمال وضوح آشکار میشود. دقیقی هم در نظم آن قطعه از شاهنامه که در شاهنامه فردوسی مندرج است همین نکته را بلکه بنحو اشد رعایت کرده بوده است و تفاوت بین آن اشعار با اشعار دیگر دقیقی تا آن اندازه که اکنون باقی است این مسئله را روشن میسازد. و کلیه گویا در آن زمان و قبل از آن و بعد از آن چنین مرسوم و سنت متبعه بوده است که برای حکایات رزمی باستانی عموماً بحر متقارب را با زبانی متمایل تر به فارسی خالص از زبان معمولی انتخاب میکرده اند.

مثال دیگر برای تفاوت مشرب نویسندگان همعصر با یکدیگر کتاب تذکره الاولیای شیخ عطار است نسبت به لباب الالباب عوفی و مقامات حمیدی. تذکره الاولیاء و لباب الالباب هر دو در حدود سنه ۶۰۰ هجری تألیف شده اند و مقامات حمیدی قریب پنجاه سال قبل از آن. با وجود این مقامات حمیدی و لباب الالباب مشحون از لغات و اصطلاحات عربی است و تذکره الاولیاء جنبه فارسی بیشتر بمراتب غالب تر و عنصر عربی بیشتر بمراتب کمتر است.

پرجای دور رویم در همین عصر خودمان نظم و نثر شعرا و نویسندگان معاصر یا قریب العصر با ما از قبیل فلان و فلان و فلان^۱ در کثرت و قلت استعمال لغات و اصطلاحات عربی با یکدیگر تفاوت واضح دارند با آنکه همه اهل هنر و همه چیز نویس و شاعر و فاضل و با سواد اند و هیچکدام نه «مالیخولیای استعمال

۱ در اصل مقاله اسم بعضی آقایان از باب مثال ذکر شده بود ولی نظر باعتبار آنکه بعدها بواسطه تقدیم و تأخیر بعضی اسامی یا ذکر فاضل و مفضول در عرض یکدیگر یا غفلت از ذکر بعضی دیگر اسامی بعدها از اطراف شنیده شد در اینجا از ذکر اسم مطلقاً صرف نظر شد تا داخل شخصیات نشده باشم

عربی « دارند و نه جنون بکار بردن لغات فرنگی و نه سودای احیای زبان عهد ساسانی و نه خبط دماغ تقلید اسالیب و تعبیرات اسلامبولی، بلکه همه بارزوق سلیم و سلیقه مستقیم و اعتدال مزاج و لطافت مشرب زبان فارسی سعدی و حافظ را با تطبیق آن، مقتضات اوضاع امروزه ادامه میدهند.

حاصل اینکه نویسندگان و شعرای ما (باستثنای قلیلی) ابداً مبتلی به «مالیخولیای استعمال عربی» نبوده اند بلکه نویسندگان و شعرا خود در تحت نفوذ اجباری يك امر طبیعی تاریخی خارج از اختیار ایشان که قبل از وجود ایشان و بدون مشورت با ایشان در نتیجه حوادث عظام تاریخی و قوانین تکامل متدرجاً بعمل آمده بوده اند و چاره جز از استعمال زبان رایج معمولی عصر خود نداشته اند. مثل حال خود ما امروزه که وسیله برای تفهیم و تفهم جز این زبان متداولی حالیه که دو ثلث کلمات آن عربی (یعنی عربی الاصل) است نداریم. و با اینکه قلباً به از دست دادن خلوص زبان قدیمی خودمان حسرت میخوریم ولی معدنک حالا پس از گذشتن هزار و سیصد سال از آن واقعه و هزار مرتبه حلاجی شدن زبان در عرض این مدت طویل از پرتو مساعی شعرای بزرگ و نویسندگان سترگ که در این زبان در عرض این مدت ده دوازده قرن شعر گفته و نثر نوشته اند و بالنتیجه پخته شدن و از کار در آمدن و شسته و رفته شدن زبان حالا این زبان رایج معمولی یک آلت تبادل افکار بسیار نفیستی و يك واسطه تفهیم و تفهم بسیار کامل العیاری شده است که نه فقط ما فعلاً چاره بجز از استعمال آن نداریم بلکه بسیار باید قدر آنرا بدانیم و برین غنا و ثروت عظیم و سرمایه بسیار هنگفتی که در نتیجه حوادث ایام پچنگ زبان ما افتاده است از صمیم قلب شادی و خرمی نمائیم و در عین همین حال برای تطبیق این زبان با مقتضیات عصر حاضر و حوایج علمی و ادبی و صنعتی و تجارتمی امروزه با کمال جد و جهد در تکمیل غنا و ثروت و ازدیاد سرمایه آن مردانه بکوشیم تا آنرا متدرجاً مثل یکی از السنه ملل بزرگ امروز زبانی کامل و مستقل و مجزی و قائم بالذات سازیم و این زبان زنده خود را همدوش سایر

زبانهای زنده دنیای متمدن نمائیم. نه آنکه بی هیچ فایده متصوره و بدون هیچ نتیجه ولو موهومی و فقط مانند یک ترجیع بندی که حالا گویا مابین بعضیها اسباب شهرت شده است که طوطی وار و لاعن شعور آنها تکرار نمایند بر یک مرده هزار و سیصد ساله یعنی زبان عهد ساسانیان که بهیچوجه حالا اعاده آن معدوم ممکن نیست مثل زنان نوحه سرایی کنیم و وقت گرانبهای خود را بگریه و زاری بیهوده تلف نمائیم. بقول رودکی رو تا قیامت آید زاری کن. کی مرده را بزاری باز آری حالا از شما می پرسیم استعمال نمودن ما این زبان متداولی امروزه را با این حال حالیه ازامتزاز دو ثلث آن با عربی که نتیجه هزار و سیصد سال و قایع تاریخی قبل از تولد ما و خارج از اختیار ماست آیا ناشی از «مالیخولیای استعمال عربی» معاصرین است؟ و اگر یکی از اخلاف ناخلف ما با اطلاعات سطحی از اوضاع تاریخی پس از دو سه قرن دیگر نوشتجات امروزی ما را ملاحظه کند و زبان طعن و قدح در حق ما دراز نموده ما را به «مالیخولیای استعمال عربی» نسبت دهد آیا خودش مبتلی بمالیخولیا یا بالاتر نخواهد بود؟

ب

آقای مرزبان بن رستم باوندی در مقاله خود می فرماید: «آقای [فاضل نویسنده] ممکن است متغیر شوند اگر ما بگوئیم برای هر جوانی که میخواهد در میدان قلمزنی داخل شود قدری اطلاع از ادبیات قدیمه عرب و عجم و سرمایه کافی از تاریخ لازم است ولی امیدواریم اجازه بدهند بایشان مثالی از فقدان این سرمایه در تحریرات خودشان نشان بدهیم». بعد مثال ابوالفرج اصفهانی را میزنند که ذیلاً تکرار خواهد شد. بنده هم در تعقیب فرمایش آقای مرزبان بن باوندی و بعین همان دلیل و همان غرض میخواهم چند مثال دیگر از نقصان این سرمایه در تحریرات نویسنده فاضل خدمت ایشان معروض بدارم.

نویسنده فاضل ابوالفرج اصفهانی را ایرانی و زبان پدر و مادرش را فارسی پنداشته اند. و حال آنکه ابوالفرج اصفهانی چنانکه آقای مرزبان باوندی

متعرض شده اند عرب قح^۱ خالص و از بنی امیه و نسبش به شش یا هفت پشت بمروان بن محمد آخرین خلفای بنی امیه میرسد. منتهی خانواده اش از مهاجرین عرب بوده اند که در اصفهان توطن اختیار نموده بودند. و اصلاً تولد او هم معلوم نیست که در اصفهان شده باشد چه مورخین عموماً در حق او « اصفهانی الاصل و بغدادی المنشأ » می نویسند پس شاید تولدش هم در بغداد بوده است و اگر هم در اصفهان بوده است صورت مسئله فرقی نمیکند. کتب تواریخ بخصوص الساب سمعانی مشحون است ازین نوع نسبتهای اصفهانی و طبری و رازی و کرمانی و غیره از خانواده های عرب مهاجر که در قرون اولیه اسلام بعنوان قشون یا اجزاء ادارات دولتی یا تجارت یا بعنوانین دیگر در اطراف و اکناف ایران و غیر ایران پراکنده شده بودند. بعینه مثل امروزه فرانسه ها در الجزائر و تونس و انگلیسها در هندوستان اگر زبان پدر و مادری يك انگلیسی که از پدر و مادر انگلیسی در هندوستان متولد میشود زبان اردو است و اگر آن انگلیسی هندو محسوب میشود ابوالفرج هم ایرانی و زبان پدر و مادرش فارسی بوده است. و اگر یکی از فرائض وجدانی آن انگلیسی این است که شرح احوال شعرائی « هموطن » خود یعنی شعرای هندو را جمع کند تکلیف ابوالفرج هم این بوده است که يك تذکرة الشعرائی برای شعرای ایران بنویسد.

دیگر آنکه اسم و لقب و نسب صاحب قابوس نامه را « فلک المعالی کیکاوس بن قابوس بن وشمگیر » نوشته اند. و حال آنکه لقب او بتصریح خود او و باجماع مورخین « عنصر المعالی » بود نه فلک المعالی و فلک المعالی لقب عم او منوچهر پسر قابوس بود نه لقب او. و پدر او قابوس بن وشمگیر بود بلکه اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بود. پس این تا اندازه شبیه شد به « حسن و حسین هر سه دختران مخاویه^۲ ! » و اگر فقط ورق اول قابوس نامه را که چاپ شده و همه جا منتشر است باز میکردند همه این اشتباهات رفع میشد. دیگر آنکه مرقوم داشته اند که « شاهنامه فردوسی در اواخر قرن چهارم نگاشته شده و اشعار عنصری و عسجدی و فرخی در قرن پنجم سروده

شده اند». قسمت اولی از این عبارت صحیح است یعنی که شاهنامه در اواخر قرن چهارم در حدود سنه ۴۰۰ با تمام رسیده. ولی عنصری و عسجدی و فرخی که هر سه معاصر فردوسی بوده اند چطور شد که اشعار آنها در قرن پنجم سروده شده است و حال آنکه همه آنها مثل فردوسی هم اواخر بلکه اواسط قرن چهارم را درک کرده بودند و هم اوایل قرن پنجم را و همه آنها از شعرای دربار سلطان محمود (۳۸۸-۴۲۱) و همه در یک شهر و در یک عصر و در دربار یک پادشاه میزیسته اند و همه مورخین و ارباب تذکره آنها را همیشه در عرض هم و از اقران یکدیگر و از طبقه واحده شمرده اند. منتهی چیزی که هست اینست که عنصری و فرخی و عسجدی ده پانزده سال دیگر بعد از فردوسی هم زنده بوده اند^۱ و زمان سلطان مسعود غزنوی را هم درک کرده اند. دیگر آنکه پس از ذکر وصاف و مذمت از سبک انشای آن (که در اینجا بکلی حق بجانب ایشان است) می نویسند: «این کتاب سر مشق نثر فارسی شده بدبختانه هر کس آمد از آن تقلید کرد. حسن نظامی شاعر قرن نهم کتاب تاج المآثر را از روی آن نوشت. میرزا مهدی خان دامغانی منشی نادر شاه در قرن دهم دره نادره خود را از روی آن تقلید کرد» این عین عبارت ایشان است که با پس و پیش برای توضیح مطلب نقل شد. حالا ملاحظه بفرمائید که حسن نظامی صاحب تاج المآثر را که ایشان از نویسندگان قرن «نهم» و از مقلدین وصاف می شمرند در اواخر قرن «ششم» و اوایل قرن «هفتم» و قریب صد سال قبل از وصاف میزیسته است!! و کتاب تاج المآثر او صد و چهارده سال قبل از وصاف تألیف شده است! چه تاریخ تألیف تاج المآثر (که در خصوص وقایع سلطنت قطب الدین ایبک و شمس الدین التمش از سلاطین دهلی است) مابین سنوات ۶۰۲-۶۱۴ است و شروع او بتألیف کتاب بتصریح خود او در سنه ۶۰۲ است و حال آنکه تاریخ اتمام تألیف و صاف ۷۲۸ است. درست حکایت قرآن خط حضرت یوسف و بعینه مثل این

۱ وفات فردوسی علی المشهور در سنه ۴۱۱ یا ۴۱۶ و وفات آن سه نفر دیگر در

حدود ۴۳۰ است

میماند که بگوئیم سعدی از مقلدین حافظ بوده است و جامی از پیروان قاتانی!!! - اما اینکه میرزا مهدی خان را بجای استرآبادی سهواً دامغانی نوشته اند آقای مرزبان باوندی در مقاله خود متعرض آن شده اند. - و همچنین اینکه صاحب وصاف را پدر صاحب تاریخ معجم شمرده اند و حال آنکه هیچ ربطی بین آندو نفر نیست معترض نشدیم زیرا که ایشان خود این غلط را اختراع نکرده اند بلکه این غلطی است مشهور و صاحب هفت اقلیم و دیگران نیز این اشتباه را کرده اند. و منشاء اشتباه اشتراك اسمی پدر صاحب وصاف است با صاحب تاریخ معجم که هر دو موسوم به «فضل الله» بوده اند. ولی صاحب تاریخ معجم قزوینی بود و پدر صاحب وصاف شیرازی و اولی از سادات حسینی بود و دومی «عام» و پدر صاحب وصاف در سنه ۶۹۸ وفات کرده است و تاریخ معجم که بنام اتابك نصره الدین احمد بن یوسف شاه (۶۹۵-۷۳۳) از اتابکان لر بزرگ است مدتی بعد از وفات پدر صاحب وصاف ظاهراً تألیف شده است^۱ و اینکه حاجی خلیفه تألیف تاریخ معجم را در حدود سنه ۶۵۴ نوشته سهو واضح یا تحریف نشاخ است چه جلوس نصره الدین احمد که کتاب در عهد سلطنت او و بنام او تألیف شده در ۶۹۵ است چنانکه گفتیم.

دیگر آنکه مرقوم فرموده اند: «کتب معروف... ابو نصر فارابی و محمد بن زکریای رازی و صدها علمای بزرگ ایران بجای اینکه بزبان فارسی نوشته شده باشند و این مفاخرت را برای ما بگذارند بزبان عرب تألیف شده اند. جوهری صاحب صحاح اللغة وقتی که قاموس معروف خود را نوشت. میان قبائل عرب رفت و کتاب خود را جلو یکی از رؤسای عرب انداخت و با کمال غرور گفت خذوا لسانکم من ید رجل اعجمی». حالا ملاحظه بفرمائید در همین يك عبارت کوچک چند غلط بزرگ دست داده است. اولاً آنکه ابونصر فارابی را «فارابی» نوشته اند و گویا «فاراب» را که شهر معروفی بوده است در اقصی بلاد ترکستان بر ساحل غربی سیحون (و همان اترار

۱ رجوع کنید بفرست نسخ فارسی بریتیش میوزیوم از ریم ۸۱۱-۸۱۲

مورخین قرون وسطی است^۱ که امیر تیمور آنجا وفات کرد و خرابه های آن هنوز در نه فرسخی جنوب شرقی شهر « ترکستان » حالیه باقی است^۲ با « فاریاب » که شهری بوده است در خراسان مابین مرو و رود و بلخ (و خرابه های آن نیز با اسم خیرآباد هنوز باقی است^۳) و ظهیر فاریابی منسوب بآنجاست اشتباه کرده اند. ثانیاً ابونصر فارابی و جوهری صاحب صحاح هر دو را از علمای بزرگ ایران شمرده اند (فاریابی را بالصراحه و جوهری را چنانکه از سیاق عبارت استنباط میشود چه صحبت از « صدها علمای ایران » است) و حال آنکه این دو نفر بتصریح عامه مورخین ترك بوده اند و ابدأً ربطی با نژاد ایرانی نداشته اند. واضح است که من نمیخواهم از مفاخر آبا و اجداد خود مان بکاهم و يك ایرانی را ترك بقلم بدهم. ولی اینرا هم نمیخواهم که مثل مرحوم قاضی نورالله شوشتری معروف بشیعه تراش ایرانی تراشی کنم یا مثل اتراك لوس بی سواد حالیه که حضرت زردشت و حضرت رسول را هم ترك میدانند یا مثل لوئیس کشیش عیسوی بیرونی صاحب کتاب « شعراء النصرانیه » که اغلب شعرای جاهلیت و اسلام را نصرانی تعداد کرده است من هم کسانی را که ایرانی نبوده اند ایرانی قلمداد کرده جزء مفاخر دروغی ایران بشمارم. بر فرض هم که من اینکار را کردم مردم که کور و کر نیستند بکه امر را مشتبه خواهم کرد؟ اگرچه ترك بودن فارابی و جوهری محل خلاف نیست که محتاج باثباتی باشد ولی نمونه را برای یادآوری بیکی دو فقره از اقوال مورخین اشاره میشود: اما ابونصر فارابی ابن خلکان او را چنین عنوان کرده است: « ابونصر محمد بن طرخان بن اوزلغ الفارابی الترکی الحکیم المشهور ». و سپس در ترجمه حال او گوید « وكان رجلاً تركياً ولد في بلدة و نشأ بها ثم خرج من بلدة الخ » و بعد میگوید « ورد علي سيف الدولة فادخل عليه و هو بزي الاتراك »

۱ تقویم البلدان ابوالفداء، و ابن خلکان در ترجمه حال فارابی، « و اراضی خلافت شرقیه » از لسترنج ص ۴۸۴ — ۴۸۵ (Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate)
۲ قاموس کبیر « جغرافی عمومی » از ویوین دوسن مارتین Virieu de Saint-Martin

در تحت التراد

۳ کتاب سابق الذکر لسترنج ص ۴۲۵

وكان ذلک زیه دائماً» و بعد در آخر ترجمه در ضبط اسامی اجداد فارابی گوید: «و طرخان بفتح الطاء المهملة . . . و اوزلخ بفتح الهمزة . . . و هما من اسماء الترك». و در شرح فاراب گوید «و هی قاعدة من قواعد مدن الترك». و قریب بهمین مضمون است عیناً تاریخ الحکماء فقطعی و معجم البلدان یاقوت و مختصر الدول ابوالفرج بن العبری نصرانی و تاریخ ابوالفداء. و همچنین کتب مستشرقین اروپا از قبیل دیتریسی^۱ مستشرق آلمانی معروف که بعضی از کتب فارابی را متناً و ترجمه چاپ کرده است، و مؤلفات کارا دو و^۲ مستشرق فرانسوی معروف که متخصص در تاریخ فلاسفه اسلام است، و تاریخ ادبیات عرب از بروکلن آلمانی^۳، و نیکولسون انگلیسی^۴، و تاریخ ادبیات ایران از ادوارد برون انگلیسی^۵ و غیرهم و غیرهم^۶.

اما جوهری صاحب صحاح او نیز با جماع مورخین ترک و بر حسب اتفاق او هم از همان شهر فاراب سابق الذکر یعنی همشهری ابونصر فارابی بوده است. ثعالبی که معاصر او بوده و هر دو باهم مدتی در یک شهر یعنی در نیشابور میزیسته اند در یتیمه الدهر در ترجمه حال او گوید «من اعاجیب الدنيا و ذلك انه من الفاراب احدي بلاد الترك و هو امام في لغة العرب». و تقریباً عین همین مضمون را یاقوت در معجم الادبا و سیوطی در طبقات النحاة در حق او نوشته اند. قزوینی در آثار البلاد در تحت «فاراب» گوید «و من

Friedrich Dieterici

۱

Carra de Vaux

۲

Aus einer turkischen Familie C Brockelmann در حق فارابی گوید (ج ۱ ص ۲۴۰)

۳

R.A. Nicholson در حق فارابی گوید (ص ۳۶۰) "of Turkish race"

۴

E.G. Browne در حق فارابی گوید (ج ۱ ص ۳۶۸) Curiously enough of Turkish origin

۵

۶ فقط ابن الندیم در کتاب الفهرست بعد از آنکه او را به «الفارابی» عنوان کرده است در حق او میگوید «اصله من الفاراب من ارض خراسان» و مقصود وی از فاراب چنانکه اکوست موار آلمانی در حواشی آن کتاب متعرض شده است همان فاراب است و مرادش از خراسان مفهوم عام این کلمه در آن عهد بوده است که غالباً شامل ترکستان هم میشده است.

العجب الیهما [ای الجوهری و خاله صاحب دیوان الادب] کانا من اقصى بلاد الترك و صارا من ائمة العربیة.

اما آن فقره را که بجوهری نسبت داده اند که پس از تألیف صحاح، میان قبائل عرب رفت و کتاب خود را پیش آنها انداخته گفت "خذ والسانکم من ید رجل اعجمی" این از آن خرافات عجایز و افسانه های بی اساسی است که مثل عموم افسانه ها مخالف با اجماعات تاریخ و در مقابل هیچ محک انتقادی بند نمی شود متفق علیه مورخین است^۱ که جوهری پس از مراجعت از سفرهای دور و دراز خود در بوادی عرب در نیشابور رحل اقامت افکند و در همانجا بود تا وفات یافت. بلکه اغلب مورخین نوشته اند که اصلاً جوهری کتاب صحاح را هیچ تمام نکرد و تا باب ضاد معجمه بیشتر تألیف نکرده بود که بواسطه تألیف این کتاب چنان عجبی در دماغ او پیدا شد که مؤدی بجنون گردیده بپام خانه رفت و دو لنگه در بدو پهلوی خود بسته گفت می خواهم با آسمان بیرم و خود را از آنجا پرتاب کرده هلاک شد و مابقی کتاب را شاگردان او بانعام رسانیدند و می گویند از این جهت است که بعضی غلطهای عجیب در آن کتاب یافت میشود. و در هر صورت اجماعی مورخین است که جوهری پس از مراجعت از بادیه دیگر اصلاً سفر ثانوی بیلاذ عرب نکرد و پس از تألیف تمام صحاح یا قسمتی از آن در نیشابور وفات نمود پس حال افسانه مذکور بخوبی معلوم شد از چه قرار است. ولی چون قریب بیقین دارم که فاضل نویسنده این فقره را از خود اختراع نکرده اند و چون دانستن مأخذ افسانه ها نیز برای تاریخ مفید است خیلی از ایشان متشکر میشدم اگر مأخذ این فقره را بدست میدادند که در کدام کتاب آنرا دیده اند یا از که آنرا شنیده اند چه در هیچیک از کتبی که ترجمه حال جوهری را کرده اند و من دسترس بآنها دارم اثری از آثار این افسانه پیدا نکردم.

۱ رجوع کنید به یتیمه الدهر ثعالبی ۴، ۲۸۹ و معجم الادباء یا قوت ۲، ۲۶۶-۲۷۳ و آثار البلاد قزوینی ۴۰۵ و طبقات النحاه سیوطی ۱۹۵ و زوَضَاتُ الْجَنَاتِ خونساری (۱۱۰-۱۱۱)

دیگر بعضی از اشتباهات جزئی از قبیل اینکه اسم عطاء ملک مؤلف جهانگشای را «خواجه عطاء الملک جوینی» نوشته اند. و مؤلف کتاب «الابنیه عن حقائق الادویه» را ابومنصور موفق نیشابوری نوشته اند و حال آنکه هر وی است نه نیشابوری. و بلعمی مترجم تاریخ و طبری را وزیر «ابومنصور» سامانی نوشته اند بجای «منصور» سامانی.

و دیگر بعضی اغلاط لغوی جزئی مثلاً «فرهنگ عربی» و «فرهنگ زبان عربی» بجای «قاموس» بطور اسم جنس یا «قوامیس» یا «کتاب لغت» چه کلمه فرهنگ مخصوص کتاب لغات فارسی است چنانکه در فرهنگها مبین و همین طور هم معروف و مصطلح شده است. و استعمال «أعراب» بجای «عرب» یا «عربها» و گویا خیال کرده اند که مفهوم این دو کلمه یکی است (ولی شاید این بر توقع زیادی از ایشان باشد) و بر بریت معنی و حشیگری که گویا ما خود از «بارباریسم» اروپائی باشد، و معضی که «بجای» معض اینکه «و غیره. و دیگر بعضی اسالیب عجیب که ترجمه تحت اللفظی از زبان فرنگی است مثل «زبان بر روی احتیاجات انسان سیر و گردش میکنند» و «زبان ما در روی اصول زندگی ما میباشد» و «تشنجات ادبی» و «بر حسب اجازه محیط» و «لغات عرب بخود اجازه ورود میدهند و غیره و غیره. و دیگر آکثار از اسناد فعل جمع باشیاء غیر ذوی الارواح مثل «اشعار سروده شده اند» و کتب هستند که توجه ما را جلب می کنند» و «درین کتاب لغات تازی بسیار نادر هستند» و «لغات معمولی عربی ترجمه شده اند» و «اشعار رو عربی رفته اند» و «اگر این کتب بفارسی نوشته میشدند» و غیره و غیره که فی الواقع عبارت را بسیار سنگین و مکروه بر سمع کرده است. بعضی اصلاً این فقره را (یعنی اسناد فعل جمع باشیاء غیر ذوی الارواح را) جایز نمیدانند و بعضی دیگر تفنناً و جسته جسته در بعضی مواضع مخصوص که اینجا موقع شرح آن نیست آنرا استعمال کرده اند (و حق گویا همین است) ولی افراط و اصرار در آن و بخصوص استعمال مطرّد و قیاسی آن ذوق سلیم شهادت میدهد که مخالف با روح

زبان فارسی است و عبارت را بسیار ثقیل و ناخوش و طبع خواننده را متدرجاً مشمئز و خسته میسازد. آیا نویسنده فاضل در موقع احوال پرسی از کسی سؤال میفرماید «احوال شما خوبند و کار و بارها چطور میگذرند؟» یا اگر کسی از ایشان بپرسد «احوال شما چطور است؟» ایشان خواهند گفت این غلط است باید بگوئی «احوال شما چطور اند؟». و دیگر بعضی اصطلاحات و تعبیرات بتقلید ترکها که آقای مرزبان باو ندی متعرض ذکر آنها شده اند اما بعضی غلطهای املائی مثل نا پخته گی (نا پختگی) و بی علاقه گی (بی علاقه گی) و بیاندازند (بیندازند) و غیره چون احتمال قوی دارد که همه آنها از اغلاط طبع باشد لهذا ما آنها را حمل بر «نا پخته گی» و «بی علاقه گی» ایشان بعلم و ادب نکردیم و اولی چنان دیدیم که از ذکر کلیه اغلاط املائی صرف نظر نمائیم

ج

نویسنده فاضل مکرر از اختلاط لغات عرب با لغات فارسی به «فساد زبان فارسی» تعبیر می کنند و عنوان دو مقاله اخیر خود را بخط جلی «تاریخ فساد زبان ما» قرار داده اند. من ندانستم مقصودشان از فساد چیست. اگر مقصودشان این است که زبان فارسی خالص عهد ساسانیان (با آنکه آنهم خالص نبود) مخلوط با لغات عربی شد پس فاسدترین السنه عالم امروز زبان فرانسه و انگلیسی و آلمانی است که جزء عظیمی از کلمات آنها از لاتینی و یونانی است و باقی از عناصر خارجی از قبیل فرانسه و آلمانی و انگلیسی و هلندی و سوئدی و نروژی و حتی عربی و عبری و ترکی و فارسی ترکیب یافته است. و همچنین تمام السنه اروپای متمدن که بلااستثنا مخلوط است با جزء عظیمی از عناصر خارجی از لاتینی و یونانی. کلیه در تمام روی زمین يك زبان خالص غیر فاسدی (بآن معنی مذکور فساد) وجود ندارد مگر بعضی از السنه اقوام وحشی افریقا و استرالیا یا پوست سرخهای امریکا. و عموم السنه ملل بزرگ کما بیش مخلوط است با عناصر خارجی. و هرچه ملت بزرگتر و متمدن تر و با امم و اقوام مجاوره روابط تجارتی یا صلحی و جنگی یا علمی و ادبی

آن بیشتر بوده بالطبع عناصر خارجی با آن بیشتر امتزاج یافته است. و حال السنه و لغات در این موضوع مثل حال خود ملل است. بجز ملل وحشیده که در مراکز دور دست افریقا و استرالیا یا در قلل جبال شاخه یا در جزائر محاط بدریاهای بزرگ از قدیم سکنتی داشته اند هیچ ملتی از ملل بزرگ عالم امروز نژادش خالص نمانده است و هر ملتی را که تصور کنید و ادنی تبعی در تاریخ آن بنمائید خواهید دید که ترکیبی است از عناصر مختلفه که مرور دهور در ادوار تاریخی بمناسبات صلحی و جنگی و آمد و شد با ملل مجاوره تشکیل یافته است. و همچنانکه احدی از مورخین یا علمای علوم اجتماعی و تطوّر ملل و غیرهم ملت فرانسه یا انگلیس یا آلمان را يك ملت فاسدی نمی شمرد همانطور بمخیله احدی از علمای زبان شناسی این خیال عجیب و غریب خطور نکرده است که اختلاط زبان فرانسه یا انگلیسی یا آلمانی امروزه را با عناصر خارجی در قرون گذشته به فساد زبان تعبیر کنند و آثار نویسندگان گذشته و حالیه ایشان را مدون در يك زبان فاسدی پندارند. و همچنانکه عناصر خارجی که در ازمنه سالفه با آن سه زبان مخلوط شده و بکثرت استعمال و طول مدت اقامت در زبان حالا حق ملیت و تبعیت پیدا کرده کائناً ما کان امروزه جزو لغات فرانسه و انگلیسی و آلمانی محسوب می شوند همین طور اغلب لغات عربی که از هزار و سیصد سال قبل داخل زبان ما شده و اکثریت نویسندگان و شعرا آنها را استعمال کرده اند (نه مثل اصطلاحات علمی که در تمام السنه دنیا جزو زبان معمولی محسوب نمیشود و استعمال آنها مخصوص طبقه خاصی از مردم است و نه مثل لغات و صاف و تاریخ معجم که استعمال آنها منحصر بوده است بچند نفر محدود و هیچوقت جزو لغات مستعمله اکثریت اهل زبان نشدند نه زبان شعری و ادبی و نه بطریق اولی زبانی محاوره) اغلب این لغات عربی الاصل حالا بعین همان علل مذکوره یعنی بواسطه طول اقامت در زبان فارسی و کثرت استعمال یا بقول نحویین بواسطه «تمکن در استعمال» حالا بلکه از قرنهای باین طرف عنوان تبعیت فارسی را پیدا کرده و «فارسی» شده اند. یا اگر نخواهیم آنها را «فارسی» بنامیم تا بلغات

فارسی الاصل مشتبه نشوند لااقل آنها را باید "مفرّس" (باصطلاح فرهنگ نویسهای هندی از قبیل غیاث اللغات و غیره) یا "معجم" (بقول یاقوت در معجم البلدان که گوید جزیره کیش تعجیم قیس است) یا تعبیر دیگر غیر از این دو باید خواند. نظیر خود عربها که لغات اصلی خود را "عربی" و لغات مأخوذه از خارجه را "معرّب" نامیده اند.

و این نکته را نیز باید از نظر دور داشت که در تعریب یا تعجیم کلمه حتماً تغییر و تبدیل در حرکات و حروف آن شرط نیست بلکه همانقدر کافی است که کلمه مأخوذ از زبانی اجنبی باشد خواه تغییری در حروف آن داده شود مثل لجام معرب لکام یا قلاب معجم کلاب (آهن سرکج) یا هیچ تغییری در آن داده نشود مثل خرّم و کرکم که معرب همان خرّم و کرکم است^۱ یا مثل همین کلمات عربی مستعمله در فارسی محل شاهد ما که همه معجم همان کلمات عربی الاصل اند. این نکته را برای این گفتیم که کسی نوهم نکند که این کلمات اگر معجم اند پس چرا بهمان هیأت اصلی عربی باقی هستند هرچند این بقاء بر هیأت اصلی هم ظاهری و فریبنده است چه فقط صورت کتبی این کلمات بهیأت اصلی عربی باقی مانده است ولی تلفظ اغلب آنها تغییر کرده و مطابق حرکات و مخارج حروف فارسی شده است. و مناط در تعریب و تعجیم وجود حقیقی کلمه است یعنی وجود لفظی آن نه صورت کتبی آن که امری مواضعه و وجودی اعتباری است.

و قرینه دیگر بر آنکه این نوع کلمات حالا دیگر عربی نیستند اینست که بسیاری از آنها معانی اصلی عربی خود را در زبان فارسی مدتهاست تغییر داده اند و آن معانی را که ما فارسی زبانان از آنها اراده میکنیم عرب آن معانی را از آن الفاظ نمی فهمد و از روی قاموس یا صحاح مفاهیم فعلیه آنها را نمیتوان بدست آورد. مثلاً کشیف که در عربی بمعنی انبوه و غلیظ

۱ این دو مثال را سیویه زده است رجوع کنید بکتاب سیویه طبع مصر ج ۲ ص ۳۴۲ و نیز به کتاب المعرب ابو منصور جوالیقی که امثله هر دو قسم معرب در آنجا بسیار است.

است در مقابل رقیق چنانکه گویند لحیه کشیفه و دوحه کشیفه در فارسی بمعنی چرکین استعمال میشود و در فارسی اگر بمعنی عربی آن بگویند «ریش تو کشیف است» دشنام است! و «املاء» که در عربی بمعنی آنست که کسی عبارتی را بخواند و دیگری آنرا بنویسد (باصطلاح حالیه «دیگته» کردن) و در فارسی حالا بمعنی رسم الخط کلمات است. و «رعناء» که در عربی بمعنی زن احمق است و در فارسی بمعنی بلند بالا و رشیق الحركات. و هکذا و هکذا که صدها مثال برای آن میتوان آورد و جای آن در این مقاله نیست مقصود فقط نمونه بود. پس حالا این کلمات را چگونه میتوان عربی شمرد که در هیچیک از قوامیس عرب یا کتب ادبی یا علمی عرب باین معانی که ما از آنها اراده میکنیم مذکور نیست نه بطور حقیقت و نه بطور مجاز. و هیچ عرب بسیار با سوادی هم اصلاً و ابداً این معانی را از آنها نخواهد حدس زد^۱.

پس با کمال اطمینان خاطر و بدون هیچ تشویش و دغدغه ضمیر این کلمات را باید فارسی شمرد و فارسی دانست و بدون ترس و لرز آنها را در طی عبارات فارسی استعمال کرد و استعمال کنندگان آنها را نسبت بمالیخولیا نداد و در خصوص «فساد» زبان مولوی و سعدی بیهوده ژانژ ننخائید و آثار مجید و شرف بزرگان خود را اگرچه ساحت منبع آنها بالاتر از آن است که باین ترهات آلوده گردد باین عناوین ملوث نگردانید، و این قلیل آبرویی را هم که مادر خارجه

۱ اگر وقتی کسی یا کسانی يك فرهنگ جدید جامعی بطرز قوامیس اروپائیا برای زبان فارسی بنویسند البته بطور حتم لازم است که جمیع این کلمات عربی مستعمل در فارسی را (نه امثال لغات و صاف و تاریخ معجم را) در آنجا بگنجانند چنانکه اروپائیا بلا استثنا همین کار را در کتب لغت خود کرده و میکنند نه مثل فرهنگهای سابق که فقط و فقط منحصر بلغات فارسی خالص است آنهم نه همه را چه غرض عمده آن مؤلفین جمع لغات مشکله شعری بوده است نه تالیف يك فرهنگ جامعی. حالا اگر کسی مثلاً معنی «شاهد» را که در اشعار فارسی مستعمل است نداند و بخواند معنی آنرا بفهمد نه در هیچ فرهنگ فارسی آنرا میتواند پیدا بکند و نه در هیچ قاموس عربی. و اگر هم معنی آنرا مثل اغلب ماها بدانند ولی بخواند وجه مناسبت بین معنی عربی آنرا که بمعنی گواه است و معنی فارسی آنرا که بمعنی معشوق خور و است بدست بیاورد باز همین طور پس از تفحص بسیار در فرهنگها و قوامیس طرفین مأیوس بجای خود خواهد نشست (برای این کلمه بخصوص رجوع کنید به «لغات شاهنامه» تالیف عبدالقادر بغدادی طبع بطرز بورخ ص ۳۸).

داریم و اندك وقعی را هم که بما میگذارند و همه کس میدانند که از پرتو آثار و افکار شعرا و فضلا و حکمای خیر نوع دوست ماست نه از نتیجه تاریخ جنگها و خونریزها و کشتارها و چپاولهای سلاطین خونخوار و امرای طماع ستمکار ما بر خاک خواری و بی اعتباری ریخت. اشعار فردوسی و نظامی و خیام و سعدی و مولوی و حافظ امروز باغلب السنه اروپای متمدن ترجمه و متون آنها چاپ شده است و عموم ارباب ذوق و ادب و فلسفه در اروپا و امریکا بجلالت شأن آنها و خدمات عظیمی که آنها بعالم انسانیت از حیث معنویات و ذوقیات کرده اند اعتراف میکنند و آنها را از مفاخره تنها ایران بلکه نوع بشر میدانند و ما فرزندان عاق آن پدران حالا در این قرن تمدن و در این دوره « اصول ملیت » که هر کس در هر گوشه دنیا برای اثبات حق حیات و تأیید ملیت خود در صدد احیای کوچکترین مآثر گذشتگان خود بر آمده است و اگر يك فرانسوی مثلاً در اقاصی چین یا هند يك رساله کوچکی بلکه يك صفحه از آثار ادبی یکی از نویسندگان و شعرای گذشته خود سراغ داشته باشد بهر وسیله که شده آنها بدست آورده منتشر میکند و عکس بر میدارد و حاشیه بر آن مینویسد و تفسیر میکنند درین قرن و درین دوره ما ایرانیان در صددیم که بزرگترین مآثر ملی خود را بگل و لای بیالائیم و محکمترین اسناد ملیت خود را بدست خود پاره کنیم و زبان ده قرن نویسندگان و شعرای خود را ربانی فاسد بقلم دهیم و خود آنها را مبتلی به مالیخولیا! نویسنده مقاله میفرماید: « در قرن هفتم . . . شعرا باز در این فساد شرکت کردند. سبک مثنوی مولانا جلال الدین بلخی تولید شد که اغلب يك مصرع [مصرع] یا يك بیت و یا چند بیت در بین ابیات فارسی مستقلاً بعربی سروده شده اند. درست ملتفت شدید؟ بالصراحه سبک مثنوی را سبک «فساد» میدانند. جواب این فقره را بهتر از همه چیز آنست که بخاموشی بگذرانیم . . . ذوق فطری جمیع فارسی زبانان و فارسی دانان عالم از ایرانی و عثمانی و هندی و ترك و افغان و جمیع حکما و علما و فضلا و ارباب ذوق از هر ملتی و هر زبانی از هفتصد سال باین طرف خودش این قضیه را فیصل داده است و تا زبان فارسی و حکمت و فلسفه

باقی است فیصل خواهد داد. خود آن بزرگوار گوئی بنور باطن در جواب امثال این طاعن فرموده است:

گر بتازی گوید او یا پارسی
گوش و هوشی کو که در فهمش رسی

بادۀ او در خور هر هوش نیست
حلقۀ او سخرۀ هر گوش نیست

اینجا بی مناسبت نیست عقیدۀ یکی دو نفر از اروپائیان را در خصوص جلالت شأن مولوی رومی و مثنوی او مختصراً ذکر کنیم تا معلوم شود که سایر ملل در حق او چه میگویند و ما هموطنان او چه .

برگسون^۱ فیلسوف مشهور معاصر فرانسوی در مجلس درس عمومی خود در "سوربون"^۲ می گفت که مولوی رومی بزرگترین فلاسفه ایران و مثنوی او یکی از مهمترین کتب است که نوع بشر تا کنون از خود بیادگار گذاشته است.

اته مستشرق معروف المانی در کتاب "تاریخ ادبیات فارسی" در خصوص مثنوی گوید: «کتاب کبیر مثنوی معنوی کتاب اساسی صوفیه ملو از افکار عالیہ و مشحون از لطایف شعری در اولین درجۀ حسن که در یک زبان بکلی سهل و ساده بی تکلف و تصنعی نوشته شده است»^۱.

Bergson

۱

۲ Sorbonne اسم عمارت دارالفنون پاریس است.

۱ عین عبارت او برای اینکه کسی توهم نکند که شاید من ز روی تعصب تنبیری در ترجمۀ داده باشم از قرار ذیل است:

"Ebenso gedankenreich und voll poetischer Schönheiten ersten Ranges . . . ist das, durchweg in einer einfachen und ungekünsteten Sprache geschriebene, Opus Magnum Deschahâl-uddins, der Hauptkanon des Sufis, das mathnawi-i-manavi", (Ethé, Grundriss der iranischen Philologie, II, p. 288.)

ادوارد برون مستشرق معروف انگلیسی در "تاریخ ادبیات ایران" گوید: "جلال الدین رومی بدون تردید بزرگترین شاعر صوفی است که ایران بعمل آورده است و کتاب مثنوی او را باید یکی از آثار شعری بزرگ کلیه اعصار تاریخی محسوب نمود".^۱

در مجله سیاسی و ادبی "رووبلو" (مجله کبود) منطبعة پاریس در شماره ۲۱ ژوئن سال گذشته ۱۹۲۴ مقاله مفیدی در خصوص شعرای ایران مندرج بود. از جمله در خصوص مولوی گوید: "کتابی که مولوی رومی بعد از آن (یعنی بعد از ملاقات با شمس تبریزی) نوشت کتاب مثنوی معنوی است کتابی که بخودی خود زنده است و نفوس را بحسی را در مشرق متور کرده است این کتاب متفحص صادق را ناآتقادر که وی میتواند دور برود همراه خود میبرد. و با وجود این چقدر سهل و ساده است، چقدر بی تکلف، و تصنع است و چگونه مطالب آن ذوق و فطری و بدون تقلید با اصول و تعلیمات متداوله است آنچه او نوشته است قانون حیات است و این قانون حیات را او در تحت یک نوع صور تمثیلات و تشبیهات بیان نموده است. تفاوت بین جلال الدین رومی و شاعر بزرگ ایران حافظ این است که حافظ حیات ظاهری را مَثَل نموده است و جلال الدین رومی حیات باطنی را. ولی اگر بخواهند تفاوت مابین این سه شاعر بزرگ ایران را (یعنی سعدی و حافظ و جلال الدین رومی را) در صورت یک تشبیهی بیان کنند من سعدی را جسم شاعر و حافظ را قلب شاعر و رومی را روح خواهم نامید".^۲

۱ "Jalāl' d-Din-i-Rūmī . . . is without doubt the most eminent Sūfi poet whom Persia has produced, while his mystical *mathnawī* deserves to rank amongst the great poems of all time". (E. G. Browne, a Literary History of Persia, II. p. 515.)

(۲) Le livre qu'il écrivit ensuite fut le Masnavi-Manavi, livre vivant en lui-même et ayant éclairé d'innombrables âmes en Orient. Il conduit le chercheur sincère aussi loin qu'il peut aller et est pourtant si simple, sans complexité, sans dogmes sans principes, sans grand enseignement moral, sans expression de piété. Ce qu'il a écrit est la loi la vie et il a personnifié cette loi en une sorte d'image. La différence entre l'œuvre de Jalāl-ud-Din Rūmī et celle du grand Hafiz de Perso est que Hafiz a figuré la vie extérieure, Rūmī la vie intérieure, mais si l'on voulait décrire les trois grands poètes de la Perse, j'appellerais Saadi, le corps du poète, Hafiz, le cœur du poète et Rūmī, l'âme. (Revue Bleue, 21 juin 1924)

برویم بر سر مطلب نویسنده فاضل پس از مبلغی طعن در حق خواجه نصیرالدین طوسی و شیخ محمود شبستری و شیخ بهائی و صاحب تاریخ معجم و تاریخ جهانگشا میفرمایند: «گلستان شیخ بزرگ سعدی شیرازی که شاهکار فارسی زبانان قرن هفتم است با آن همه سلاست باز گریبانش از چنگ لغات و امثال و کنایات و استعارات زبان عرب رها نیست. فقط نمونه که نایک در چه بفارسی اصل شبیه است عبارت از نثر خواجه افضل الدین کاشانی است ولی افسوس که او فقط يك نفر بوده و دیگران همه شاگردان نویسندگان مغلق پسند و مشکل پرست قرن ششم اند». در خصوص سعدی مقصودشان واضح نیست. ابتدا در حق او مرحمت فرموده گلستان او را از شاهکارهای فارسی زبانان می شمرد ولی بعد میگویند مابین نویسندگان قرن هفتم بغیر از افضل الدین کاشی «دیگران همه» مغلق پرست و مشکل پسنداند. آیا سعدی هم داخل در این عموم است؟ سعدی هم مغلق پرست و مشکل پسند است خوانندگان حکم خواهند کرد.

اما آن افسوسی که از اعماق قلب خورده اند که خواجه افضل الدین کاشی که تا یکدرجه نثر او شبیه بفارسی خالص است فقط يك نفر بوده و دیگران همه مغلق پسند و مشکل پرست اند من يك نفر دیگر را بایشان نشان بدهم در همین ازمنه اخیر در اواخر قرن سیزدهم که نه فقط نثر او شبیه بفارسی خالص است بلکه بکلی فارسی خالص است و آن «نامه خسروان» است (تألیف جلال الدین میرزا پسر فتحعلی شاه طبع طهران در «رجب ماه تازی ۱۲۸۸») که گمان میکنم درست مطابق سلیقه و باب دندان ایشان خواهد افتاد و آنرا از شاهکارهای قرن سیزدهم خواهند شمرد زیرا که گریبانش بکلی و مطلقا از چنگ لغات عرب رهاست.

و من هرچند فکر میکنم علت این تناقض بین قول و عمل ایشان را نمیتوانم بدست بیاورم از یکطرف نویسندگان ده قرن گذشته مارا، االیخولای عربی نسبت میدهند و اختلاط زبان فارسی را با لغات عربی فساد زبان

می‌نامند. و از طرف دیگر خود شان عین همان کار را که سایرین کرده اند می‌کنند و صدی هشتاد از کلمات مقاله خود را از لغات عربی استعمال میفرمایند اگر فی الحقیقه با لغات عربی میانه ندارند و عقیده شان فی الواقع همین است بسیار خوب لامشاحه فی الذوق. ولی در آنصورت پس عملشان را با عقیده شان باید تطبیق نمایند و مهمما ممکن در استعمال لغات عرب احتراز فرمایند و سعی کنند که مثل نامه خسروان فارسی خالص یا اقلاً متمایل بخالص بنویسند در آنصورت سرزنش ایشان نسبت بدیگران در خصوص استعمال لغات عربی تا اندازه و جهی خواهد داشت یعنی منطقی خواهد بود. ولی اگر این لغات عربی را خودشان نیز مثل دیگران بلکه بخواشد استعمال می‌کنند پس دیگر کسانی را که عین همین کار ایشان را کرده اند نباید نسبت بمالیخولیا و فساد زبان بدهند یکی از این دو یا مؤ من خالص یا کافر حربی دیگر هم سفید و هم سیاه هم خدا و هم خرما هم خواجه و هم صاحب چند پسر که نمیشود آخر اسان عاقل تا اندازه باید منطقی باشد و تا درجه بین قول و فعلش مطابقی دهد و تناقض باین صریحی بین اند و بعمل نیاورد

این بود قسمتی از ملاحظات بنده را جمع بسه مقاله اخیر نویسنده فاضل که بواسطه طول مفرط مقاله از تحریر جمیع آنها صرف نظر کردم و اگر بعدها سایر مقالات ایشان بدستم آمد نظریات خود را در آنخصوصها نیز شاید بعرض خوانندگان برسانم.

مطبوعات جدیدہ ”ملوک العرب“

پاریس ۲۷ شوال ۱۳۴۳

یا سیاحت نامه امین الریحانی در بلاد عرب، با تصاویر متعدد و دو نقشه، بعلاوه فهرست اسامی مرتب بحروف معجم در آخر کتاب در دو جلد

بقطع وزیرى ۸۳۸ صفحه طبع بیروت در مطبعهٔ سلیم صادر سنه ۱۹۲۴-۱۹۲۵ مسیحی.

در ظرف این صد سال اخیر سیاحان بی باک اروپائی از قبیل برکهارت^۱ برتن^۲؛ پالگراو^۳؛ دوتی^۴ هیرش^۵ فیلی^۶ و غیر هم بقصد تحصیل اطلاعات جغرافی و تاریخی و آثار قدیمه یا برای بعضی اغراض سیاسی با انواع حیل از قبیل تبدیل لباس و زبان و مذهب متوسل شده و از جمیع راحتیهای زندگی جدید اروپائی بطیب نفس صرف نظر کرده و انواع صدمات و مشقات خستگی و گرما و بیماری و شتر سواری در آن صحراهای بی انتهای خشک سوزان عربستان را بعلاوه هزار گونه خطرهای جانی و مالی بخود هموار نموده در شبه جزیرهٔ عربستان سیاحت کرده اند و سیاحت نامه های بسیار مفید دلکش که از هر زمانی مطبوع تر و جذاب تر است بالسنهٔ اروپائی منتشر

۱ «سفر در بلاد عرب» از برکهارت، لندن ۱۸۲۹.

J. L. Burckhardt, Travels in Arabia, London, 1829.

۲ «سرگذشت يك سفر حج بمکه و مدینه» از برتن، لندن ۱۸۶۵.

Rich. F. Burton, Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah, London, 1856.

۳ «سرگذشت يك سفر بیلاذ عرب مرکزی و شرقی» از پالگراو، لندن ۱۸۶۵.

W. G. Palgrave, Narrative of a Journey through Central and eastern Arabia, London 1866.

سیاحت نامهٔ این شخص بزبان فرانسه نیز ترجمه شده است در دو جلد بزرگ و بعقیده راقم سطور یکی از نفیس ترین کتبی است که در این موضوع تألیف شده.

۴ «سفر در بادیهٔ عرب» از دوتی، کمبریج ۱۸۸۸.

M. Doughty, Travels in Arabia Deserta, Cambridge, 1888.

۵ «سفر در بلاد عرب جنوب و اراضی مهرد و حضر موت» از هیرش، لیدن

Leo Hirsch, Reisen in Sudarabien, Mahraland und Hadramut, Leiden 1897.

(هلند) ۱۸۹۷

در برلین من با این شخص آشنا شدم و قریب یکی دو سال او پیش من درس فارسی میخواند و من پیش او درس آلمانی

۶ «قلب بلاد عرب» از فیلی، لندن.

H. St. J. B. Philby, The Heart of Arabia, London 1922.

این شخص در سنه ۱۹۱۷ مدت پنج شش ماه نماینده انگلیس بود در ریاض در دربار این سعود سلطان نجد، و سپس مستشار حکومت شرق اردن گردید.

نموده اند ولی تا کنون کمتر شنیده ایم که از فضایی مسلمان کسی همت باجرات این سفر پر خطر عربستان را از خود بروز داده باشد یا اگر هم فرضاً چنین کسانی بوده اند سیاحت نامه از خود منتشر کرده باشند.

واضح است که هر سال عده کثیری از حجاج بیت الله الحرام که از راه جبل بمکه معظمه مشرف میشوند همه ایشان سر تا سر قطر شرقی غربی جزیره العرب را از کوفه تا بمکه قطع میکنند ولی يك نفر از آنها را (باستثناء بسیار قلیلی مثل ناصر خسرو علوی وابن جبیر و ابن بطوطه مثلاً که سفر نامه های اینها هم حالا بکلی قدیمی و تاریخی شده است و بدرد اطلاع از اوضاع حالیه نمیک خورد) شنیده ایم که سیاحت نامه از خود بیادگار بگذارد^۱ زیرا که اولاً قصد حجاج ازین سفر سیاحت بلاد عرب نیست و جائی در عرض راه توقف نمیکشند و ملوک و مشایخ عرب را نمی بینند و با کسی جز با مکارها و «عکام» های عوام نادان و اعراب دزد غارتگر حشر و آمیزشی ندارند اینست که از اوضاع بلاد و مردم بالطبیعه هیچ اطلاعی پیدا نمیکشند ثانیاً اغلب حجاج از طبقات متوسطه یا عوام اند و اهل فضل و سواد نیستند که چیز هائی را هم که مشاهده میکنند بقید تحریر در آورند و فضایی ایشان هم بد بختانه اصلاً و ابداً اعتنائی باین عوالم ندارند و سیاحت نامه نوشتن را لابد جزو تضییع وقت و کارهای لغوی فایده دنیوی و اخروی می پندارند مؤلف این کتاب حاضر که مادر صدد وصف آن هستیم گویا اولین کسی باشد از فضایی مشرق که خود بنفسه بخرج خود و بهمت و جرأت خود در عربستان جنوبی و مرکزی و شرقی یعنی یمن و نهمه و نجد و کویت و بحرین و عراق سیاحت کرده و سوانح سفر خود را بعلاوه اطلاعات بسیار نفیسه تاریخی و ادبی و سیاسی و اجتماعی که در هیچ کتاب دیگری یافت نمیشود با بیانی بس

۱ مرحوم حاجی فرهاد میرزای معتمد الدوله سفر نامه بسیار خوبی از سفر حج خود گویا موسوم به «کفایة السیال» چاپ کرده است و این کتاب را من در طهران با کمال لذت خواندم ولی چون اینجا عجله دسترسی بآن ندارم بخاطر منانده است که خط سفر او ذهاباً وایا با از چه راه بوده یعنی از راه جبل و عربستان که موضوع صحبت ماست یا از راه در.

شیرین انتشار داده است و کتاب او تازه ترین کتابی است که در این او آخر (فقط یکسال قبل) یکی از السنه معمول بین مسامین یعنی بزبان عربی که همه کس از آن انتفاع میتواند حاصل نماید و محتاج بدانستن زبان خارجه نیست در این موضوع تألیف شده است.

مطالعه این کتاب بشرط دانستن اندازه عربی برای چندگونه اشخاص مفید است یکی کسی که بخواهد بطور مبسوط از احوال ملوک و امرای حالیه عرب و تاریخ ایشان و وضع سیاست داخلی و خارجی ایشان (بخصوص احوال «نجد و یاران نجد» یعنی ابن سعود و وهابیه که بواسطه حوادث اخیر حجاز این ایام اهمیت مخصوص پیدا کرده اند) اطلاع پیدا کند یا آنکه بطور عموم بخواهد از وضع زندگی عربها بین خودشان و عادات و رسوم و مذاهب و قواعد ایشان مسبق شود دوم کسی که بخواهد از اسرار غامضه سیاست دول خارجه بخصوص انگلیس نسبت بدول مستقله و نیمه مستقله عرب بطور کافی شافی آگاهی حاصل کند سوم کسی که از نقطه نظر جغرافی بخواهد معلومات تازه منقحی از آن بلاد پرت افتاده مجهول الحال بدست بیاورد چهارم کسی که از نقطه نظر محض ادبی و بواسطه آشنائی با ادبیات عالی عرب و اشعار رقیق شعرای ایشان و بکاء ایشان بر اطلال و دمن دیار معشوق يك نوع علاقه مخصوصی باطلاع از احوال آن سرزمین و وصف منازل عرض راه و اسامی اماکن و تقاطعی که این همه ذکر آنها در اشعار و اخبار عرب میآید پیدا کرده باشد (و این حال طبیعی هر کسی است که بادیات هر قومی آشنا باشد) خلاصه هر کس که یکی از این تقریبات مذکوره تا درجه علاقه مند باطلاع از اوضاع بلاد عرب باشد مطالعه این کتاب برای او بسیار مفید بلکه لازم و متحتم است و ما او را توصیه اکید میکنیم بخريدن يك جلد از این کتاب که پشیمان نخواهد شد ولي کسی که زبان عربی هیچ نداند یا از ملت عرب جز يك قوم و حشی خشن شیر شتر خوار سوسمار خوار تصویری دیگر نداشته باشد بدیهی است که این کتاب برای او بکلی بیفایده خواهد بود.

مؤلف کتاب امین الريحانی از عربهای عیسوی سوریه و یکی از شعرا و نویسندگان متجدد بسیار مشهور آن صفحات است وی از ابتدای جوانی تا این اواخر قریب بیست سال در امریکا مقیم بوده و تحصیلات خود را کاملاً در مدارس امریکا نموده است و چنانکه از مواضع مختلفه کتاب معلوم میشود گویا اصلاً مثل غالب مهاجرین سوریه در امریکا تبعیت امریکا را قبول نموده است تربیت و خیالات و مشرب و فلسفه او بکلی امریکائی و اروپائی است وضع چیز نویسی او بکلی تازه و بکراست زمینه افکار و آرا و عقاید حتی طرز انشاء او بکلی اروپائی است و شخص که این کتاب را میخواند خیال میکند که یکی از سیاحت نامه های خود اروپائیهارا مطالعه میکند و هیچ چیز جز زبان آن او را بخاطر نمی آورد که يك کتاب عربي شرقي در مقابل دارد ولی اصل زبان زبان عربي خالص فصیح معری از هر گونه شوایب خارجی و عناصر اجنبی و در نهایت فصاحت و سلاست و شیرینی و جذابیت است (اگرچه از حیث نحو و صرف خالی از اغلاط نیست) علاوه بر اینها ذوق ادبی مؤلف چیز غریبی است سرتاپا لطف و رقت است گوئی فی المثل روح خیام و مولوی و حافظ هر سه با هم بطریق تناسخ در بدن او حلول کرده اند باید کتابش را خواند و دید حلوی تن تنائی ...

مؤلف بزبان عربي و انگلیسی تألیفات متعدده نموده است که اغلب آنها چاپ شده است از جمله لزومیات ابوالعلاء معری را بانگلیسی ترجمه نموده است مقالات او در جراید مصر و شام و امریکا فوق العاده مشهور و بانفوذ است و جریده «تان» فرانسوی مکرر از مقالات او نقل میکند درجه شهرت و نفوذ مؤلف را از پذیرائی بسیار محترمانه که امرای عرب از قبیل ملک حسین ملک سابق حجاز و امام یحیی امام یمن و سید ادیسی امام قهامة و ابن سعود سلطان نجد و شیخ بحرین و شیخ کویت و ملک فیصل در عراق از او نموده اند بخوبی حدس میتوان زد.

غرض اصلی مؤلف از این سیاحت يك مقصد سیاسی بوده است و آن عبارت بوده از دعوت ملوك و امراء عرب به تشكيل يك « وحدت عربیه » باصطلاح او یعنی يك اتحاد سیاسی مابین جمیع ملوك و امرای مستقل یا نیم مستقل عرب. و آیا تا چه درجه باین مقصود نایل آمده و آیا اصل این نقشه ممکن الاجراء است یا نه آن مسئله دیگری است که حوادث روزگار در آینده کشف آن را متکفل خواهد بود و تا اندازه هم وقایع اخیر حجاز ثابت نمود که اتحاد بین امرای حالیه عرب تقریباً از مستحیلات است. و خود مؤلف مانع بزرگ اجرای این نقشه را بعقیده خود وجود ملك سابق حجاز و كثرت طمع و حب جاه و مال و دورویی و دسیسه کاری او می پندارد.

اگرچه مؤلف در اثناء کتاب غالباً هیچ تاریخی از ورود و خروج خود در نقاط مختلفه بدست نمیدهد ولی از مقایسه مواضع مختلفه کتاب بایکدیگر چنین معلوم میشود که در اوایل رجب ۱۳۴۰ بجدّه وارد شده و قریب یک ماه آنجا مانده سپس بعدن و از آنجا بصنعاء رفته و مدت سه ماه در یمن و تهامه و عسیر سیاحت کرده است بعد از آن دوباره بعدن برگشته و قریب شش هفته در آنجا مانده و در اواخر ذی الحجه ۱۳۴۰ از عدن بطرف بمبئی و از آنجا ببصره و بغداد آمده و پس از قریب دو ماه اقامت در بغداد مجدداً ببصره و از آنجا ببحرین رفته و از بحرین در اوایل ربیع الثانی ۱۳۴۱ به عقیق که بندری است در خلیج فارس در جنوب بحرین و جزو خالك ابن سعود است میرود. در عقیق بملاقات ابن سعود نایل آمده و سپس در مصاحبت ابن سعود از راه احسانبند و ریاض میرود و قریب شش هفته هم در ریاض مانده سپس از راه وشم و قصیم در اواخر رجب ۱۳۴۱ بکویت بر میگردد و مدت سفرش در مملکت ابن سعود روی هم رفته قریب چهار ماه طول کشیده است از کویت در اواخر رجب ۱۳۴۱ مجدداً ببغداد آمده و معلوم نیست دوباره چه قدر

مدّت در بغداد مانده است و تمام مدّت سیاحت او روی هم رفته گویا قریب یکسال و کسری طول کشیده بوده است (از رجب ۱۳۴۰ الی شعبان یا رمضان ۱۳۴۱).

برای اینکه میزانی از موضوع و ترتیب کتاب بدست خوانندگان بیاید ماذیلاً رؤس مطالب آنرا بطور فهرست بعلاوه بعضی استخراجات از آن بعرض خوانندگان میرسانیم:

کتاب ملوک العرب مشتمل است بر یک مقدمه و هشت قسمت.
مقدمه در بیان شرح احوال مؤلف و سوابق زندگی او و محرّک او
باین سیاحت و غرض اصلی او از آن (ص ۶-۲۰).

قسمت اوّل ملک حسین بن علی [ملک سابق حجاز].

مؤلف در ۸ رجب ۱۳۴۰ مطابق ۷ مارس ۱۹۲۲ بچده ورود نموده است و آنجا، علاقات ملک حسین که مخصوصاً از مکه بقصد دیدن او بچده آمده بود نایل آمده و قریب یک ماه در جده مانده است از ملک حسین رخصت برای زیارت مکه می طلبید و ملک حسین باکمال ادب عذر میخواست شرح روابط ملک حسین با انگلیس و باغی شدن با ترکها در اثناء جنگ عمومی و اعلان استقلال حجاز و غیره، ذلک وصف خوشمزّه از یک انجمن ورزشی - مذهبی - ادبی در جده موصوم به «نادی الصلوة» که اعضای آن همه از علما و فضلا بودند و پس از اداء نماز و قدری ورزش و توپ بازی مشغول مذاکره شعر و ادبیات و تاریخ میشدند. از جمله ملاّ حسین شیرازی و حاجی زینل علیرضا نامی اشعار مثنوی را بلحن خوش و آواز بلند میخوانده اند و سپس برای او بهرانی ترجمه میکردند. اند که «قال مولانا جلال الدین انّی عود قطع من الشجرة و صنع منه النّای فهو فی صوته یحّن دائماً الی الغاب» (ص ۲۱-۶۸).

قسمت دوم، المتوکل علی الله امام یحیی بن حمید الدین امام بن

پس از یکماه اقامت در جدّه بطرف عدن حرکت میکنند؛ ملاقات با ژنرال اسکوت^۱ حاکم انگلیسی عدن. ژنرال اسکوت از عمر خیّام و ابوالعلاء معری و فرق فلسفه آندو با او صحبت میکند. ژنرال اسکوت و همه صاحب منصبان قشون عمر خیّام را می شناخته و خیلی مفتون او بوده اند پس از ده روز اقامت در عدن بطرف صنعاء حرکت میکنند.

وصف منازل عرض راه از عدن بصنعاء در قریه مسیمیر «پای تخت» سلطان قبایل حواشب واقعه خوشمزه برای او روی میدهد: سلطان حواشب علی بن مانع از او و همراهان او در «قصر» خود (که عبارت بوده است از یک خانه محقر خشت و گلی) ضیافت میکند. پس از صرف شام از سلطان خدا حافظی کرده باو میگویند چون ما صبح خیلی زود حرکت خواهیم کرد دیگر سلطان زحمت بیدار شدن برای وداع و خدا حافظی لازم نیست بخود بدهد سلطان قبول میکنند و با یکدیگر وداع کرده هر کسی بخوابگاه خود میرود صبح زود که خدمه و مکارها در تهیه سفر و جمع آوری بارونه بودند یک مرتبه می بینند که یک کوزه در وسط حیاط در میان مردم و شتران پرت شده با صدای مهیب می شکند ابتدا خیال میکنند که کوزه از پشت بام از دست کسی افتاده است بعد بلا فاصله باز یک کوزه دیگری پرت شده در وسط جمعیت خرد میشود و یکی از سپاهیان خورده ناله و فریادش بلند میشود ایندفعه دیدند که کوزه از پنجره قصر افتاد ولی کسی را ندیدند که آنرا بیندازد. باز مجدداً یک کاسه دیگری پرتاب شده بلا فاصله باز یک کوزه چهارمی ما بین دست و پای قاطرها طراق می شکند. ناله و ضجه خدمه بلند میشود و همه فریاد میکنند ببینید مارا بیرون میکنند عجله کنید زود باشید دست و پا را جمع کنید ضیافت این مانع بهتر از اینها نیست. حضرات بعجله سوار شده فرار میکنند

و بار و بنه هم از عقب بسرعت راه می افتند. پس از مبلغی تاخت بیک نهری میرسند و میخواهند عبور کنند که از عقب صدای ققوا ققوا (بایست بایست) بلند میشود. آنها نمی ایستند صدای شلیک تفنگ بلند میشود و پشت سر هم چند تیر بطرف آنها خالی میشود. ناچار می ایستند و شهادتین گفته مہیای دفاع میشوند که جمعی از عقب با طبقهای الوان غذا بر سر رسیده طبقها را بر زمین میگذارند که بسم الله غذا میل بفرمائید و بنا میکنند بعتاب و خطاب کردن که چرا غذا نخورده حرکت کردید معلوم میشود آنها خدمه و سپاهیان سلطان حواشب اند که ناهار برای مہیانها آورده اند خوف و وحشت اینها فوراً زایل شده از آنها می پرسند که پس حکایت کاسه و کوزه ها که بر سر ما پرت کردند از چه قرار بود. میگویند «سلطان» (زن سلطان) از پنجره قصر شما دید که در تہیہ حرکت هستید خواست خدمه را که در طبقہ پائین خواب بودند بیدار کند ولی نمیخواست که صدای خود را بلند کند یا روی خود را بشما ناخرمها نشان بدهد لهذا کوزه ها را پشت سر هم از بالا میان حیاط پرت کرد که خدمه بیدار شوند و برای شما تہیہ غذا کنند. چون شما بعجله حرکت کردید. عا حکم شد که غذا را هر طور شده بشما برسانیم و اگر شما نایستید بطرف شما شلیک کنیم! (ص ۸۸-۸۹)

باری از خاک حواشب خارج شده به ماویہ اول خاک زیود (یعنی زیدیه) یعنی رعایای امام یحیی امام صنعا) میرسند. در آنجا بایکی از رؤسای قشون امام یحیی صحبت از اختراعات و اسلحہ جدیدہ میکنند از جمله از طیاره حرف. میان میآید رئیس قشون میگوید ما از طیاره ها هیچ باکی نداریم سوره فاتحه بر آن میخوانیم و آنها مثل «طیر مذبح» بر زمین می افتند! (ص ۹۴).

وصف مفصل منازل عرض راه از ماویه تا صنعا (۸۴-۱۰۸) از جمله آثار شهر معروف تاریخی یمن ظفار (۹۹) پس از دوازده روز حرکت از عدن به صنعا پای تخت یمن و مرکز دولت امام یحیی میرسند.

وصف صنعا و قشنگی آن و اینکه خانهای آن همه بطرز اروپا چندین طبقه است از سه الی شش طبقه و اطاقها همه بطرف کوچه پنجره دارند و میگویند این طرز عمارات تقلید از خارجه نیست بلکه از قدیم همین طور بوده و معماری آن بکلی عربی خالص بدون نفوذ هندی یا اروپائی است وصف اخلاق و عادات زیدیه و اینکه اظهار صفاتشان تقیه و کتمان و پنهان کردن مطالب و خیالات خود است و در این خصوص وجه اشتراکی با باطنیه دارند که هر دو از فرق شیعه اند (ص ۱۱۴).

وصف رقتن مؤلف برای اولین مرتبه بحضور امام یحیی و وصف مجلس او و پذیرائی او از اعیان و صحبتیهائی که بین ایشان رد و بدل شد و تمجیب او از اطلاع کامل امام از اوضاع سیاست اروپا و از پشت کار او که تا یکساعت بعد از نصف شب کار میکنند (ص ۱۲۱-۱۲۴).

شرح اجمالی از قواعد و اصول زیدیه و اینکه در طریقه ایشان چهارده شرط در امام معتبر است که اتم آنها چهار است: بلوغ حریت اجتهاد شجاعت مؤلف میگوید اغلب این شروط بسیار صحیح و حکیمانه است شرط بالغ بودن امام مانع سلطنت وراثتی میشود و نمیگذارد که طفل نا بالغ و گاه شیر خوار بتخت سلطنت جلوس نماید و باعث آن همه مفاسد و مضرات شود که تاریخ مسلمانان از آن پر است. اما شرط آزاد بودن امام این نیز شرط بسیار عاقلانه است و از نتایج مهمه آن مشروع نبودن سلطنت غلامان و ممالیک است

که در اغلب طبقات سلطنت اسلامی غصباً بتخت آقاهاى خود بر جستند^۱ و باعث
 چقدر فتنه و فساد و انقراض خانوادهاى ارباب خود و تسلط نژاد بیگانه
 شدند. اما شرط اجتهاد که از لوازم غیر منفک آن عالم بودن امام است آن
 نیز یکی از بهترین شروط سلطنت است چه بنا برین يك عامی نادان جاهل ابله
 بر تخت نخواهد نشست.

و میگوید اگرچه «علم» الآن در یمن و نجد منحصر بعلوم اربعه اصول دین
 و حدیث و فقه و لغت است ولی این شرط اجتهاد و علم شرط قابل تمدد
 «کش داری» است که بمناسبت مقتضیات هر عصری تبدیلات و تغییرات ممکن
 است در آن راه یابد و در اطوار مختلفه حیات شامل بعضی علوم اجتماعی
 و عملی نیز خواهد شد.

اما شرط شجاعت و فروسیت که در طریقه زیدیه مهمترین شروط امامت است
 چه ایشان گویند هر کس با اجتماع شرایط مذکوره با شمشیر خروج نمود
 امامت حق اوست («کل من خرج شاهراً سیفه داعیاً الی دینه فهو امام»)
 مؤلف در این جا خوب نکته ملتفت شده میگوید اگرچه شجاعت فی نفسه
 از فضایل انسانی و هیچکس در دنیا منکر حسن آن نیست ولی شمشیر را شرط
 اساسی سلطنت قرار دادن از مضرترین شروط سیاست است چه خود این
 شرط میکروب فتنه و جنگ و تزلزل دائمی سلطنت را با خود همراه دارد
 زیرا چگونه تصور میتوان کرد که سلطنت در يك خانواده ثابت بماند در
 صورتیکه یکی از قوانین اساسی آن این باشد که هر کس با شمشیر خروج نمود
 سلطنت حق اوست چه در این صورت هر کس که قبیله و عشیره یا طرفدارانی
 داشته باشد بطمع سلطنت و تصاحب تاج و تخت خروج خواهد نمود و
 در حقیقت همین طور هم شده است چه در یمن از قرن سوم هجری که ابتدای

۱ مثل مالیک غوره در هند و مالیک سلجوقیه در شام و فارس و موصل و مالیک بحریه و
 برجه در مصر و غیرها و غیرها.

دخول طریقه زیدیه در آن بلاد است تا کنون بلا انقطاع جنگ و کشمکش بین رؤسا و ائمه بحال دائمی موجود بوده است و فعلاً نیز موجود است و میگویند اصلاً جنگ و اضطراب حال طبیعی این بلاد است و صلح و آرامی جل معترضه ایست که گاهگاه بر حسب اتفاق بواسطه کفایت فوق العاده یکی از سلاطین بطور موقتی روی کار میآید^۱ (ص ۱۲۶-۱۲۹).

قصر غمدان معروف در تاریخ حالا بجای آن در صنعا کار خانه فشنگ سازی و ضرابخانه دایراست (۱۳۷)

اجمالی از تاریخ زیدیه و تاریخ یمن و نسب امام یحیی - امام یحیی در آنوقت (یعنی سنه ۱۳۴۰) ۵۶ ساله و سال بیست و دوم سلطنت او بوده (۱۲۹-۱۳۲) - صورت معاهده نامه بین امام یحیی و ملک حسین که بمساعی مؤلف شالوده اش ریخته شد ولی ملک حسین از امضای آن طفره رفت (۳۳۶)

قسمت سوم سید ادریسی امام نهامه و عسیر

در حدود ۲۰ رمضان ۱۳۴۰ مؤلف و همراهان از صنعا رو مغرب بطرف حدیده حرکت میکنند (۲۰۲) وصف منازل عرض راه مابین صنعا و حدیده و تعداد اسامی آنها از جمله حصن عتاره که مسکن فرقه ایست از شیعه اسماعیلیه معروف به داودیه، عدد داودیه در یمن قریب پنج هزار نفر است و اغلب در عدن و حدیده و بیت الفقیه مقیم اند و زیدیهها اغلب آنها را که در خاک امام یحیی بوده اند کشته و تمام کرده اند و بقیه السیف آن بیچارها باین قلعه پناهنده شده اند و

۱ مؤلف گوید بهمین جهت است که سلسله نسب ائمه زیدیه در یمن که هم سادات حسنی یا حسینی اند هیچکدام یک سلسله طویل متصلی ندارند چه در طریقه زیدیه هم شرط وراثت مفقود است و هم مشروعیّت خروج بسیف فتح باب برای هر سید حسنی یا حسینی نموده است، اینست که هیچ سلسله مدت طویلی بطور اتصال و ابناً عن جدّ نتوانسته اند در آن سرزمین سلطنت نمایند

امام یحیی از ایشان مالیاتی باسم جزیه میگیرد^۱ (۲۱۶)، پس از سه روز حرکت از صنعاء به عبال اولین خاک تهمامه یعنی قلمرو سید ادریسی میر سندیوس از دو یاسه روز به حدیده^۲ بندر مشهور بن بر لب بحر احمر (۲۳۱) اجمالی از تاریخ حدیده که تاسنه ۱۳۳۷ در تصرف ترکها بود و در سنه مذکوره پس از ختام جنگ عمومی انگلیسها آرا متصرف شدند و در اوایل ۱۳۳۹ بتصرف سید ادریسی دادند و از آن وقت تا کنون مسئله حدیده موضوع نزاع بین امام یحیی و سید ادریسی است^۳ (۲۳۷-۲۳۴) - شرح حال سید احمد بن ادریس جد سلاطین حالیه تهمامه و عسیر ایشان از سادات حسنی و از خانواده مشهور ادریسیه مغرب اند که در اوایل خلافت بنی عباس در فاس تأسیس سلطنتی نمودند سید احمد مذکور اصلاً از مشایخ عرفای مغرب بود و در سنه ۱۷۲ هجری در شهر عرابش از اعمال فاس (مراکش) متولد شد، بعد ها بقصد حج از بلاد مغرب بحجاز آمده از آنجا بیمن و تهمامه مهاجرت نمود و بالحاح مریدان در تهمامه رحل اقامت افکنده و در همانجا در سنه ۱۲۵۳ مرحوم شد، پس از وفات وی اولاد او در تهمامه بتوسط مریدان و اتباع خود بتأسیس یک سلطنت ظاهری نایل آمدند [شبییه بحال صفویه یا سادات مرعشی مازندران در ایران] (۲۶۷-۲۵۳)،

۱ اگر بقول مؤلف اعتماد کنیم فرقه داودیه از شعب اسماعیلیه همان فرقه میباشند که اکنون در هندوستان باسم بهره معروف اند و عدد بهره در هندوستان قریب سیصد هزار نفر است و رئیس ایشان حالیه طاهر بن محمد بن سیف نامی است در بندر سورت، و مقابل فرقه بهره فرقه نزاریه اند که رئیس ایشان آقا خان محلاتی معروف است. و عدد ایشان در هندوستان قریب دوست هزار نفر است (ص ۲۱۵)، راقم سطور گوید چنانکه معلوم است اسماعیلیه بعد از وفات المستنصر بالله فاطمی منقسم بدو فرقه بزرگ شدند نزاریه و مستعلویه، نزاریه آنها هستند که قائل بامامت پسر بزرگ مستنصر نزار شدند، حسن صباح و «ملاحده» الموت و اتباع آقا خان همه از بقایای این فرقه میباشند، و آقا خان نسب خود را برکن الدین خورشاه آخرین ملوک اسماعیلیه الموت میرساند، اما مستعلویه آنها هستند که قائل بامامت پسر کوچک مستنصر احمد ملقب به المستعل بالله شدند، و جمیع اسماعیلیه شامات و داودیّه بن و بهره امروزی هندوستان همه از این فرقه یعنی مستعلویه میباشند.

۲ حدیده بضم حاء و فتح دال بصیغه تصغیر است

۳ مقتضای خبرتگرانی که یک ماه و نیم قبل «تایمس» از وقایع نگار خود در عدن منتشر نمود فشون امام یحیی در ۲۹ مارس ۱۹۲۵ (۴ رمضان ۱۳۴۳) حدیده را تصرف نمودند

شرح حال امام حالیة^۱ نهامه سید محمد بن علی بن احمد بن محمد بن سید احمد بن ادريس مذکور در فوق، ابتدای ترقی کار وی در اثنای دو جنگ اخیر عثمانیها با دول فرنگ بود که در هر دو مرتبه علناً بر ضد عثمانیها باغی شده بدشمنان ایشان پیوست: یکی جنگ عثمانی با ایتالیا در سنه ۱۳۳۰ و دیگری در جنگ عمومی اخیر در سنه ۱۳۳۳ شجره انساب ادريسيه نهامه (۲۶۸-۲۸۶)

شرح سفر مؤلف از حدیده به جیزان پای تخت سید ادريسي و ملاقات او با وی و مذاکرات ایشان در مجالس عدیده و صورت معاهده نامه که بمیانجی گری مؤلف بین سید ادريسي و ملک حسین بنا بود بسته شود ولی بواسطه امضا نکردن ملک حسین بموقع اجرا گذارده شد شکایت مؤلف از رواج تجارت غلام و کنیز در خاک ادريسي در بنا در بحر احمر در حدود دهم ذی القعدة ۱۳۴۰ از حدیده با کشتی بعدت مراجعت میکند (۲۷۷-۳۳۶)

قسمت چهارم در لحج و عدن - وصف مفصل عدن و تاریخ آن و تصرف آن بتوسط انگلیس در سنه ۱۲۵۵، تاریخ سلاطین حالیة لحج که قبل از استیلای انگلیس سلاطین عدن نیز بوده اند (۳۳۹-۳۶۴) - اوضاع لحج در جنگ عمومی، وصف لحج و پای تخت آن موسوم به حوطه که در پنج فرسخی شمال عدن است، شرح ملاقات او با سلطان لحج عبدالکریم بن فضل بن علی بن محسن (۳۶۵-۳۷۹) - شرح «نواحی تسع محیه» یعنی نه نا حیه قبایل اطراف عدن که در تحت حمایت انگلیس اند از این قرار: صبیحه، ال فضل، عوالق، واحدی، عوازل، یوافع، علوی، قطیبه، حواشب (۳۸۰-۳۸۹) - مؤلف گوید ما بین قبایل عوالق بعضی طوائف هستند که مسلمان نیستند و اسم بیغمبر را نیز نشینده اند (۹) و بدون عقد تزویج میکنند و نکاح خواهر و زن پدر ما بین آنها مرسوم است و نه روزه میگیرند و نه نماز

۱ یعنی آنوقت که مؤلف در آنجا بوده در شوال ۱۳۴۰، ولی امام مذکور بعدها در شعبان یا رمضان ۱۳۴۱ وفات نمود (ص ۲۷۱).

میخوانند - راقم سطور گوید اگر این فقره را امت باشد بسیار چیز غریبی است که در جزیره العرب آن هم در یمن زیر گوش حجاز بعد از هزار و سیصد و پنجاه سال از بعثت پیغمبر هنوز طوایفی باشند که مسلمان نشده باشند سهل است که اسم پیغمبر هم تا کنون بگوششان نرسیده باشد ولی در صحت این حرف بعقیده ما بسیار جای تأمل است - اینجا جلد اول تمام میشود.

جلد دوم، قسمت پنجم، ابن سعود سلطان نجد،

مؤلف پس از سیاحت یمن و تهامه دوباره بعدن برگشته است و شش هفته دیگر آنجا مانده و در او آخر ذی الحجه ۱۳۴۰ از آنجا بطرف بمبئی حرکت میکند و در اوایل محرم ۱۳۴۱ از بمبئی ببصره و بغداد میآید و پس از یکی دو ماه اقامت در بغداد مجدداً ببصره و از آنجا ببحرین میرود (۱ - ۲۴)، عبدالله قصیبي وکیل سیاسی ابن سعود در بحرین از او پذیرائی شایانی میکند، از بحرین مؤلف مکتوبی بسططان نجد عبدالعزیز بن سعود که آن وقت در احسا بوده می نویسد و او را از آمدن خود خبر میدهد، جواب ابن سعود مشتمل بر اظهار اشتیاق شدید ملاقات او در همان بحرین، مؤلف میرسد (۲۸) ابن سعود از مؤلف خواهش کرده بوده که از بحرین به بندر عقیر که ابن سعود هم عنقریب برای ملاقات سرپرسی کوکس^۱ با آنجا خواهد آمد برود - ابن سعود هیچ قونسول و نماینده از دول خارجه در خاک خود قبول نمیکند لهذا نماینده انگلیس یا بعبارة اخرى واسطه بین وزارت خارجه لندن و ابن سعود در بحرین اقامت دارد که جز و خاک ابن سعود نیست (۲۷) - مؤلف در او اسط ربیع الثانی از بحرین بطرف عقیر حرکت میکند و امیر « قصر » (که يك خرابه بیش نبوده است و از قراری که مؤلف گوید اغلب خانه های مختصر خشت و گلی بلکه کلبه های علف و چوبی را در یمن و نجد « قصر » می نامند. از کلمه « قصر » خواننده فریب نباید بخورد) در لب دریا منتظر او بوده و از او

استقبال می نماید - وصف علم ابن سعود: زمینه سبز با کناره سفید که در آن کلمه لا اله الا الله نوشته شده است عقیر^۱ یکی از بنادر ثلثه سلطان نجد است در خلیج فارس در جنوب بحرین و دو بندر دیگر قطیف و جیل است در شمالی عقیر (۳۰-۳۳)، شرح ملاقات مؤلف با سلطان در وسط راه از عقیر باحسا و مفاوضات ایشان در مجلس اول و شرح قیافه و لباس ابن سعود و سادگی احوال و اطوار او بدوین هیچ جاه و جلال و طمطراق ظاهری و راست گفتاری و بی پرده گوئی مطالب و دوری او از نفاق و تزویر و کتمان (۴۱) در مصاحبت سلطان همگی بعقیر بر میگردند و چند روز در عقیر با انتظار سر پرسی کوس و کیل سیاسی انگلیس در عراق بسر می برند (۵۳). سلطان بسیار طویل القامه و ۴۷ ساله است (یعنی در سنه ۱۳۴۱) - شکایت ابن سعود از نفاق و دو روئی ملک حسین که در جریده «قبله» منطبعه مکه با و فحش صریح میدهد و در مکتوبی بخط خودش اظهار اخلاص و دوستی نسبت با و میکنند (۵۶-۵۸).

خانواده ابن سعود^۲ از قبیله بکر بن وائل از قبایل ربیعہ اند (در مقابل مضر که شرفاء مکه و کلیه قریش از آن قبیله اند) پس از چند روز انتظار بالأخره سر پرسی کوکبی با جمعی از رؤساء عراق وارد عقیر میشوند و مذاکرات بین سلطان و ایشان در خصوص بعضی مطالب راجع بسرحد عراق و نجد و بعضی معاهدات و امتیازات شروع میشود - پس از يك هفته «مؤتمرالعقیر» (یعنی کنفرانس عقیر) تمام شده هر کسی بی کار خود میرود سر پرسی کوکس

۱ بضم عین و فتح قاف بصیغه تصغیر

۲ نام و نسب ابن سعود از قرار ذیل است: السلطان عبدالعزیز بن عبدالرحمن بن فیصل بن ترکی بن عبدالله بن سعود بن عبدالعزیز بن محمد بن مقرن در سنه ۱۲۹۵ در ریاض متولد شده و در سنه ۱۳۲۱ باسلطنت رسید است (نقل از رساله «فرقة الإخوان الاسلامیه بنجد» تألیف محمد منیر بن فتیح المدنی طبع ۱۳۴۲ محل طبع معلوم نیست کجاست)، مؤلف «ملوک العرب نسب او را ذکر نکرده است

بطرف عراق و این سعود و همراهان از جمله مؤلف از راه احسا بطرف ریاض یائی تخت نجد حرکت میکنند (۶۶-۶۸).

شرح مفصلی از عدالت و سیاست ابن سعود و تشدد او در اقامه احکام شرع و مساوی بودن قوی و ضعیف نزد او و امنیت کامل در جمیع قلمرو او بطوریکه قوافل چهل روز در خاک او از مشرق، مغرب و از شمال بجنوب در مسافت دویست فرسخ در دویست فرسخ بدون هیچ بدرقه حرکت میکنند و اصلاً نه کسی معترض آنها میشود و نه دیناری از اموال ایشان گم میشود و نه کسی از ایشان «خوة» (باچ راه) مطالبه میکند در صورتیکه در عهد اتراک با آن همه قلعه ها که جایجا در عرض راه ساخته بودند و با بدرقه قوه عسکریه که همراه مسافری می فرستادند و با دادن «خوة» با اعراب عرض راه صد یک این امنیت را نمی توانستند برقرار نمایند و بسیار میشد که بدویها با ترکها جنگ کرده و اموال و اسبها و اسلحه ایشان را گرفته آنها را لخت و عور با حسا بر میگردانند و جسارت را بحدی می رسانند که بدوی سوار اسب نظامی ترک شده اسب را در مقابل چشم حکومت برای بیطاری بشهر میاورد. - مؤلف گوید در اثناء سفر در نفود (صحرای کبیر) شتری را دیدم که از خستگی و سنگینی بار از راه رفتن باز مانده و صاحبش او را با بارش همچنان در وسط راه رها کرده و خودش بآبادیهایی نزدیک رفته بوده که شتر دیگری بدست آورد و بار را حمل آن کند و یحتمل که شتر تا بر گشتن صاحبش در بیابان بمیرد و بارش ده دوازده روز در وسط جاده بماند ولی وقتی که صاحبش باز خواهد گشت قطعاً دست دیارالبشری باسباب او نرسیده است. - و گوید سیاست جمیع امرا و حکام سلطان در جمیع قلمرو او همه بر همین و تیره است.

از مشهور ترین امرای سلطان یکی عبدالله بن جلوی حاکم احسا است که پسر عم سلطان است این ابن جلوی در سیاست و کفایت و قساوت قلب ضرب المثل و مترس جمیع اعراب بادیه است روزی شخصی پیش او

عارض شد که پسری او را زده و دشنام داده است امیر پرسید اگر آن پسر را ببینی می شناسی گفت بلی. حکم کرد جمیع پسرهای محله را در مقابل او حاضر کردند عارض یکی از آنها را شناخته اشاره باو کرد یکی از حضار آهسته در گوشش گفت این پسر خود امیر است آن شخص زبانش کند شده خواست عذر بخواند و شکایت خود را پس بگیرد امیر نپذیرفته از خود پسر پرسید اقرار کرد فوراً بغلامان امر داد که او را بخوابانند و یک دسته ترکه خرما بآن مرد بدهند تا او را قصاص کنند غلامان قدری تردید کردند و آن شخص نیز امتناع نمود خود امیر ترکه ها را گرفته بنا کرد پسرش را چوب زدن و گفت اگر ما از خود ابتدا نکنیم بدیگران چگونه خواهیم پرداخت.

روزی جمعی از اعراب بنی مرّه در ریاض پیش ابن سعود آمده و قدری خوراک و لباس از سلطان طلبیدند. سلطان آنچه میخواستند بآنها داد و ایشان بطرف احسا حرکت کردند در عرض راه بچند شتر که در صحرا مشغول چرا بودند مصادف شده آنها را نیز همراه خود کوچ دادند صاحبان شترها بر ریاض آمده پیش سلطان شکایت کردند سلطان فی الفور چند نفر حازه سوار بطرف احسا روانه کرد که مسئله را بامیر عبدالله خبر دهند حازه ها قبل از ورود اعراب باحسا رسیدند. امیر عبدالله با آن تندی و سرعت عمل که بآن مشهور است بدون فوت وقت چهار صد نفر سوار بجهات اربعه از جنوب و شمال و مشرق و مغرب در تفحص اعراب فرستاد. بیست و چهار ساعت طول نکشید که دزدها را با شترها به هفوف (شهر حاکم نشین احسا) در محضر امیر عبدالله آوردند. محاکمه و استنطاق زیاد طول نکشید حکم شد که آنها را بمیدان عمومی شهر بردند و آنجا در مقابل چشم امیر و جمعیت حضار جلاد هر هشت نفر را گردن زده در عرض چند دقیقه هشت سر در میدان غلطید (۶۹-۷۴).

در او اخر ربیع الثانی ۱۳۴۱ ریاض پای تخت نجد میرسند وصف ریاض و شرحی از حلم سلطان وجود و کرم او نسبت باعراب شرح اجالی از اوضاع وهابیه و «اخوان» (یعنی کسانی که اخیراً در عهد ابن سعود بازرپ

شمشیر یا بقوت برهان یا بطمع پول داخل طریقهٔ وهابیه شده اند) و تعصب فوق العادهٔ ایشان در دین و تشدد ایشان در اقامه احکام شرع بخصوص در جزئیات و لاطائفات مثل حرمت استعمال دخانیات و حرمت سلام بر شیعه یا سنی یا رد سلام آنها و حرمت غنا و غیر ذلک هر کسی که دخانیات استعمال کنند او را از ۴۰ الی ۸۰ چوب میزنند و در دزدیها حق دزدی خیلی مختصر دست می‌برند و تارک صلوٰه را نیز چوب سخت میزنند (۷۴-۹۰)؛ بعضی کارهای تازهٔ این سعود مثل تأسیس قری و قضبات جدید بسیار و شهر نشین کردن بدویها را در آنجا و دادن بعضی امتیازات بخارجه از جمله امتیاز نفت و لایت احسا بیک کمپانی انگلیسی و فرستادن شاگردان از نجد بمصر برای تحصیل علوم جدید و وارد کردن اتومبیل و بعضی اطبا و مهندسين در ریاض (۹۲-۹۳)؛ از سلطان می‌پرسد که آیا شما قتل مشرکین^۱ را برای در دخول دین توحید (یعنی طریقه وهابیه) واجب میدانید سلطان جواب میدهد: نه بهیچوجه. در احسا بیش از سی هزار شیعه است و در کال آسودگی زندگی میکنند فقط چیزی که ما از آنها تقاضا میکنیم اینست که تجاهر بنمایشهای مذهبی خود نکنند (۹۴)؛ در عرض شش هفته که در ریاض مانده است سلطان هر شب بمنزل او می‌آمده است؛ عقاید سلطان در خصوص "وحدت عربیه" (۹۴-۹۶).

حرکت از ریاض بطرف کویت از راه قصیم در او اسطی جامدی الآخرة ۱۳۴۱ باده دو ازده نفر همسفر و خدمه؛ این راه که راه غربی است از نجد بخلیج فارس (در مقابل راه شرقی که از طریق احسا و هفوف است و مؤلف در وقت آمدن بر ریاض از آن راه آمده بوده) قریب ۱۴۰ فرسخ تا کویت مسافت دارد (۱۰۱)؛ منفوحه شهر اعشی قیس شاعر معروف هنوز بهمان اسم باقی و بلا فاصله در جنوب ریاض واقع است؛ ویمامه معروف مسيلمه کذاب الآف عبارت است از ناحیه

۱ وهابیه‌ها غیر از هم منتهیان خود جمیع فرق دیگر اسلام را از شیعه و سنی و غیره کلاً مشرک و غیر مسلمان میدانند

گوچکی، مسافت شش هفت فرسخ در جنوب شرقی ریاض جزو بلوک خرج، و نزدیک آن زمینی است معروف به صحابه محل قبور اصحاب پیغمبر است که در جنگ با مسیلمه کشته شدند ولی از خود قبور گویا آثاری جز اسم باقی نیست (۱۰۱-۱۰۳) - وصف منازل عرض راه از ریاض به کویت، عبور از وادی حنیفه منسوب بقبایل معروف بنی حنیفه سکنه اصلی یامه و اتباع مسیلمه کذاب - عبور از درعیه پای تخت قدیم وهابیه در اوایل امرشان که ابراهیم پاشای معروف پسر محمد علی پاشای مصری پس از زحمات زیاد آن را فتح نمود - عبور از عینیه یا بلد الشیخ مسقط الرأس محمد بن عبدالوهاب مشهور مؤسس طریقه وهابیه که حالا خراب است (۱۰۲-۱۰۳)، عبور از نرمد در ۱۶ فرسخی غربی ریاض که در نزدیکی آن از قراری که برای مؤلف تقریر کرده اند مقراة امری القیس

فتو ضحّ فالْمَقْرَآةُ اَمْ يَعْزُبُ رَسْمُهَا
لَمَّا تَسَجَّعَتْهَا مِنْ جَنُوبٍ وَ شَمَالٍ

واقع است و آنرا اکنون مرآت^۱ گویند - عبور از شقرا که در نیم ساعتی آن از قرار مذکور قریه اثاثیه مسقط الرأس جریر شاعر معروف است (۱۰۶-۱۰۹)، عبور از عنیزه بزرگترین شهرهای ولایت قصیم و صاحب رسی هزار جمعیت - عبور از بریده شهر بزرگ تجارنی قصیم واقع بر «ساحل» صحرای کبیر - ما بین بریده و کویت قریب ۷۵

۱ Marrat در نقشه بزرگ انگلیسی ریاض و اطراف آن منطبقه وزارت جنگ انگلیس در سنه ۱۹۲۲ - این فقره که مؤلف گفته اند که مرآت همان مقراة است هیچ استبعاد ندارد که مطابق واقع باشد چه مقراة بتصریح جغرافین عرب (رجوع بیاقوت) از نواحی علامه بوده است و واضح است که ریاض و نواحی آن همه جزو ولایت یامه قدیم منسوب اند، و یامه اصلاً اسم تمام این ناحیه بوده است نه اسم شهری بالخصوص و شهر عمده یامه موسوم به «حجر» بوده است که آنرا نیز اغلب مساحه و از قبیل اطلاق کل بر جزء یامه می نامیدند اند (از قبیل اطلاق خراسان بر مشهد و شام بر دمشق و غیره و غیره).

فارسخ مسافت است و تمام بیابان قفر بی آب و علف خشک سوزان و سخت ترین قسمت راه از ریاض به کویت است (۱۱۱-۱۱۷) - بالأخره پس از تحمل مشقات بی شمار از صحرای کبیر عبور کرده در اواخر رجب ۱۳۴۱ (اواسط مارس ۱۹۲۳) بکویت میرسند و پس از چهار ماه غیبت در مرکز بلاد عرب باز مجدداً چشمشان بدربار افتاده روحشان تازه میشود (۱۴۰) قسمت ششم، آل صباح شیوخ کویت^۱

در ورود بکویت شیخ احمد الجابر آل صباح شیخ کویت باستقبال ایشان میآید و از مؤلف پزیرائی و ضیافت شایانی می نماید (۱۴۷-۱۵۱) تاریخ آل صباح شیوخ کویت که ابتداء تأسیس سلسله شان در حدود ۱۲۰۰ هجری یعنی قریب صد و پنجاه سال پیش بوده است، و ایشان از قبیله عنیزه از فروع بنی اسدند و بنی اسد از فروع ربیعہ است، سه سلسله حاکمه امروزی عربستان مرکزی و شرقی یعنی آل سعود در نجد و آل صباح در کویت و آل خلیفه در بحرین همه از ربیعہ اند (در مقابل مضر که شرفاء مکه و کلیه قریش و سادات از آن قبیله اند) - اوضاع کویت از حیث تجارت و شرح سیاست انگلیس در کویت (۱۵۲-۱۶۹).

شرح ملاقات مؤلف با شیخ خزعل خان که آنوقت در کویت بوده است و قصری قشلاقی برای خود در کویت ساخته است که مقداری از فضل زمستانها را آنجا میگذراند، مؤلف گوید شیخ خزعل خان با وجود اینکه قریب شصت سال از سنش گذشته است دلش هنوز جوان است و چون شیعی است علماً و عملاً بسیار طرفدار متعه است و از قرار مذکور بیش از شصت زن دارد و اولاد آنها را اغلب نمی شناسد و بسیار شده که وقتی که یکی از اولاد کوچکش پیش او میآید از وی پرسد مادرت کیست بچه جان؟ و میگوید

۱ کویت تصنیف کویت است و کویت باصطلاح اهل بصره و احسا و آن صفتها بمعنی قلعه یا خانه است که محاط بخانههای کوچک دیگر باشد مثل کویت العمارة و غیره و اصل این کلمه هندی است (مؤلف ص ۱۵۳) و جنرافی و بوین دوسن مارتن در تحت «هفوف».

وقتی که در بصره بودم از حال او جويا شدم گفتند اینروزها غایب است
پرسیدم کجا رفته است بشوخی گفتند «راح یتزوج» (یعنی رفته است زن بگیرد)
و میگوید خزعل در فلسفه از مریدهای خاص اپیکور^۱ است و در شعر از
هوا خواهان سید رضی^۲ که گفته است:

آدین بدین الحب انی تو جهت رکائبه و جهت دینی و ایمانی
که ترجمه فارسیش تقریباً اینست:

مرا شکیب نمی باشد ای مسلمان ز روی خوب لکم دینکم ولی دینی

و میگوید شیخ خزعل خان وسیله بسیار مؤثری برای اطفاء فتنه
و فساد در قلمرو خود بدست دارد و آن اینست که هر وقت می بیند یکی از
رؤسای قبایل با او اظهار یا غیگری میکنند و سر فتنه و خروج دارد اگر
آن رئیس دختری شایسته نکاح داشته باشد شیخ از او دیدنی نموده دختر او
را بعقد ازدواج خود در می آورد و فوراً مثل آبی که بر آتش ریخته
باشند همه آنها از آسیامی افتد و آتش فتنه و فساد خاموش میشود؛

قسمت هفتم، آل خلیفه شیوخ بحرین؛

۱ اپیکور Epicure از فلاسفه قدیم یونان است که عقیده او از قرار مشهور
این بوده است که بالاترین سعادات انسان در این دنیا لذات شهوانی و تمتعات جسمانی
است و هر کس در این باب احوال ورزد از کسب اش رفته است، و اکنون در السنه
اروپائی هر کس را که عیاش و خوش گذران و تن پرور و شهوت ران باشد گویند
«اپیکورین» (Epicurien) است یعنی از مریدهای فلسفه اپیکور است.

۲ گویا مولف را در نسبت این بیت بسید رضی سهوی دست داده باشد زیرا که این
بیت جز و قصیده است از محی الدین بن العربی عارف مشهور که مطلع آن اینست
الایاحامات الا راکه و البان تر تن لا تفعن باللجوا للجان

الی ان قال

لقد صار قلبي قابلاً كل صورة
و بیت لا و ثان و کتب طائف
فمرعی لئزلان و دیر لرهبران
والواح توریة و مصحف قرآن
آدین بدین الحب آبی تو جهت
رکائبه فالحب دینی و ایمانی

(رجوع بترجمان الاشواق طبع لندن ص ۱۹) مگر اینکه بگوئیم محی الدین این بیت را تضمین
کرده باشد و اصل آن از سید رضی بوده است و علی ای حال رافق سطور این بیت را در
دیوان مطبوع رضی نیافتم.

شرح ملاقات مؤلف با شیخ عیسی بن علی شیخ بحرین و اشاره ببعضی از ادبای آنجا (۱۷۸-۱۸۸) - وصف بحرین و قبرستان بسیار قدیمی که که در آنجا است و میگوید که بیش از شش هزار مقبره دارد و بزرگترین مدافن شرق است و روی هر قبری بنائی مرتفع از سنگ بار تفاع پنج الی پنجاه قدم ساخته شده است و بسیار منظره عجیبی است و هیچ آثار کتابتی یا تاریخی از آنجاها بدست نیامده است، بعضی سیاحان فرنگی که آنجاها را دیده اند خیال میکنند که این قبور ازمنه قبل التاریخی است که هنوز خط و کتابت موجود نبوده است و بعضی دیگر احتمال میدهند که از آثار فینیقیها باشد قریب پنجهزار سال پیش در هر صورت حال این آثار عجیب تا کنون معلوم نشده است (۱۷۸-۱۹۲).

شرح غواصی مروارید در بحرین و کیفیت تکون مروارید بعقیده علمای فزنگ و بی اساسی افسانه مشهور که مروارید از قطرات باران متکون میشود و نقل کلام قزوینی صاحب عجایب المخلوقات در این خصوص و قدح مؤلف در آن کتاب که اساس آن بر افسانه و غالب مطالب آن خرافات و اوهام است و یکی دو مثال ازین قبیل ازو نقل میکنند از جمله آنکه در زمین بمن رود خانه ایست که در وقت طلوع آفتاب از مشرق، مغرب جاری است و در غروب آفتاب از مغرب، مشرق و دیگر آنکه در جبال هر من در طبرستان چشمه ایست که در دره میریزد اگر کسی بانگی کند آب می ایستد و اگر بانگی دیگر کند آب جاری میشود (۲۰۰) - راقم سطور گوید و همچنین مرغی در زمین عمان که باندازه فیلی بود و زبان عربی حرف میزد و نوعی خربرزه در زمین ترکستان که وقتی میرسد گوسفندی از وسط آن بیرون می جهد و معدن نمک قم که اگر کسی نمکی از آن بردارد و قیمت آنرا بجایش نگذارد پای خر او لنگ میشود و صدها مثالهای دیگر ازین قبیل

تاریخ مفصل بحرین و اینکه سابقا کلمه « بحرین » بر مجموع بلاد ساحلی از بصره تا عمان اطلاق میشده است و این تسمیه امروزی که بحرین را بر این

جزیره كوچك اطلاق میکنند بکلی تازه است، و اسم این جزیره در کتب جغرافی عرب جزیره اوال است (۲۰۲-۲۱۷) - تاریخ مبسوط آل خلیفه شیوخ حالیه بحرین و اینکه ابتدای تسلط ایشان بر بحرین در حدود سنه ۱۱۹۷ یعنی قریب صد و پنجاه سال پیش از این بوده است (۲۱۸-۲۳۴) شرح حال شیخ عیسی بن علی آل خلیفه شیخ بحرین در آنوقت و روابط او با انگلیس و عزل انگلیسها او را و نصب پسرش شیخ احمد را بجای او در ماه ایار ۱۹۲۳ (رمضان یا شوال ۱۳۴۱) - نهضت وطنیه در بحرین (۲۳۵-۲۵۰).

قسمت هشتم، ملک فیصل و عراق

ملاقات مؤلف با ملک فیصل هیجان سیاسی در بغداد مقارن عید سال دوم از جلوس فیصل (اوایل سال ۱۳۴۰) - توهین بغدادیها نسبت به سرپرستی کوکس وکیل سیاسی انگلیس و تنبیه حکومت عراق آنها را و تبعید بعضی از رؤسای ایشان از شیعه و سنی از جمله پسر سید حسن صدر و پسر "آیه الله" خالصی و توقیف جراید (۲۷۰-۲۷۴) - ملاقات مؤلف با سید حسن صدر و اثر غربی که يك مجتهد بزرگ شیعه بيك عیسوی امریکا بار آمده کرده است مؤلف گوید: بعزم ملاقات سید حسن صدر بکاظمین رفتم وی مردی تنومند چهار شانه بلند بالا و خوش اخلاق و خوش برخورداری است بایستانی بلند و ریش انبوه سفید و بازوهای قوی عمامه سیاه بزرگی بر سر دارد و پیراهنی سینه گشاده در بر با آستین های فراخ که بازوهای او در وقت صحبت از آن نمایان میشد، در تمام سیاحتیم در بلاد عرب هیچکس را بخاطر ندارم دیده باشم که صورت پیغمبران را آنطور که تاریخ و شعرا وصف کرده و نقاشان برای ما مصور کرده اند در مقابل چشم من مجسم کند مثل این مرد شیعی بزرگ چقدر مستحسن است سادگی اطوار و خشونت زندگی او وقتی که من داخل خانه او میشدم ابتدا خیال میکردم داخل خانه یکی از خدمه او میشوم که بمنزل او راه دارد وقتی که او را دیدم روی حصیری نشسته

در یک اطاقی که جز آن حصیر و چند پستی هیچ اثاثیه دیگری نداشت و چون قبلاً مسبوق بودم که او بیشتر از دو ملیون اتباع و مقلد دارد و ملیونها رویه از هند و ایران برای صرف در وجوه بزر برای او فرستاده میشود و او با وجود همه اینها در کمال سادگی و زهد زندگی میکنند و یک رویه از آنها را هم در غیر وجوه معینه استعمال نمیکند این مرد فوق العاده در چشم بزرگ آمد و آرزو کردم که کاش مابین رؤسای روحانی ما که با جامه های ارغوانی گردش میکنند و در اعمالشان جز کار خیر چیزی کمبود ندارد چند نفری نظیر این مرد پیدا میشد (۲۷۳).

تاریخ مفصل سوابق ایام فیصل در حجاز و شام تا اخراج فراسه ها او را از دمشق در ذی القعدة ۱۳۳۸ (۲۸۴-۳۲۸)، شورش عراق مقارن همین تاریخ و علل معدۀ آن که عمده نفوذ علمای شیعه بوده است و عزل سر آرنولد ویلسون^۱ نایب الحکومه عراق (که بعدها رئیس کمپانی نفت ایران شد) و نصب سرپرسی کوکس بسمت «مندوب سامی» (یعنی نماینده عالی) انگلیس در عراق در تشرین اول ۱۹۲۰ (محرم یا صفر ۱۳۳۹) و تشکیل دادن او یک حکومت موقت در عراق بریاست وزراء سید عبدالرحمن نقیب از اولاد شیخ عبدالقادر گیلانی معروف در تشرین الثاني همان سال (۳۲۹-۳۳۹)، تشکیل مجلسی در اوایل سنه ۱۹۲۱ یکی از دو جادای سال (۱۳۳۹) در قاهره مرکب از بعضی رجال انگلیس و مستر چرچیل وزیر مستعمرات و سرپرسی کوکس و هیئت از عراق در خصوص تعیین پادشاهی برای عراق و انتخاب فیصل که او هم «اتفاقاً برای گردش» آنوقت بقاهره آمد بوده است،

مراجعت هیئت عراقیین ببغداد و نفی سید ابوطالب نقیب بصره وزیر داخلۀ عراق که در صدد دست و پا کردن پادشاهی برای خودش بوده است (۳۴۰-۳۴۲)، - از جمله کسانی که «کاندیدای» تخت عراق بوده اند معلوم میشود یکی شیخ خزعل خان خودمان بوده است که باشارۀ

انگلیس خود را کنار کشید (۲۷۶) - ورود فیصل از حجاز ببصره و زیارت کربلا و نجف برای جلب قلوب شیعه و انتخاب نمودن مجلس وزرای بغداد او را در ۱۱ تموز ۱۹۲۱ (۵ ذی القعدة ۱۳۳۹) بیادشاهی عراق در نتیجه استفتای مصنوعی از ملت - مؤلف گوید انتخابات دموکراتی در این عصر ما بخصوص در مشرق یکی از «کمدی» های بسیار مضحک سیاست است - جشن تاجگذاری فیصل در ۲۳ آب ۱۹۲۱ (۱۸ ذی الحجه ۱۳۳۹) و تشکیل کابینه دوم سید عبدالرحمن نقیب (۳۴۲-۳۴۴) - پس از گذشتن یکسال از تاجگذاری فیصل مردم چندان تفاوتی بین این حکومت و حکومت قبل از آن نیافته نارضایتی ایشان و مقاومت احزاب سیاسی و مخصوصاً مقاومت علمای شیعه هیچ کم نشده سهل است که زیاد تر میشود - دسایس دارالاعتدال (یعنی اداره نمایندگی انگلیس) برای امضا رساندن معاهده بین عراق و انگلیس و مقاومت عراقیین (۳۴۵-۳۴۸) - خلاصه صورت معاهده (۳۴۹) - امضای معاهده بتوسط کابینه عبدالرحمن نقیب در دهم تشرین الاول ۱۹۲۲ (۱۹ صفر ۱۳۴۱) و مقاومت و هیجان مردم و استعفای کابینه نقیب یکماه پس از امضای معاهده (۳۵۰) - تشکیل کابینه عبدالجبار سعدون در کانون الاول ۱۹۲۲ (ربیع الثاني یا جمادی الاولی ۱۳۴۱) و تبعید او «آیه الله» خالصی^۳ را بحجاز و هیجان شدید شیعه و مهاجرت علما بایران و اعتراض سخت دولت ایران و افتادن کابینه سعدون در تشرین الثاني

۲ اغلب این تاریخهای هجری در این فصل که از روی تطبیق با تاریخ مسیحی استخراج شده است صحت آن مبنی بر آنست که مؤلف از ماههای رومی آب و تموز و ایلول و غیره که که در این کتاب همیشه استعمال میکند تقویم جدید گریگوری را خواسته باشد (چنانکه اغلب موارد از خارج معلوم است که همین طور قصدش بوده) ولی چون گاهی نیز ماههای رومی را بطرز تقویم قدیم ژولیانی استعمال کرده است بدون تصریح بآن لهذا محتمل است که بعضی از این تاریخهای هجری دوازده سیزده روزی عقب تر از آنچه ما تطبیق کرده ایم باشد خوانندگان ازین عذر ما مسبوق باشند و اگر غلطی در تاریخ ما باشد بر ما خرده نگیرند

۳ در ۱۲ رمضان ۱۳۴۳ در مشهد رحلت ایزدی پیوست.

۱۹۲۳ (ربیع الأول یا ربیع الثانی ۱۳۴۲) در نتیجهٔ پذیرفتن سیاستی دولت ایران و نماینده‌های ایرانیان و تحریم مال التجاره انگلیس (۶-۳۶۵)، شرح احوال بعضی از اعیان و اشراف و ادبا و فضایی بغداد (۳۵۲-۳۹۹)، سید حسین افغان از اقارب نزدیک باب و نوادۀ دختری بهاء الله یعنی خواهر زاده عباس افندی معروف به عبدالبهامنی مجلس وزراء عراق است و واسطهٔ زرتک و کار راه انداز خوبی است بین وزارت و تخت و دارالانتداب (یعنی ادارهٔ نمایندگی انگلیس) و مؤلف در بغداد با او آشنا میشود (۳-۳۵۲)، - مدارس در بغداد و شوق شدید مردم به تحصیل علوم جدید (۳۹۹-۴۱۰)، -

خاتمهٔ کتاب: خلاصهٔ عقاید مؤلف در خصوص «وحدت عربیه» و امکان یا عدم امکان آن (۴۱۱-۴۱۶)، - کتاب باینجا ختم میشود.

تاریخ تألیف کتاب ۱۴ ایلول ۱۹۲۴ مطابق ۱۵ صفر ۱۳۴۳ است.

یک عهد نامهٔ مصنوعی

اسفند ماه ۱۳۰۵

آقای کاظم زاده مدیر محترم «ایران‌شهر» چهار صفحه از عکس یک «عهدنامه» که منسوب بحضرت امیر است با سوادى از تمام اصل آن عهدنامه برای راقم سطور فرستادند و خواهش کردند که این ضعیف آنرا ملاحظه نموده عقیدهٔ خود را در آن خصوص خدمت ایشان عرض نمایم تا اگر صلاح دیدند در مجلهٔ ایران‌شهر درج فرمایند.

عکس صفحهٔ اول از این عهدنامه در شمارهٔ ۷ همین سال در ایران‌شهر ص ۴۲۹ مندرج است، خواننده را برای بدست آوردن نمونه از خط اصل عهدنامه حواله بآن شماره میدهیم.

از قرار مکتوب آقای کاظم زاده براقم سطور و نیز از قرار آنچه خود ایشان در شماره ۷ نقلاً از جراید طهران مرقوم داشته اند اصل این عهدنامه فعلاً در اداره معارف در اصفهان است، ولی چطور و از کجا و در چه تاریخ این عهدنامه باصفهان آمده است آقای کاظم زاده نوشته اند که ازین جزئیات اطلاعی ندارند،

آن جرائد طهران را هم که آقای کاظم زاده در شماره ۷ از روی آنها نقل کرده اند تا کنون راقم سطور ندیده است،

پس عجله اطلاعات محلی راقم سطور راجع بمنشأ این عهدنامه در حکم صفر است، برویم بر سر اصل متن آن:

موضوع این عهدنامه بطور اجمال چنانکه از خود متن آن واضح می شود اینست که حضرت امیر در سنه چهل از هجرت در مشهد حزقیل معروف بذی الکفل^۱ با جمعی از علما و اکابر نصاری که عده ایشان چهل و اند نفر بوده است بطبق مواد عهد نامه حاضره معاهده میبندد و از جانب خود و از جانب «جميع ولاه و سلاطین» و از جانب جمیع اهل اسلام از شرق و غرب آن متعهد میشود که عموم نصاری قاطنین در بلاد اسلام را مسلمین در تحت حمایت خود از وصول هرگونه صدمه و مکر و هوی بایشان محفوظ نگاه دارند و آنها را هیچچیز اجبار بر تغییر مذهب و قبول دین اسلام ننمایند و هیچ اسقفی را از اسقفیت خود و هیچ راهبی را از رهبانیت خود و هیچ زاهدی را از صومعه خود و هیچ سیاحی را از سیاحت خود باز ندارند و هیچ کلیسایی یا دیری یا صومعه را از ایشان هیچ عذری و هیچ بهانه نه برای بناء

۱ مشهد ذی الکفل واقع است در چهار فرسخی در شمال نجف حالی و بهمان مسافت در جنوب حلب بر ساحل شعبه از فرات در اراضی بابل قدیم و از قدیم الایام تاکنون زیارتگاه طوائف یهود بوده است و قبور جمعی از انبیاء بنی اسرائیل بزعم یهود که ظاهراً از بقایای سبی بابل اند که در هاجها مدفون شده اند در آنجاست. رجوع کنید بیاقوت در تحت عنوان «بر ملاحظه» و نیزه القلوب حمد الله مستوفی طبع لیدن ص ۲۳ و بنقشه های جدید.

مساجد و نه برای بناء منازل مسلمین و نه برای غیر این اغراض منهدم نمایند و ناقوسهای آنها را از کار برند ازند و نصاری نیز از طرف خود متعهد میشوند که هر نفری سالیانه مبلغ سی و سه درهم نقره و ثلث بعنوان جزیه بولایه اسلام بپردازند و بغیر این مبلغ هیچ اسمی و رسمی چیزی از ایشان نباید مطالبه شود و فصول این عهد نامه از زمان قرار داد آن تا «قیام ساعت و انقضاء دنیا» و «مادام که دریا پاره پشمنی را تواند تر نماید و از آسمان قطره ببارد و از زمین گیاهی بروید و ستارگان در شب بدرخشند و صبح برای روندگان روشن شود» معتبر و بر قرار خواهد بود اصل فصول عهد نامه تقریباً همینهاست و ما بقی که تقریباً سه ربع عهد نامه است عبارت است فقط از تعهدات و سوگندهای غلاظ و شداد در مراعات فصول عهد نامه و طعن و لعن در حق کسی که نقضی و مخالفی در آن روا دارد و امثال این تأکیدات و تشدیدات

عین عبارت دو سه سطر اول عهد نامه برای نمونه اینست: «هذا کتاب العهد المکتوب بدیر حز قیل ذی الکفل علیه السلام بحمد الله و علی عبده [کذا] ان ناسا من علماء النصاری و اهل التقوه [کذا] و الموده منهم و کان منهم العاقب و السید و عبد ایشوع و ابن حجج و ابراهیم الراهب و عیسی الاسقف و کان معهم اربعین [کذا] انفساً من اکابر النصاری ممن رغبوا فی رعایة عهدی و المعرفة بحقی الخ» و عین عبارت دو سه سطر اخیر آن بعدها ذکر خواهد شد

در ورقه علیجده از سواد (که شاید در اصل در حاشیه عهد نامه یا در آخر آن بوده است) شهادت نه نفر از شهود بخط خودشان مسطور است که نام هیچکدام از آنها را نتوانستم در کتب تواریخ یا رجال پیدا کنم و معلوم میشود که همه از مجاهیل و گویا از موظفین جزو ولایات بوده اند و يك کدام از آنها از علما یا معارف نبوده اند که بمناسبتی ذکری از آنها در کتب شده باشد و باین وسیله تعیین عصر آنها (و در نتیجه شاید عصر خود این ورقه)

بدست آید و مضمون شهادت آنها نیز مبهم است و همه باین نحو است: «شهد بذلك فلان بن فلان بخطه» بدون تعیین مشار الیه «ذلك»

اصل عهدنامه بخط کوفی جلی است (رجوع برای نمونه به ص ۴۲۹ از شماره ۷ ابرانشهر همین سال) و از قرار حسابی که از روی تناسب عدد سطور این چهار صفحه عکس با سواد تمام عهد نامه که هر دو در مقابل من حاضر است کردم اصل عهد نامه باید صدالی صدده سطر باشد بخط کوفی، و زیر هر سطر کوفی بخطی خیلی ویزتر از متن دو سطر دیگر بخط نسخ مایل به ثلث خیلی خوش مسطور است: سطر اول عین عبارت کوفی است که برای سهولت قراءت مجدداً بخط نسخ تکرار شده است، و سطر دوم عبارت است از ترجمه متن عربی به ترکی، ظاهراً برای سهولت فهم قراء ترک زبان که عربی نمیدانسته اند (این نکته را در نظرباید داشت که بعد ها بکار خواهد خورد)

باری راقم سطور پس از دریافت عهد نامه از آقای کاظم زاده و یک دور مطالعه اجمالی آن در همان وهله اول از بعضی اغلاط فاحشه الجوی و لغوی و تاریخی که درین عهد نامه موجود است و ذهن انسان را فوراً میزند و از وضع انشاء سست ثقیل مبهم رکیک آن که با انشاء روشن محکم موجز روان حضرت امیر در نهج البلاغه از زمین تا آسمان فرق دارد سوء ظنی در من پیدا شد که این عهد نامه باید ساختگی باشد دو باره و سه باره و چهار باره هر دفعه با قدری بیشتر دقت آنرا مطالعه کردم و هر دفعه بیشتر بر سوء ظن من افزوده شد تا بالأخره پس از مطالعه دقیق آن و مراجعه عظام سوء ظن من مبدل بیقین و در کمال وضوح بر من محقق و مسلم شد که این عهد نامه بکلی ساختگی و تقلبی و بکلی جدید است و قاعده بایستی یکی یا جمعی از کشیشان نصاری سکنة بین النهرین و عراق که زبانشان عربی بوده است و از تواریخ و وقایع اسلامی نیز تا اندازه با اطلاع بوده اند (ولی خوش بختانه نه تا آن اندازه که تقلبشان تا آخر پیش برود) این عهد نامه را برای او داشتن ولایه و سلاطین اسلام، مراعات مواد آن و حسن سلوک در حق ایشان ساخته

باشند و حاجت بتوضیح نمیدانم بگویم که با شخص زیاد در هیچ يك از كتب تواریخ و سیر و فتوح و مسالك و ممالك اصلاً و ابداً و مطلقاً نشانی و اثری و ذکری و خبری، از این عهد نامه بدست نیامد

اما آن قرآینی که در همان وهله اول باعث تولید سوء ظن در من شد یکی آنست که در اول این عهد نامه از جمله رؤسای نصاری که (بزعم واضع) برای عقد این معاهده خدمت حضرت امیر آمدند اسم دو نفر از آنها را «عاقب و سید» می شمرد و چنانکه نزد همه کس (بخصوص ابرائیان شیعه بمناسبت قصه مباهله) معلوم است عاقب و سید نام دو نفر از رؤسای نصاری نجران بودند در بمن که در سال دهم هجرت از جانب هم کیشان خود بخدمت حضرت رسول آمدند و حضرت رسول ابتدا خواست با ایشان مباهله نماید و سپس با ایشان معاهده بست که عین آن معاهده در فتوح البلدان بلادری (ص ۶۵ - ۶۶) مسطور است خوب حالا می بینیم که عیناً باز نام همان دو نفر در این عهد نامه که در مشهد ذی الکفل در سال چهل از هجرت کما زعموا بسته شده است تکرار می شود و فوراً این سؤال بدهن می آید که آیا این عاقب و سید ذی الکفل عین همان عاقب و سید نجران بوده اند یا غیر آنها؟ اگر عین آنها بوده اند آنها که با حضرت رسول در سی سال قبل معاهده بسته بوده اند دیگر دو باره معاهده بستن با حضرت امیر برای چه مقصود و بجه علت بوده است؟ و نیز مورخین که جمیعاً و بلا استثنا معاهده بستن آن عاقب و سید را با حضرت رسول ذکر کرده اند چرا معاهده بستن همان دو نفر را حالا با حضرت امیر احدی از آنها مطلقاً و اصلاً ذکر نکرده است و بکلی مهر خاموشی بر لب زده اند؟ - و اگر این عاقب و سید ذی الکفل غیر عاقب و سید نجران بوده اند این توافق دو اسم بسیار نادر (بخصوص عاقب که گویا منحصر بفرد است و در فهرس اعلام كتب تواریخ غیر از عاقب نجران احدی دیگر را موسوم باین اسم نیافتم) در مورد دو نفر از رؤسای نصاری که هر دو نیز برای عقد معاهده بوده است

یکی با حضرت رسول و یکی دیگر با سی سال فاصله با حضرت امیر که در عهد نامه سابق یعنی در عهد نامه نجران نیز دخالت نامه داشته است زیرا که آن عهد نامه بتصریح اغلب مورخین بخط آن حضرت بوده است، مجموع این تصادفات و توارثات معاً الحاق عاده بسیار مستبعد است اگر چه محال نیست،

دیگر آنکه کلمه «سلطان» را مکرر بمعنی معمولی امروزه یعنی پادشاه استعمال کرده است با جمع آن بر «سلاطین» (لازم ذلک من عهدی و میثاقی جمیع ولایة السلاطین)، «فاذا نکث احد العهد لیظهره عند المسلمین من کان منهم سلطاناً»، «و من ضیع هذا الشرط الذی کتبه... سلطان [ظ: سلطاناً] کان او غیره من المؤمنین و المسلمین»، و حال آنکه استعمال «سلطان» باین معنی فقط در او احز قرن چهارم معمول شد، و قبل از آن «سلطان» همه جا بمعنی «حکومت» استعمال میشده است نه بمعنی شخص پادشاه یا حاکم، و گویا بآن معنی هیچوقت جمع بسته نمیشده است، و بنا بر مشهور اول کسی که لقب «سلطان» بر او اطلاق شد محمود غزنوی بوده است^۱، و در هر صورت هیچ جا و در هیچ کتابی کسی ندیده و نشنیده است که بر هیچیک از ملوک سامانیان و صفاریان و آل بویه یعنی بر ملوک اسلام قبل از غزنویان لقب «سلطان» اطلاق شده باشد،

دیگر چنانکه سابق اشاره بدان شد بعضی اغلاط نحوی و صرفی و حتی املائی است که عاده محال است از عهد نامه که در عهد حضرت امیر و فرمان او و در مقابل چشم او نوشته شده باشد صادر شود، مثلاً: «و کان معهم اربعین نفساً» (یعنی: اربعون)، «یمثلله المسلمون و يأخذ به المؤمنین» (یعنی: المؤمنون)، «و کتبت لهم شرطاً یکون عند اعقابهم فاذا نکث احد العهد لیظهره عند المسلمین من کان منهم سلطاناً» (یعنی: فلیظهره)، «و

۱ ابن الاثیر در حوادث سنه ۳۸۷ در شرح وفات سبکتگین گوید: «و کان ابنه محمود اول من لقب بالسلطان ولم یلقب به احد قبله»، و نظام الملک در سیاحت نامه ص ۴۴ گوید: «نخستین کسی که خود را در اسلام سلطان خواند محمود بود».

من ضیع هذا الشرط... کان لعهد الله ناکثاً ولميثاقه ناقضاً و بدینه مستهیناً و
و للبعنة مستوجباً سلطان کان او غیره " (یعنی: سلطاناً کان او غیره) ، -
"مبلغ ثلاث و ثلاثین در هما" (یعنی: ثلاثه و ثلاثین) ، بعلاوة آنکه استعمال
کلمه "مبلغ" در مثل این مورد یعنی در مورد تعیین مقدار نقد و جنس بظن
قوی از مستحذات است و در عصر آن حضرت ظاهراً معمول نبوده است ، -
" فقد نکث عهد الله تقدس اسمه و اظلم عن ميثاقه " (یعنی: و اضل [؟]) ، -
" ان ناساً من علماء النصاری و اهل التقوة و المودة منهم " (یعنی ظاهراً: و
اهل التقوی، یا: و اهل التقاة) ،

و این اغلاط را نمیتوان گفت که غلط ناسخ است چه بسیاری از آنها در
اصل خط کوفی (یعنی در آن چهار صفحه عکس اصل عهد نامه که در مقابل چشم
من حاضر است و بزعم زاعم نسخه اصلی است و بخط خود کاتب حضرت
امیر است!) موجود است ، و سواد ما بقی عهد نامه که در نزد من حاضر است نیز
باحتمال بسیار قوی عیناً مطابق با اصل است بترینه آنکه در چهار صفحه اول
طابق التعل، بالتعل عکس با سواد مطابق یکدیگر اند ،

و اما آن فقره که بالاخره مجعولیت این عهد نامه را بطور قطع و یقین
بر من ثابت نمود و هر گونه شبهه و تردیدی را بکلی زایل ساخت این عبارت
آخر عهد نامه است: " و کتبه هشام بن عتبة الوقاص بحضرة امیر المؤمنین علی بن
ابی طالب و ذلک فی دیر حزقیل ذی الکفل علیه السلام فی
صفر^۱ اربعین للهجرة و الحمد لله تعالی " که از اینقرار کاتب این
عهد نامه بمقتضای صریح این عبارت هشام بن عتبة [بن ابی]
وقاص بوده است در حضور خود حضرت امیر در سال چهل از هجرت
هشام مذکور از شهر مشاهیر اصحاب و صاحب رایت آن حضرت در
جنگ صفین و برادر زاده سعد وقاص معروف است و مشهور در نام او

۱ کذا فی الأصل بدون کلمه « سنة »

هاشم است نه هشام چنانکه در این عهدنامه است (ولی هشام نیز غلط نیست و روایت شده است رجوع کنید بالأصابة فی تمییز الصحابة لابن حجر طبع مصر ج ۶ ص ۲۷۵) قطع نظر از تخیلی که واضع این عهدنامه در نام جدا نموده و آنرا «الوقاص» نوشته بجای «ابی وقاص» (باضافة «ابی» و بدون الف و لام) و کلمه «بن» را نیز برسم معهود ایرانیان در اضافه اسم پسر با اسم پدر یا جد که «سعد و قاص» گویند بجای سعد بن ابی وقاص از بین انداخته و این خود نیز علامتی دیگر از عجمه و قرینه دیگر بر تجدید این عهدنامه است قطع نظر از همه اینها گوئیم که تاریخی محال است که هاشم بن عتبة بن ابی وقاص بتواند کاتب این عهدنامه باشد در سال چهل از هجرت زیرا که هاشم مذکور با جماع مورخین بلا خلاف و بلا استثنای در سال سی و هفت از هجرت در رواقه صفین در جز و اصحاب حضرت امیر شهید شد و هر کس بهر کتاب تاریخ عربی یا فارسی که بآن دسترس داشته باشد رجوع کند این مطلب را در آنجا خواهد یافت پس کسی که در سال ۳۷ هجرت شهید شده است چگونه ممکن است که در سال چهل هجرت زنده باشد و این عهدنامه را بخط خود نوشته باشد بدیهی است که از محالات است

و شکی نیست که واضع این عهدنامه بطور اجمال میدانسته است که هاشم عتبة بن ابی وقاص از خواص اصحاب حضرت امیر بوده است و از آنطرف چون میخواسته است که محض تأکید در صحت انتساب این عهدنامه بحضرت امیر کتابت آنرا یکی از مشاهیر اصحاب آن حضرت نسبت دهد لهذا هاشم مذکور را بنحیال خود برای این غرض انتخاب کرده است ولی از سال وفات او که چهار سال قبل از سال چهل هجری بوده است لابد اطلاع نداشته است و الا قطعاً یا کسی دیگر را غیر هاشم برای این مقصود انتخاب میکرد است یا تاریخ عهدنامه را سه چهار سال عقب تر میگذاشته است

و نظیر این عهدنامه مزور و کشف تزویر آن بواسطه اغلاط تاریخی مندرجه در آن فقره است که با قوت در معجم الادبا (ج ۱ ص ۲۴۷ -

(۲۴۸) در شرح حال خطیب بغدادی معروف ذکر میکنند گوید در عهد قائم بامر الله عباسی یکی از یهودیان عهدنامه ابراز نمود از حضرت رسول که بمقتضای آن عهدنامه آنحضرت از یهودیان خیبر جزیه را بکلی ساقط نموده بوده است و شهادت جمعی از صحابه حضرت رسول نیز در آن عهدنامه مسطور بود وزیر قائم آن عهدنامه را بخطیب بغدادی ارائه نمود و رأی او را در آن خصوص خواستار شد خطیب گفت که این عهدنامه مصنوعی است وزیر پرسید بچه دلیل اینرا میگوئی گفت از جمله شهادات این عهدنامه شهادت معاویه بن ابی سفیان است و معاویه در واقعه فتح مکه [در سال هشتم از هجرت] اسلام آورد و حال آنکه فتح خیبر در سنه هفت بود و دیگر شهادت سعد بن معاذ است و حال آنکه او در واقعه خندق در سال پنجم هجری وفات نموده بود وزیر را این استنباط خطیب بغایت مستحسن افتاد

اما اینکه چرا واضع این عهدنامه مانحن فیه اتساب آنرا بحضرت امیر داده است نه یکی از دیگر خلفاء "راشدین" نکته آن بعقیده راقم سطور دو فقره ذیل باید باشد: یکی آنکه بقول اکثر مورخین کاتب عهدنامه نجران که مابین حضرت رسول و نصاری آن ناحیه در سال دهم هجرت منعقد شد چنانکه گذشت خود حضرت امیر بوده است پس حضرت امیر را در خصوص عقد معاهدات با نصاری مثل اینکه يك نوع سابقه در کار بوده است و او را بدین مناسبت نزد نصاری يك نوع معروفیت خاصی بوده است بخصوص که واضع این عهدنامه حاضره بدون هیچ شك و شبهه در وضع آن نظر بعهدنامه نجران داشته است و بعضی عبارات آن عهدنامه را عیناً در عهدنامه حاضره تکرار کرده است مثلاً "ولا یغیر اسقف عن اسقفیه ولا راهب عن رهبانیه ولا نصرانی عن نصرانیه ولا سائح عن سیاحته" ("ولا یفتن اسقف من اسقفیه ولا راهب من رهبانیه ولا واقه من وقایته" در عهدنامه نجران - فتوح البلدان ص ۶۵) و نیز سابق گفتیم که نام "عاقب و سید" امضا کنندگان عهدنامه نجران را واضع عهدنامه حاضره دو باره عیناً در عهدنامه خود تکرار کرده است

دیگر آنکه چون محل انعقاد این عهدنامه را واضح آن در مشهد ذی الکفل فرض کرده است و مشهد ذی الکفل از محال کوفه و بکلی نزدیک آن شهر است و از آنطرف حضرت امیر بوده است که پای تحت او کوفه بوده است و قبل از و خلفا در مدینه اقامت داشته اند پس واضح است که بواسطه قرب جوار مناسبت نام تمامی مابین معاهده منعقد در ذی الکفل با حضرت امیر مقیم در کوفه پیدا میشود که این مناسبت با خلفای ثلثه سابق بکلی مفقود است

باری در اصل مجعولیت این عهدنامه ابدأ و بهیچوجه من الوجوه جای شك و شبهه نیست ولی حرف در اینست که در چه عصری و عهد کدام يك از طبقات سلاطین ممکن است آنرا ساخته باشند درین باب چون هیچ دلیلی و علامتی بدست نیست بدیهی است که هیچ حکم قطعی نمیتوان نمود ولی از بعضی قرائن میتوان حدس زد که وضع این عهدنامه با احتمال بسیار قوی بعد از دوره خلفای عباسی بایستی بوده است زیرا که اغلاط عبارتی و تاریخی این عهدنامه و ضعف انشاء و رکاکت آن و عجمه آن همه قرائن واضحه هستند که این نوع چیز نویسی در دوره خلفا یعنی در مجبوحه رواج زبان و ادبیات و علوم عرب ممکن نبوده است از کسی صادر شود آن هم در عراق عرب در مرکز خلافت و حتی مزورین (یعنی حقیقی این کلمه) یعنی کسانی که کاغذ و اسناد می ساخته اند لابد و بالطبع چون تربیت شدگان آن دوره و آن اوضاع بوده اند بقدر کفایت از نحو و صرف و لغت و سایر فنون عربیه اطلاع داشته اند که این نوع غلطهای فاحش مضحك از قلم ایشان سر نزنند پس با احتمال بسیار قوی ساختن این عهدنامه با این سر و صورت و با این غلطها و با رکاکت انشاء مدتی بعد از عهد خلفا در دوره سلاطین مغول یا تیموریان یا اترک قراویونلو و آق قویونلو یا صفویه بایستی واقع شده باشد یعنی در دوره ملوک و سلاطینی که بواسطه اجنبی بودنشان از نژاد عرب و زبان عرب بکلی از علوم و فنون و آداب متعلقه بآن زبان خودشان و وزراء شان و عمال و حکامشان دور و نهی دست و جاہل بوده اند و این نوع تقلبها و تخیلها در آنها

ممکن بوده است بگیرد و این گونه تدلیسات نزد آنها جای پیشرفت داشته است

احتمال وضع عهد نامه در عهد صفویه بسیار ضعیف است زیرا که خطوط نسخ بین السطور آن خیلی قدیمی تر از عهد صفویه بنظر میآید و از جنس خطوطی است که در قرون هفتم و هشتم و نهم هجری در مصر و شامات معمول بوده است و خیلی شبیه است بخط قرآنیهای عهد مملک مصر که حالا بدست است و اما اصل خط کوفی عهد نامه را چون راقم سطور تخصصی در شناختن خطوط مختلفه کوفی در اعمار مختلفه ندارد آنرا هیچ مقیاس استنباطات خود در قدم و جدت این ورقه قرار ندادم ولی معدنك از روی همان شناسائی محدود خود ازین خط مثل آفتاب بر من روشن است که این خط کوفی بهیچوجه من الوجوه و مطلقاً و اصلاً نمیتواند خط معاصر حضرت امیر باشد و خیلی جدید تر از چهار پنج قرن اول اسلام بنظر میآید بدون هیچ شك و شبهه و باقوی احتمالات خط کوفی جلی با خطوط نسخ ریزین السطور همه معاً در یک عصر و زمان نوشته شده است بتوسط همان واضع مدلس نه آنکه کوفی قدیمتر بوده و خطوط نسخ را بعدها علاوه کرده اند چنانکه در بدو امر چنین بنظر میآمد

خلاصه بعقیده این ضعیف اصل وضع و اختراع این عهد نامه بایستی بعد از عهد خلفای عباسی و قبل از عهد صفویه باشد یعنی نداین قرن هشتم و نهم هجری

« آذری یا زبان باستان آذر بایگان »

دیماه ۱۳۰۵

تألیف سید احمد کسروی تبریزی ۱۳۰۴ شمسی، طهران، ۵۶ صفحه.

در این رساله صغیره الحجیم عظیمه الفایده مؤلف فاضل آن آقای سید احمد کسروی تبریزی یک موضوع بدیع دلکش را انتخاب نموده و در اطراف آن

تحقیقات علمی فاضلانۀ خود را تمرکز داده است، و آن موضوع عبارت است از حل این دو مسئله ذیل: اولاً آنکه زبان آذری مذکور در کتب مؤلفین قدما چه زبانی بوده است؟ ثانیاً آنکه زبان ترکی که فعلاً زبان اهالی آذر بایجان است از چه وقت و در نتیجه چه علل و اسباب تاریخی در آن مملکت ظهور پیدا کرده است؟

اما فقرۀ اول، گمان میکنم هیچ کس تا کنون علی التحقیق و بطور علم تفصیلی نمیدانست که زبان «آذری» که بسیاری از مؤلفین عرب از قرن چهارم هجری گرفته الی قرن هفتم از قبیل مسعودی و ابن حوقل و یاقوت و سمعی اسمی از آن برده و همه گفته اند که (در عصر ایشان) زبان متداولی آذر بایجان بوده است در حقیقت چه زبانی بوده است، و هر چند از مطالعه کتب مؤلفین مزبور هر کس بطور اجمال از قرائن حدس میزد که «آذری» لا بد شعبۀ از لهجات متنوعۀ متکثرۀ زبان فارسی مانند طبری و گیلکی و سمنانی و لری و غیرها و غیرها که مجموع آنها را با مصطلح نویسندگان ما «فهلویات» میگفته اند بایستی بوده ولی این فقره چنانکه گفتیم فقط حدس و تخمین و علم اجمالی بود و دلائل تفصیلیۀ قطعیۀ بر این مطلب که تنها از روی تتبع کتب مختلفه و مقایسۀ آنها با یکدیگر بدست میآید کسی در دست نداشت زیرا چون مسئلۀ تحقیق در خصوص زبان اصلی آذربایجان تا کنون محل احتیاج عمومی نبوده است بالطبع کسی تا بحال بصرافت آن یقین نداشت و زحمت تتبع و تفتیش در کتب را در این باب بخود راه نداده بوده است و این فقره یعنی فارسی بودن زبان آذربایجان که در عهد خود الی قرن هفتم هجری از بدیهیات بوده است (همانطور که فارسی بودن زبان اهالی فارس امروزه مثلاً برای ما از بدیهیات است و کسی بفکر اثبات آن برای معاصرین یا برای آیندگان نمی افتد) کم کم پس از ظهور تدریجی زبان ترکی در آن مملکت بواسطۀ بعد عهد و تمدنی مدت و تناسی اخلاف سیرۀ اسلاف را و کساد بازار علم و ادب امروزه از نظریات شده است

از نظریات شده که سهل است در این او اخر بعضی همسایگان جاهل یا متجاهل ما برای پیشرفت پاره اغراض معلومه الحال خود از جهل عمومی معاصرین استفاده نموده بدون خجالت بدون مزاح ادعا میکنند که زبان اهالی آذربایجان از اقدم از منته تاریخی الی یومنا هذا همواره ترکی بوده است!

ازین اشخاص مغرض گذشته بعضی از خود ایرانیان نیز مانند مؤلفین نامه دانشوران مثلاً و همچنین یکی از مستشرقین انگلیسی «لسترنج» بواسطه قلت انس باوضاع تاریخی آن اعصار و نیز بلاشک بواسطه فریب خوردن از ظاهر اصطلاح «ترکی آذری» که در عرف ترکات امروزه بر لهجه ترکی آذربایجان و قفقاز اطلاق می شود توهم کرده اند که زبان «آذری» مذکور در کتب مؤلفین عرب شعبه از زبان ترکی بوده است (رجوع کنید بصفحه ۷ و ۱۱-۱۲ از رساله) غافل از آنکه در آن ازمنه هنوز پای مهاجرت خود ترکها باذربایجان باز نشده بوده است یا درست باز نشده بوده است پس چگونه زبان آنها قبل از خودشان ممکن بوده در آن مملکت شیوع پیدا کند بعینه مثل اینکه کسی امروز ادعا کند که زبان اهالی مصر قبل از فتح اسلامی عربی بوده یا زبان اهالی آسیای صغیر قبل از غلبه سلجوقیه روم ترکی بوده است و دلیلش فقط این باشد که زبان آن دو مملکت فعلاً عربی و ترکی است

پس از آنچه گذشت معلوم شد که امروزه مسئله زبان آذربایجان اهمیتی سیاسی بهمرسائیده و حریف از هیچگونه غش و تدلیس تاریخی و قلب ماهیات حقایق برای پیشرفت اغراض باطله خود باکی ندارد اثبات اینکه زبان اصلی آذربایجان تا حدود قرن هفتم هشتم هجری زبان فارسی بوده است (یا بعبارۀ اخیری اثبات اینکه زبان آذری که بشهادت صریح مؤلفین قدما زبان متداول آذربایجان بوده و هنوز نمونه از آن در بعضی دهات آذربایجان باقی است شعبه از شعب زبان فارسی بوده است) تا چه اندازه برای ایرانیان دارای اهمیت و تا چه درجه اکنون محل احتیاج عمومی است

و در حقیقت، عقتضای اذا ظهرت البدعة فليظهر العالم عامه ابطال این سفسطه سیاسی و کشف این تدلیس تاریخی امروزه بر عموم فضیای ایران در شریع سیاست واجب کفائی بلکه واجب عینی است و گمان میکنم که تألیف این رساله اولین قدم جدی است که در این راه برداشته شده است و مؤلف فاضل آن بواسطه تتبع در اغلب مظان موجوده تاریخی و جغرافی و باستناد بچند قطعه نظم و نثر از زبان آذری که از کتب متفرقه التقاط کرده تا درجه مهمی از عهده این امر بر آمده است و از اینراه خدمت شایانی هم بتاریخ ایران و هم ب سیاست و ملیت آن مملکت نموده است.

و همچنین در خصوص فقره دوم یعنی اینکه زبان ترکی از کی و در نتیجه چه علل و حوادثی در آذربایجان ظهور پیدا کرده است این مسئله را نیز مؤلف بهمان رویه معهود خود از استناد بوثایق تاریخی ثابت نموده است که ابتدای ظهور زبان ترکی در آذربایجان در زمان سلاجقه در نتیجه مهاجرت طوائف ترك از ماوراء النهر بآذربایجان شروع شده است و سپس در عهد سلطنت مغول که قشون ایشان عمده ترك بوده اند و پای تخت ایشان نیز در آذربایجان (مراغه، تبریز، سلطانیه) بوده است شیوع ترکی در آذربایجان رفته رفته قوت گرفته تا در عهد تیموریان و قراقویونلو و آق قویونلو یعنی در فترت مابین مغول و صفویه بنهایت درجه انتشار و شیوع خود رسیده است

باری این رساله مختصر پنجاه و شش صفحه ای از وجنات آن معلوم است که نتیجه ماهها بلکه سالها زحمت و تتبع است و تقریباً هر سطر از سطور كوچك آن حاكي از مطالعه يك كتاب بزرگ است زیرا که در اینگونه مواضع بکر تازه که تا کنون کسی در آن خصوص قلمی بروی کاغذ نیاورده است از يك كتاب تمام که شخص از سر تا باخر آن میخواند بسا می شود که فقط يك سطر یا دو سطر راجع بمطالب خود پیدا میکند و اغلب این است که هیچ پیدا نمیکند اگر ایرانیان میخوانند در مقابل دعاوی

نی اساس همسایگان کاری بکنند راه کار کردن را آقای سید احمد کسروی بایشان نشان داده است و الا بعقیده راقم سطور هیچ جواب ندادن بآنها بدرجات بهتر از این جوابهای واهی است که شخص گاهگاه در جراید طهران مطالعه میکند که جز هیاهو و مطالب عامه مبتذل و اغلب جز شتم و طنز و استهزا هیچ مطلب جدی دیگری ندارد و نه هیچ حقی را اثبات میکند و نه هیچ باطلی را ابطال و حریف در مقابل آن الی غیر النهایه میتواند معامله نمائد.

در اینجا نظر مؤلف فاضل را اگر خود تاکنون بآن برنخورده اند جلب میکنم یکی دو فقره مطالبی که بی مناسبت با موضوع این رساله نیست یکی آنکه در کتاب البلدان ابن واضح الیعقوبی (که در حدود سنه ۲۷۸ هجری تألیف شده است) در يك موردی اصطلاح «آذری» را بر خود اهالی آذربایجان اطلاق کرده است نه بر زبان ایشان مثل اینکه «آذری» را مؤلف نام نیره یا شعبه از عنصر ایرانی میدانسته است و بنا برین شاید اطلاق «آذری» بر زبان از نام خود اهالی مأخوذ بوده و شاید نیز بر عکس بوده است و عین عبارت او اینست (کتاب البلدان طبع لیدن ص ۲۷۲): «و اهل مدن اذربيجان و کورها اخلاط من العجم الآذرية و الجاودانية القدم (؟) اصحاب مدينة البد التي كان فيها بابك ثم نزلتها العرب لما افتتحت» یعنی اهالی شهرهای آذربایجان و بلوکات آن امتزاجی هستند از ایرانیهای آذری و جاودانی قدیم (؟) سکنه شهر بد که اقامتگاه بابک بود و پس از فتح آن شهر عربها در آنجا سکنی گزیدند

دیگر آنکه در فتوح البلدان بلادری در فصل «فتح اذربيجان» (طبع لیدن ص ۳۲۸) گوید: «فتتبع الاشعث بن قيس حائناً حائناً و الحان الحائر في كلام اهل اذربيجان ففتحها» ولابد مقصود از «كلام اهل آذربایجان» بدون شك زبان آذری بوده است و چون تألیف فتوح البلدان در حدود سنه ۲۵۵ هجری است پس این شاید قدیمترین موضعی باشد که نمونه از آذری

بدست میدهد و این نمونه اگرچه یک کلمه است ولی باز هم غنیمت است.

دیگر آنکه زکریا بن محمد قزوینی در کتاب آثارالبلاذ در تحت عنوان « تبریز » گوید (طبع گوتینگن، آلمان، ص ۲۲۷): « زعم المذجمون انها لا تصیبها من الترك آفة لان طالعها العقرب والمريخ صاحبها فكان الأمر الى الآن كما قالوا ما سلم من بلاد اذربيجان مدينة من الترك غير تبريز »، یعنی منجمین گفته اند که تبریز را از ترکان آفتی نخواهد رسید چه طالع آن شهر عقرب است و مریخ صاحب آنست، و تا کنون حرف ایشان راست در آمده است چه از جمیع بلاد آذر بایجان هیچ شهری از دستبرد ترکها محفوظ نمانده است جز تبریز و چون تألیف آثارالبلاذ در سنه ۶۷۴ هجری است یعنی در سلطنت ابا قاسم بن هولاکو پس این شهادت صریح مؤلف که تا آن تاریخ تبریز از دستبرد ترکها محفوظ مانده بوده است خالی از اهمیت نیست.

دیگر آنکه مرکوارت ^{۱۲} مستشرق مشهور آلمانی در کتاب « ایران شهر » (که از تألیفات معروف اوست در خصوص جغرافی قدیم ایران، اشتباه بمجله « ایران شهر » نشود) ص ۱۲۳ گوید که اصل زبان حقیقی پهلوی عبارت بوده است از زبان آذربایجان که زبان کتبی اشکانیان بوده است، و چون مرکوارت از فضایل مستشرقین و از موثقین آنهاست و لابد بی مأخذ و بدون دلیل سخن نمیگوید و از آنطرف بشهادت عموم مؤلفین قدما از قبیل ابن المقفع (کتاب الفهرست ص ۱۳) و حمزه اصفهانی (معجم البلدان در « قهلو ») و خوارزمی در مفاتیح العلوم (چاپ لیدن ص ۱۱۶ - ۱۱۷) زبان اهل آذربایجان پهلوی بوده است پس از مجموع این شهادات قریب بیقین بلکه یقین حاصل می شود که « آذری » یکی از نزدیکترین لهجه های متکثره زبان فارسی (اگر نگوئیم نزدیک ترین همه آنها) بوده است نسبت بزبان پهلوی.

بواسطه ضیق مقام دیگر از بقیه ملاحظات خود راجع باین رساله و مخصوصاً راجع بمسئله مهم صحت یا بطلان نسب صفویه (ص ۲۶) صرف نظر

میکنم، و همینقدر بطور اجمال یک کلمه عقیده خود را (که هیچ اصراری هم بصحت آن ندارم) در خصوص طرز انشاء این کتاب اظهار نموده مقاله را ختم میکنم، و آن اینست که این شیوه انشاء مخصوص که مؤلف محترم در تحریر این رساله و سایر مقالات فاضلانۀ خود اتخاذ نموده است، یعنی این اختلاط عجیب کلمات و اصطلاحات فارسی از فارسی قدیم و فارسی منسوخ گرفته الی فارسی مخصوص بشعرو فارسی عامیانه و فارسی معمولی حالیه با کلمات و اصطلاحات عربی کیفما اتفاق و یکی در جنب دیگری و بتعبیر دیگر بعنف و زور فارسی نوشتن بعضی کلمات که عربی آن معمول تر است یا اصلاً فارسی آن فعلاً هیچ معمول نیست و سپس بدون جهت عربی نوشتن بعضی کلمات دیگر که فارسی آن نیز معمول یا شاید معمول تر است مجموع اینها روی هم رفته با انشاء ایشان یک صیغه مصنوعیت و یک جنبۀ ساختگی داده است که هر خواننده بیغرضی پس از خواندن تحریرات ایشان بی اختیار آن تأثر را در خود احساس مینماید چه بالجس والعیان می بیند که این زبان نه زبان فارسی امروزه است زیرا در سرتاسر ایران و غیر ایران کسی امروز اینطور چیز نمی نویسد (و بطریق اولی حرف نمیزند)، و نه تقلیدی است از طرز انشاء قدما مثل بیهقی یا ناصر خسرو مثلاً از قبیل انشاء مرحوم سپهر در ناسخ التواریخ، و نه غرض مؤلف بفارسی خالص یا متمایل بفارسی خالص نوشتن است مثل نامه خسروان مثلاً و الا این کاری که در بعضی کلمات کرده است میتواندست در تمام یا در اغلب کلمات بنماید و نه متمایل بغلبۀ عنصر عربی است مثل اخلاق ناصری و کلیله و دمنه و نه طریقه انشاء فقها و علماء دینی است. مانند کتب فارسی مرحوم مجلسی و رسائل عملیه و نحو ذلك و نه انشاء با تکلف و تصنع است از جنس و صاف و درۀ نادره و امثالها و نه شیوه انشاء فرنگی مآبهاست که عنصر خارجی در آن غالب باشد.

خلاصه هر طور که خواننده آنرا زیر و رو کند و مکرر بخواند و مکرر فکر کند حدس نمیتواند بزند که اصل و مبدئی که وجهه العین مؤلف درین

شیوه انشا بوده چه بوده است و مقیاس و سر مشق و هادی و امام ایشان درین اسلوب عجیب چه و کیست و چون لفظ را غالباً بلباس و معنی را بپیدن تشبیه کرده اند و چون در تحریرات مؤلف فاضل معانی در سرحد کمال و جمال است و اگر قصوری باشد بشرح مذکور فقط در طرز تعبیر است در نظر خواننده بالا اراده این تشبیه مجسم می شود زنی بسیار صبیح المنظر ملبس بلباسی بسیار عجیب که پارچه و برش و دوخت و سایر جزئیات آن نه بطرز حالیه است و نه بطرزهای قدیم نه مطابق «مد» خارجه است و نه موافق رسم داخله بلکه هر گوشه از لباسش نمونه یک دوره ایست سینه اش بطرز حالیه دامنش یادگاری از عهد سلجوقیان آستینهایش نمونه از آثار سامانیان و هکذا و هکذا.

راقم سطور چندی پیش قصه «قهوه خانه سورت» تألیف برناردن دوسن پیر^۱ فرانسوی را که مؤلف فاضل از زبانت اسپرانتو عبری ترجمه کرده اند و در مطبعه «العرفان» در صیدا بطبع رسیده است مطالعه کردم و تا آنجا که معلومات ناقصه من از عربی اجازه میدهد دیدم که در نهایت خوبی از عهده بر آمده اند و عربی امروزه را بدون اینکه خود را محتاج باستعانت از کلمات وحشیه جاهلین مانند دردینس و خیتور و جنعدل و نحو ذلك بدانند در کمال فصاحت و سلاست می نویسند خوب چه خوب میبود اگر ایشان زبان تملیکی را هم که در آن متولد شده و در آنجا نشو و نما کرده اند و اینهمه مقالات فاضلانه راجع بتاریخ و جغرافی و لغت و سایر علوم و فنون متعلقه بآب می نویسند (و برای خوش بختی ما قطعاً بعد از این نیز ادامه خواهند داد) بهمین درجه از سلاست و انسجام می نوشتند و در حق آن تا این اندازه اظهار بی مرحمتی و بی قید و بندی نقرموده اصل «عجمی قالع به مانشاء» را در باره آن اجرا نمی نمودند.

غلطنامه

صواب	خطا	سطر	صفحه
جاهلین	جاهلین	۶	۱۰
بشہایت درجہ	بغایت درجہ	۴	۱۲
مشقائی کہ من از قحط	مشقائی کہ از قحط	۸	۱۳
ادبی آن یگانہ	ادبی یگانہ	۶	۱۴
الآثار الباقیہ	الآثر الباقیہ	۳	۱۷
کما ہی علیہ	کما ہی عیلہ	۹	۲۷
Abteil,	Abtiel,	پاورقی سطر ۲	۲۸
انگلیسی	انگلیسی	۳	۲۹
میزبشہ و قبل از رودکی	بسیار میزبشہ و قبل از	۱۵	۲۹
شعرا ی بسیار	رودکی شعرا ی		
مستور	مستور	۱	۳۰
بسیستان	بسیستان	۷	۳۱
بفارسی می گفتند	فارسی می گفتند	۱۱	۳۲
للأمام	لأمام	پاورقی سطر ۸	۳۲
(۴۸۵ - ۴۶۵)	(۵۸۵ - ۵۶۵)	۲	۵۹
(۵۵۲ - ۵۱۱)	(۵۵۲ - ۴۹۰)	۲	۵۹
نوعی	نوع	۱۳	۶۶
نتیجہ	نتیجہ	۵	۶۸
گو این کہ این فرض	گو این کہ فرض	۱۰	۷۰
متین مستحکم	متین مستحکم	۱۰	۸۱
عرب مآبان افتادہ بودہ است	عرب مآبان افتادہ است	۹	۸۲
از اسباب و علل	از اسباب و	پاورقی سطر ۵	۸۳
صد ہزار نفر از ایرانیان	صد ہزار از ایرانیان	۲۱	۸۴

غلطنامہ

صواب	خطا	سطر	صفحہ
باشیم	باشم	آخرین کلمہ پاورقی	۸۷
متمرض	معترض	۵	۹۲
لويس شيخو	لويس	۱۳	۹۳
بمخواسد	بمخواسد	۹	۱۰۵
بحی	بحی	۳ باآخر	۱۰۹
بحی	بحی	۱	۱۱۲
بحی (فی الموضعین)	بحی	۵ و ۴ باآخر	۱۱۳
بحی	بحی	۱۱	۱۱۴
بحی (در هر سه جا)	بحی	۸ و ۱۸	۱۱۶
لاضعفن	لاضعفن	پاورقی سطر ۸	۱۲۶
صدوده	صدده	۶	۱۳۴
دلکشی	دلکش	آخرین سطر	۱۴۱

Turks had never set their foot in Azarbaijan. Thus in *Futuh-ul-Buldan* of Beladuri (about 255 A.H. 868 A.D.) and *Asar-ul-Belad* of Zekria bin Muhammad-e-Qazvini (674 A.H. 1273 A.D.) and in *Al-Buldan* of Ibne Wâzih-al Yaqubi (about 278 A.H. 891 A.D.) wherever the mention of the Azari language is made, necessarily it refers to the particular Azari dialect of the Persian language and none else. Even to-day in several of the villages of Azarbaijan, a sample of this old Azari language is to be found. Quoting Marquart, the author says that the language of Azarbaijan was undoubtedly of Pahlavi origin. According to the testimonies of writers like Ibn-ul-Muqaffa and Hamze-i-Isfahani and Kharezmi also, the language of the people of Azarbaijan was Pahlavi.

The first time the Turkish language appeared in Azarbaijan was during the reign of the Saljuqs. Then during the onslaught of the Mongols, as their armies were stationed in the various cities of Azarbaijan, it gained further currency. After the conquest of Taimur, it got a firm footing there.

As stated by Poure-Davoud, the second volume will contain the remaining essays together, if possible, with other articles and discourses of the author which are ready but have not been put in print.

I feel no doubt that publications of works like this, will facilitate the task of University authorities in prescribing books of modern Persian scholars to enable our University students to learn modern Persian as written by the most eminent writers of the age. I am glad therefore I have been instrumental a little in the publication of this work of the great scholar modern Persia has produced—one held in deep respect and esteem by the orientlists of Europe, and nominated by Persia as her representative to the International Congress of Orientalists to meet this summer in Oxford.

D. J. IRANI.

BOMBAY, APRIL 1928.

room that by the noise the servants might awake and prepare food for the guests before they departed. She did not call to the men lest her voice may be heard by the guests, which would have been unlawful. As, however, the guests had an uncere-
monious exit, she got the food prepared and sent it in their wake with instructions to stop Amin-er-Rihani and his follow-
ers by all means at their disposal and make them eat the food.

13. *One fabricated A'hd-Nameh*: This A'hd-Nameh is in the Department of Education at Isfahan. It refers to an agreement arrived at between Ali, the fourth Khalif, and the Christian Elders in the year 40 A.H. (660 A.D.) at Mushhad Hazqil about four leagues from Najaf in Iraq. Therein Ali on behalf of himself and the Moslem com-
munity undertakes to see that the Christian population is protected from all harm and oppression, and directs that no one should injure them in any event. The condition is that everyone of the Christians, must pay every year 33 silver dirhams as Jeziya. This A'hd-Nameh is not genuine for many reasons. Its style and orthography are incorrect and it is impossible to believe that during the time of Ali the Arabic language had deteriorated to such an extent. Moreover, the alleged writer of this A'hd-Nameh, one of the famous companions of Ali, known as Hasham-bin-Atabat-ul-Vaqqas, was killed in a battle in 37 A.H. (657 A.D.) It was not possible for him therefore to write this A'hd-Nameh in 40 A.H. (660 A.D.). Apparently, this A'hd-Nameh seems to have been made up by some unscrupulous Christians between the 7th and the 9th century A.H.

14. *Azari, the Language of Azarbaijan*: It is a criticism on an essay written by a Persian scholar about the Azari language. The writer of that essay has asserted the opinion that according to various ancient writers, one of the ancient Persian dialects was current and was known as Azari. Qazvini says that the said essay is the proper answer to the Ottoman Turks, who for their own political reasons, assert falsely that the language of Azarbaijan was derived from the old Turkish. The ancient writers when they referred to the Azari language did so at a time when the

he travelled through all the regions of Iraq and Arabia, and the wonderful experience he has had, has been well related in the book. A humorous incident of his travel our author has given in his review, and it is worth while quoting it here too.

On visiting the ruler of the tribe of Hawashab, Amin-er-Rihani was received in the palace which was in reality an ordinary house of mud and brick. The ruler discharged the duties of hospitality with such zeal as to claim to hold the world's record on the subject. Amin-er-Rihani was to start from the palace early in the morning, so at night he bade good-bye to the ruler, thanked him for all that he had done and told him that there was no necessity to disturb him or his household early in the morning when they started, and hence he was bidding good-bye before retiring for the night. Before the break of dawn Amin-er-Rihani and his men were packing up their luggage on the camels, when all of a sudden; a big pitcher of water fell in their midst with a loud crash, giving an uncomfortable wetting to some of his men. They took this incident as an accident, but a few minutes thereafter they saw another big carafe full of water come down from a window of the upper floor. These were followed in quick succession by a basin and a jug from the same window. Suspecting that their host wanted to see them depart without further delay, Amin-er-Rihani and his followers immediately mounted their camels, and departed hastily wondering what else might have followed had they tarried longer. They had gone about an hour's journey when they saw some men following them post haste on fleet Arab horses. They were yelling to Amin-er-Rihani to halt. Thinking that the object of these people was anything but friendly, they set pace to their camels. Their pursuers thereupon fired their guns and Amin-er-Rihani had to halt and make preparations for a fight to the finish. When these men approached however, he found them carrying with them trays of eatables and dishes. When asked about their wonderful conduct, they replied that they were the servants of the prince and as all of them were asleep in the morning, the ruler's wife had thrown down various articles from her

tains a criticism of this work which is one of the oldest books in the Persian language and records the history of the Saljuqs composed in the year 599 A.H. (1202 A.D.) that is within 9 years of the extinction of this dynasty in Persia. Its author is Mahomed-bin-Ali-bin-Soleimân-bin-Mahomed-bin-Ahmad-bin-al-Hussein-bin-Hamt-ul-Ravendi. This book was published in 1921 A.D. at Leyden by the Trustees of the Gibbs Memorial, edited by the great Indian scholar, Sir Muhammad Iqbal.

8. *The Qasideh of Mo'ezzi*: This is one of the famous qasidehs of Mo'ezzi who died in 1147 A.D.

9. *A Letter from Paris*: This records the author's complaint about the wrong style of writing adopted by the journals of Iran and about the incorrect belief of some of them favouring a change in the ordinary mode of composition by replacing many an ordinary Persian word of a thousand years' use by obsolete words.

10. *Another Letter from Paris*: This contains the author's exhortations to observe the current method of Persian composition and to avoid the use of unfamiliar expressions.

11. *A Criticism*: The author here criticises an article by a writer of Tehran, who on account of his want of information had attacked severely our ancient writers, and characterised the poets and scholars who are the pride of Iran as half-mad, and their language as corrupt, because of the use of Arabic words in their writings.

12. *Recent Publications: Mûluk-ul-Arab*: This is a review of two volumes of travels by Amin-er-Rihani, a Christian Arab of Syria and the well-known writer and poet who was educated in America and whose work was printed at Beirut in the Arabic language in 1924-25.* The travels of Amin-er-Rihani took about a year. He had a political object in view, *viz.*, the bringing about of unity amongst the various rulers of Arabia. Encountering many a hardship and danger,

* I had the pleasure of seeing Mr. Amin-er-Rihani in Bombay and was not a little surprised at meeting for the first time a cultured and refined Arab of Syria.—D. J. I.

their common enemy. Perhaps Taimur means by the common enemy the Ottoman Sultan Bayezid against whom Sigismond of Hungary was fighting and to whose help Charles had sent an army. He also expresses a desire that mutual trade may be established between France and his kingdom.

6. *The Oldest Book in the Modern Persian Language, that is, the Persian language as prevailing after Islam*: There are three works which are written in approximately the same age. The first is the translation of the great history of Tabari (died 310 A.H. 922 A.D.) which 50 years after the composition of the original work in Arabic, through the instrumentality of Bal'ami, the Vazir of Mansur-bin-Nuh, was translated into Persian in 352 A.H. (963 A.D.). The second is the Persian translation of the commentary on the Koran done at the command of the same Mansur-bin-Nuh. Apparently it was written between 350 and 366 A.H. (961-976 A.D.). The third book, treating of the elements of medicine, is known as the Book of Al-Abniye-An-Haqayeq-el-Adviye, written by Abu Mansur-Muwaffeq-bin Ali al-Heravi. This book too was written between 350 and 366 A.H. in the time of the same Mansur-bin-Nuh. Only one manuscript of this book in the handwriting of Asadi-Tusi, the singer of the Kershasp-Nameh and the writer of the well-known dictionary, is existing at present in Vienna. It was written in 447 A.H. (1055 A.D.). Apart from the antiquity of the original, this manuscript itself is the oldest Persian manuscript now existing. More ancient still than this work is the introduction which several manuscript editions of the Shah-Nameh contain, an introduction different from the well-known introduction of Baisunghuri. Some proofs exist to make us come to the conclusion that this introduction is the very introduction written in 346 A.H. (957 A.D.), for the prose Shah-Nameh of Abu-Mansur-Muhammad-bin-Abder-Rezzaq Tusi, which eventually Firdausi turned into verse. Hence it was composed six years before the translation of Bal'ami.

7. *The Book Rahat-us-Sudur*: This article con-

manuscripts.

3. *The oldest Persian Poem*: The oldest Persian poem mentioned in historical works appears to have been written in 60 A.H. (679 A.D.) and is attributed to an Arab poet named Ibne-Mufarregh. The second, which is like a song, is said to be dated 108 A.H. (726 A.D.) and is said to have been sung by the children of Khorasan at the time when Abu-Mandār-Asad bin-Abdullah-Al-Qasri was defeated by the Khaqan in the battle of Khottalan, and fled to Balkh.

The Qasideh attributed to Abbas-e-Marwezi and said to have been written in the praise of Khalif Māmun is not genuine, for the verses are without doubt written at a much later date. The mistake committed in this respect by the writers of biographies has been repeated by orientalist like Ethé and Paul Horn.

4. *Tehran*: The oldest book in which the word Tehran is mentioned, is the work 'Istakhri' written in 340 A.H. (951 A.D.) and thereafter in the works of Ibne-Hauqal (about 366 A.H. 976 A.D.), and Muqaddasi (about 375 A.H. 985 A.D.), then in Al-Ansab of Samāni (about 555 A.H. 1160 A.D.), and in the book Rahat-us-Sudar in the history of the Saljuqs (about 599 A.H. 1202 A.D.). Thereafter in the Tarikh-i-Tabaristan of Ibne-Esfandiār (613 A.H. 1216 A.D.), in the Mo'ajam-ul-Buldan of Yaqut (621 A.H. 1224 A.D.), then Āsar-ul-Bilad (674 A.H. 1275 A.D.). Thereafter in the Jamé-ut-Tawarikh of Rashid-ud-din-Fazlullah (about 710 A.H. 1310 A.D.), and in the book of Nuzhat-ul-Qulub of Hamdullah Mustaoḡi in (740 A.H. 1339 A.D.), etc.

5. *The Letter of Amir Taimur (Tamerlane) to Charles VI of France*: This letter is preserved in Paris at "Les Archives Nationales" and was first brought to light by Sylvestre de Sacy. This letter was written by Amir Taimur on the 1st day of August 1302 A.D. to Charles VI. Amir Taimur expresses his delight at the receipt of a letter from King Charles sent through a Franciscan friar named François Ssathru. In this letter Amir Taimur expresses his joy at King Charles giving a severe hiding to

Poure-Davoud has selected the name 'Bist-Maqaleh-e-Qazvini,' that is "The Twenty Discourses of Qazvini," for the work which will be in two volumes. The essays are arranged in the order of dates except the last which necessarily was required to be placed first, as Mirza Muḥammad Khan Qazvini has given his autobiography therein.

For the information of English readers the contents of the volume are given in short hereunder :—

1. *Autobiography* : The first article contains the author's autobiography written at the request of several of his literary friends in Tehran. He informs us in what Madresa in Tehran he was educated and the scholars from whom he received his training. In the year 1322 A.H. (1904 A.D.) he left for London and stayed there for two years coming in contact with learned scholars, amongst whom was the late Prof. E. Browne, who was then a Trustee of the Gibbs Memorial Fund. The author was commissioned to edit several Persian volumes of that series which he did in 1324 A.H. (1906 A.D.). Again, at the request of the same Trustees he undertook the work of editing the *Tárikh-i-Jahán Gushá-i-Juwayni*. For this work he had to go to Paris to refer to the various manuscripts in the *Bibliothèque Nationale de Paris*. Here, too, the author came in contact with many orientalist. At the outbreak of the war, his work was necessarily delayed, and he took the opportunity of going to Berlin in October 1915 in company with the Persian Ambassador who was leaving for Germany. The author stayed in Berlin for four years and a half, and there too met and gained the esteem and respect of many German scholars. On 4th January 1920 he left Germany for Paris where he is still working, as before, in the cause of Persian Literature.

2. *Mode of Writing* : This article is written in special reference to the indefinite article (yá) occurring at the end of a word ending in (há). In all the ancient manuscripts this method of writing has been observed until about 800 A.H. (1397 A.D.) that is upto the time of Amir Taimur. Thereafter this method has not been followed in subsequent

P R E F A C E .

To the readers of the Gibbs Memorial Series and of the works of the late Professor Edward Browne, the name of the great Persian scholar, Mirza Muḥammad Khan Qazvini, must be very familiar. To the Persian literary world his name is a watchword for profound scholarship. Many a volume of the Gibbs Memorial Series like the *Marzubán-Náma*, the *Chahár-Maqála*, *Al-Mu'jam Fi Ma'áyiri Ash'ári 'l-'Ajam*, the *Tárikh-i-Jahán-Gushá-i-Juwayni*, and his various literary essays in modern Persian journals evidence the scholarship, the deep learning and the critical method of study of this acknowledged master of Persian and Arabic literature.

For European readers I cannot do better than quote from the Persian Preface of the Editor of these essays, my friend Aga Pouré-Davoud, as to how this collection of essays came to be printed. As Pouré-Davoud says this book contains the various literary and historical essays and articles of Mirza Muḥammad-bin-Abdu'l-Wahab-Qazvini, which appeared in Persian, in various journals in Europe or Persia like 'The Kavch', 'The Iranschāhr', 'The Fārengestan', etc. Pouré-Davoud felt that it would be a matter of great regret if the studied writings of such a scholar of Iran, who had practically dedicated his life to the service of Persian literature, should be lost for all practical purposes by not being brought together and printed in one volume. He consequently approached Mirza Muḥammad Khan Qazvini with a request to send him his essays and articles which had appeared in print hitherto, and allow him to edit the same while he was in India. This request was acceded to and twenty essays were sent from Paris to Pouré-Davoud in India with full authority to him to edit the same in such manner as he liked. In view of the respect Pouré-Davoud has for the deep scholarship of this profound master of Persian and Arabic Literature, he says he has not touched these essays in spite of the wide authority given to him, and has printed them as they are, for so they deserved to be.

BIST-MAQALEH-E-QAZVINI

Literary and Historical Essays

BY

Mirza Muhammadkhan-bin-Abdu'l-
Wahab-Qazvini

VOL. I.

WITH AN ENGLISH PREFACE

BY

D. J. IRANI

PUBLISHED BY THE IRANIAN ZOROASTRIAN ANJUMAN,
BOMBAY

1928

